

UNIVERSAL
LIBRARY

OU 192080

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—43—30-1-71—5,000

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. M 928
K 45 A   Accession No. M 191

Author   રાજાજીવજી, ડૉ. જી. જી.

Title   જ્ઞાનપ્રિય જ્ઞાનની રાજીસી.

This book should be returned on or before the date last marked below.

अर्वाचीन
मराठी वाङ्मयसेवक

[द्वितीय खण्ड]

— ग्रंथकर्ता —

गंगाधर देवराव खानोलकर

[प्रथमावृत्ति]

१९३८

[मूल्य २। रूपये

: प्रकाशक :

गंगाधर देवराव खानोलकर,
स्वस्तिक पब्लिशिंग हाऊस,
केळेवाडी, मुंबई, ४

सर्व अधिकार स्वाधीन

(प्रथमावृत्ति)

१९३८

: मुद्रक :

रघुनाथ दिपाजी देसाई,
न्यू भारत प्रिंटिंग प्रेस,
६, केळेवाडी, मुंबई, ४.

प्रस्तावना

बरोबर आठ वर्षांच्या अवधीनंतर 'वाङ्मयसेवका'चा हा द्वितीय खण्ड प्रसिद्ध होत आहे. वास्तविक एवढ्या मुदतीत ग्रंथाचें काम पूर्ण व्हावयास पाहिजे होतें. परंतु अशा कामास लागणारें स्वास्थ्य मला लाभूं न शकल्यामुळें ग्रंथ शक्य तेवढ्या लवकर पूर्ण करण्याची इच्छा असूनहि, काम लांबणीवर पडलें.

आज, कांहीं योगायोगामुळें, हातीं घेतलेलें हें काम निर्वोधपणें पूर्ण करतां येईल अशी परिस्थिति जुळून आली आहे. आणि त्यामुळेंच 'वाङ्मयसेवका'चा हा द्वितीय खण्ड प्रसिद्ध करणें शक्य होत आहे.

'वाङ्मयसेवका'चे आणखी दोन खण्ड निघावयाचे आहेत. ते वर्ष-दीड वर्षांच्या अवधीत प्रसिद्ध करूं शकेन असा मला विश्वास वाटतो. तृतीय खण्डाचें साहित्य सध्यां जुळविलें जात असून, मार्च १९३९ चे सुमारास तो प्रसिद्ध होईल.

प्रथम खण्डाप्रमाणेंच, या द्वितीय खण्डांतहि, खालीलप्रमाणें लेख मुद्दाम लिहून घेऊन, प्रसिद्ध केले आहेत.

बालकवि ठोमरे	प्रो. माधवराव पटवर्धन
नाट्यछटाकार 'दिवाकर'	के. नारायण काळे
देवल	वि. स. खांडेकर
धनुर्धारी	खं. सा. दौंडकर
देशमुख (लोकहितवादी)	श्री. के. क्षीरसागर
वाग्भट नारायण देशपांडे }	रा. म. आठवले
रामचंद्र वा. नाडकर्णी }	
विठ्ठल जिवाजी नाडकर्णी }	
नाथमाधव	वि. द. चिंदरकर
दत्तात्रय बळवंत पारसनीस	प्रो. श्री. रा. पारसनीस

वरील लेखकांनीं केवळ स्नेहभावानें मला जी मदत केली आहे त्याबद्दल मी त्यांचा अत्यंत ऋणी आहे. या लेखकांप्रमाणेंच, मजवर निरपेक्ष लोभ ठेवणारे व मीं हातीं घेतलेल्या प्रस्तुत कामाकडे आत्मीयतेनें पाहणारे माझे दोषे स्नेही श्री. राजाराम सखाराम शिरवलकर व श्री. वासुदेव विष्णु भट यांचाहि मी तितकाच ऋणी आहे. या दोघांनीं, प्रत्येक चरित्राखाली दिलेली संदर्भसूची तयार करतांना जी स्वयंस्फूर्तीनें मदत केली ती मला फार मोलाची वाटते. श्री. रा. म. आठवले यांच्या लेखनसाहाय्याचा वर उल्लेख आलाच आहे. त्यांनीं केवळ लेखनसाहाय्य केलें इतकेंच नव्हे, तर एकंदर संपादनकार्यांत मला फार महत्त्वाची मदत केलेली आहे. माझ्या या सर्व मित्रमंडळीबरोबरच, ज्यांच्या कळकळीमुळें व आत्मीयते-मुळें 'वाङ्मयसेवका'चा हा खण्ड इतका आकर्षक निघूं शकला, त्या 'न्यू भारत प्रिंटिंग प्रेस'च्या चालकवर्गाचाहि मी अत्यंत आभारी आहे. त्यांच्या पाठिंब्यामुळेंच प्रस्तुतचा खण्ड प्रसिद्ध होत आहे व पुढील खण्ड वेळेवर प्रसिद्ध करण्याची उमेद मीं धरली आहे.

ता. २ आगष्ट १९३८, }
मुंबई. }

सर्वांचा नम्र
गंगाधर देवराव खानोलकर

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

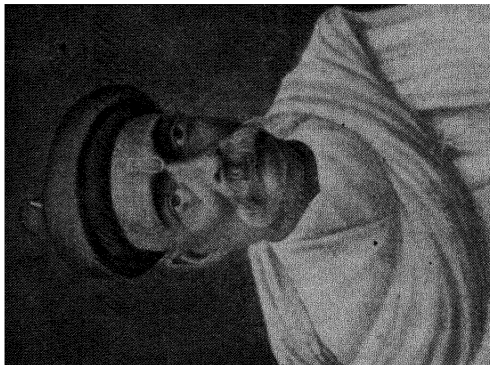
— द्वितीय खण्ड —

लक्ष्मीबाई टिळक

लो. बाळ गंगाधर टिळक

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

द्वितीय खण्ड

टिळक बाळ गंगाधर [१८५६-१९२०] मुत्सद्दि, वैदिक संशोधक, वृत्तपत्रकार. यांचा जन्म रत्नागिरी येथे झाला. यांचे दुय्यम व उच्च शिक्षण पुणे येथे झाले. डेक्कन कॉलेजांतून १८७७ साली ते बी. ए. झाले. १८७९ साली एल् एल्. बी ची परीक्षा पास होऊन १८८० साली त्यांनी पदवी घेतली. या परीक्षेचा अभ्यास करीत असता त्यांनी हिंदुधर्मशास्त्राचा अभ्यास केला. या शास्त्राचे मुख्य ग्रंथ व त्यांजवरील टीका त्यांनी अत्यंत सूक्ष्मपणे अभ्यासिली. या अभ्यासाचा उपयोग टिळकांना पुढे, सार्वजनिक आयुष्यक्रम स्वीकारल्यावर धार्मिक व सामाजिक वादांत फार झाला. शास्त्रार्थाचे वादांत ते सहसा हार गेले नाहीत याचें कारण हा पूर्ववयांतील अभ्यासच होय. एल् एल्. बी. झाल्यावर वकिलीच्या धंद्यांत न शिरतां, आपण मिळविलेलें ज्ञान जेणेंकरून समाजाच्या उपयोगी पडेल, असा काहींतरी उद्योग हातीं घेण्याचें त्यांनीं ठरविलें. त्यांचे विद्यालयीन स्नेही गोपाळराव आगरकर यांच्याशीं त्यांची या बाबतींत बरीच चर्चा होऊन, त्यासंबंधींचा निश्चित विचारहि ठरल्यासारखा होता. यान्न सुमारास निबंध-मालाकार विष्णुशास्त्री सेवानिवृत्त होऊन पुण्यास स्वतंत्र शाळा काढण्याचा विचार करीत होते. टिळक व आगरकर यांस हें कळतांच त्यांनीं शास्त्रीबुवांची गांठ घेतली व 'शाळा काढणार असल्यास आपण दोघेहि येऊन मिळूं' असें त्यांनीं त्यांस आश्वासन दिलें. शास्त्रीबुवांस अशा तऱ्हेचे नव्या विचारांचे सहकारी पाहिजेच होते. त्यांनीं त्यांचें आनंदानें स्वागत केलें. पूर्वसंकल्पाप्रमाणें शास्त्रीबुवांनीं ता. १ जानेवारी १८८० रोजीं नवी शाळा उघडली. या दिवशीं टिळक शिक्षक म्हणून हजर होते. आगरकर येऊं शकले नाहीत. त्यांचा एम्. ए. चा अभ्यास चालू होता; तो पुरा होतांच ते शाळेस मिळणार होते. शाळा स्थापन झाल्यावर लौकरच एक वर्षानें 'केसरी' व 'मराठा' हीं पत्रें सुरू करण्यांत आलीं. आगरकरांकडे

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

‘केसरी’ चें व टिळकांकडे ‘मराठ्या’ चें संपादकत्व देण्यांत आलें. टिळक ‘केसरी’ तहि मधून मधून लिहीत. हें त्यांचें लिहिणें बहुधा कायदा व धर्मशास्त्र यासंबंधींचें असे. १८८२ सालीं कोल्हापूरचें बर्वेप्रकरण उपस्थित झालें. या प्रकरणीं केसरी-मराठ्यांत आलेल्या कडक टीकेबद्दल टिळक व आगरकर यांस चार महिन्यांची साध्यां कैदेची शिक्षा झाली. या शिक्षेमुळें या दोघांचेंहि नांव सर्वतो-मुखीं होऊन ते व त्यांनीं आरंभिल्लें कार्य यासंबंधीं लोकांत आदरभाव उत्पन्न झाला. सामान्य माणसापासून तों राजेरजवाड्यांपर्यंत सर्वांची त्यांस सहानुभूति मिळूं लागली. या सहानुभूतीचा उपयोग संस्थासंबर्धनाकडे त्यांनीं मोठ्या कुशलतेनें करून घेतला. १८८४ सालीं ‘डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी’ अस्तित्वांत आली व तिचेतर्फें ‘न्यु इंग्लिश स्कूल’ चालविण्याचें व एक स्वतंत्र कॉलेज स्थापण्याचें निश्चित करण्यांत आलें. या निश्चयाप्रमाणें ता. २ जानेवारी १८८५ रोजीं फर्ग्युसन कॉलेज उघडण्यांत आलें. कॉलेजांत गणित व संस्कृत हे विषय ते शिकवीत. ‘मेघदूत’ व भर्तृहरिचें ‘नीतिशतक’ हीं पुस्तकें मार्भिकपणें शिकविण्यांत त्यांचा मोठा हातखंडा असे.

फर्ग्युसन कॉलेजांत टिळकांनीं १८८५-९० पर्यंत अध्यापनाचें काम केलें. पुढें डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचें धोरण व तिचा कारभार यासंबंधीं इतर सहकाऱ्यांशीं तीव्र मतभेद झाल्यामुळें त्यांनीं राजिनामा दिला व केसरी-मराठा हीं पत्रें आपल्या ताब्यांत घेऊन स्वतंत्र आयुध्यक्रमास सुरवात केली. हीं पत्रें ताब्यांत घेतांना त्यांस त्यांवर असलेला सात हजार रुपयांच्या कर्जाचा बोजाहि अंगावर ध्यावा लागला. वर्तमानपत्र हें मतप्रसाराचें व सार्वजनिक चळवळीचें उत्कृष्ट, महत्त्वाचें व जोरदार साधन असल्यामुळें हा बोजा आपखुषीनें त्यांनीं स्वीकारला. हा बोजा दूर होण्यास दहा वर्षे लागलीं. एवढ्या काळांत कुटुंबपोषणाकरितां त्यांस अन्य उद्योग करावा लागला. त्यांनीं कायदेशिक्षणाचा एक वर्ग काढला. या वर्गामध्यें ते हिन्दु कायदा, एव्हिडन्स अँक्ट, इक्विटी वगैरे विषय शिकवीत. या विषयांपैकीं हिन्दु कायद्यावरील त्यांचीं व्याख्यानें इतकीं उत्कृष्ट होत कीं, गांवांतील तरुण वकीलहि तीं ऐकावयास नित्यनियमानें येत. या कायद्यासंबंधींचें त्यांचें ज्ञान भरपूर, ताजें व आजतागायत असे. या कायद्याचें एक कलमबंदी सार तयार करण्याचा त्यांचा विचार होता. पण पुढें पुण्यांत १८९७ त प्लेगाचा प्रादुर्भाव झाल्यामुळें कायद्याचा वर्ग

बंद पडला. व नवनव्या सार्वजनिक जबाबदाऱ्या आंगावर पडू लागल्या, त्यामुळे हा विचार तसाच राहिला.

“ डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीतून सेवानिवृत्त झाल्यावर टिळकांनी जी पहिली महत्त्वाची सार्वजनिक कामगिरी करून लोकप्रियतेचा ओघ आपल्याकडे वळवून घेतला, ती फ्राफर्ड-मामलेदार प्रकरणी (१८८८-८९) होय. तिने त्यांच्या उद्योगशीलतेचा पुरावा पुण्याच्या लोकांस पटविला. फ्राफर्ड-प्रकरणांत मुख्यतः साहेबमजकूर दोषी असतां ते शिक्षेवांचून सुटले व बिचाऱ्या मामलेदारांवर मात्र बडतर्फी आदळली. हा अन्याय सहन न होऊन त्यांनी अर्ज लिहून व सभा भरवून मामलेदारांची दाद पार्लमेंटपर्यंत लावून मुंबई सरकारकडून ‘ मामलेदारस इंडेन्ट्री ’ अॅक्ट पास करवून घेतला. १८९१ साली संमतिबिलाच्या युद्धप्रसंगी टिळकांनी डॉ. भांडारकर प्रभृति पंडितांशी वाद केला. त्यांत त्यांची कुशाग्रबुद्धि, संस्कृत ग्रंथांचें परिशीलन व वादविवादाची उत्कृष्ट हातोटी लोकनिदर्शनास आली. ‘ संमतीचें वय ’ वादविषयास तात्त्विक व नैतिक दृष्ट्या टिळकांची संमति होती. पण ते व सुधारक मंडळी यांच्यांतील वादाचा मुख्य मुद्दा सरकारनें धार्मिक विषयांत हात घालूं नये, सुधारणा इष्ट असली तरी ती लोकमतानें घडवून आणावी एवढाच होता. या वादामुळेच टिळकांचें नांव मुंबई इलाख्याबाहेर प्रथम प्रसिद्धीस आलें. १८९२-९४ या साली हिंदु-मुसलमान लोकांमधील तंटे विकोपास गेले. या प्रसंगी खरा दोष वास्तविक सरकारी अधिकाऱ्यांकडे असून त्यांच्या चिथावणीमुळे मुसलमान लोक दुराग्रह धरितात हें मत सर्व लोकांना मान्य होतें, व केवळ मुसलमानांचीं मनें बिथरतील म्हणून हिंदूंच्या सभा वगैरे भरवूं नये, असें म्हणणें चूक असें टिळकांचें मत होतें. टिळकांनीं केलेल्या त्यावेळच्या उद्योगामुळे, विशेषतः त्यांनीं प्रसिद्ध केलेल्या काहीं सरकारी कागदपत्रांमुळे, सरकारचा पक्षपात चव्हाड्यावर आला; आणि बिचाऱ्या हिंदु लोकांना आपला कोणीतरी वाली आहे असें कळून आलें. गणपत्युत्सवाचें मूळ हिंदु-मुसलमानांच्या तंत्र्यांत होतें हें म्हणणें क्षणभर खरें म्हणून घेऊन चाललें तरी उत्सवाच्या मुळाशीं योग्य प्रकारचा हिंदुत्वाचा स्वाभिमानहि होता. शिवाय मुसलमानांचीं मनें दुखविलीं गेलीं हें वर्णन तेव्हां थोडेंबहुत खरें असलें तरी, त्यावेळीं टिळकांनीं स्वीकारलेलें शौरण मुसलमानांपेक्षां सरकाराविरुद्धच अधिक होतें आणि तें योग्यहि होतें अशी

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

कबुली अलीकडे मुसलमान पुढान्यांनी उघड दिली असून, त्यायोगाने टिळकां-वरील पूर्वीच्या काल्पानिक दोषारोपांचे परस्पर खंडन झाले आहे. अफझुल-खानवधासंबंधी अशीच गोष्ट आहे. त्या वादांत टिळकांनी स्वीकारलेला पक्ष राष्ट्र या नात्याने मराठ्यांच्या स्वाभिमानाला योग्य असाच होता. प्रो. करकेरिया वगैरे तिऱ्हाईत पार्शी इतिहासकारांनी याच पक्षाला पुष्टि दिली होती, व अलीकडे स्वतः इंग्रज इतिहासज्ञ लोकहि किंचित् निःपक्षपात दृष्टीने पाहूं लागल्याबरोबर त्यांनाहि शिवाजीची तरफदारी करावी लागली, हे किंकेड, रॉलिनसन प्रभृतींच्या लेखांवरून ध्यानांत येण्यासारखे आहे. ”

“१८९४ साली सुप्रसिद्ध बापट-कमिशन-प्रकरणांत ब्रिटिश सरकारचा प्रत्यक्ष संबंध नव्हता. तथापि हे कमिशन नेमून बापटांचे पारिपत्य करण्याबरोबरच खुद्द बडोदाधिपति सयाजीराव यांच्यावर कोणास काय शितोडे उडवावयाचे होते व पोलिटिकलखात्याला आपला हात कसा साधून घ्यावयाचा होता या गोष्टी इकडे लोकांना फारशा माहीत नाहीत. पण बापटांना फरारी होणे कसे भाग पडले, टिळक व वासुदेवराव जोशी (चित्रशाळा छापरखान्याचे मालक) यांनी धोका सोसून बडोद्यास ठाणे मांडून बापटांना कसे सहाय्य केले व त्यांत अप्रत्यक्षरीत्या महाराजांचा बचाव कसा झाला, टिळकांनी रात्रीचा दिवस करून बापटांचे वकील रा. खरे वगैरेना बिनमोल सहाय्य कसे केले, व प्रतिपक्षी फेरोजशहा मेथा वगैरे वकीलांचा पाडाव कसा केला या गोष्टींचा कोणी इतिहास लिहिल्यास खरोखरच तो मोठा मनोरंजक होईल. मित्रकार्याकरितां झीज सोसण्याचे टिळकांचे गुण बाबामहाराजप्रकरणी पुढे जे दिसून आले त्याचा आगाऊ पुरावा बापट-कमिशनच्या इतिहासांत मिळण्यासारखा आहे.”

“ १८९५ सालापूर्वीच टिळकांची कामगिरी महाराष्ट्राला इतकी पसंत पडली होती की, मध्यभागाला कायदेकौन्सिलांत निवडणुकीची एक जागा मिळतांच ती मतदारांनी टिळकांना मिळवून दिली, व फिरून दोन वर्षांनंतर नवीन निवडणूक आली तेव्हाहि त्यांनी टिळकांनाच निवडले. १८९७ साली प्लेगमुळे, विशेषतः प्लेगनिवारक जुलमी उपायामुळे, लोक व सरकार यांच्यामध्ये जें भांडण जुंपले त्यांत तक्रारीपणाचा पहिला मान पुण्याने मिळविला. यावेळी टिळकांनी केलेली लोकसेवा बरीचशी विधायकहि होती व त्यांच्या प्रयत्नांने खासगी प्लेगइस्पितळे

वगैरे निघून झडत्या वगैरेचा जाच कमी झाला. टिळकांची लोकसेवा नेहमी विकृत करून दाखविण्याची सरकारास खोड होती, त्याप्रमाणे रँडसाहेबांच्या खुनाची जबाबदारी त्यांना टिळकांच्या चळवळीवर लादण्याचा प्रयत्न केला. पण अखेर पोलीसखात्याकडूनच त्यांचे परस्पर निराकरण झाले! रँडच्या मागून पुण्यांत लोकांचे मन सांभाळून प्लेगचा कारभार करण्याचे नवीन धोरण अमलांत तर आलेच, पण मुंबईस व इतर ठिकाणी आणखी मारामाऱ्या झाल्यावर टिळकांनी केलेली तक्रार योग्य असून आपल्या कारभाराचे धोरण खरोखरच सदोष आहे ही गोष्ट सरकारास मान्य करावी लागली, व त्यापुढे प्लेगप्रतिबंधक उपायांच्या नांवाने जुलमी कृत्ये करण्याचे सर्वस्वी बंद झाले. सरकारची चूक पुढे खरी ठरो, पण १८९७ साली टिळकांवर झालेल्या खटल्यामुळे त्यांना एक वर्ष तुरंगवास मात्र नाहक भोगावा लागला; व अखेर प्रो. मॅक्समुल्लर प्रभृतींच्या मध्यस्थीने त्यांची सुटका झाली. हिंदुस्थानांत राजद्रोहाचा महत्त्वाचा असा हा पहिलाच खटला होय. त्यांना टिळकांबद्दल सर्व हिंदुस्थानभर सहानुभूति उत्पन्न केली, त्यांच्याकरितां परस्पर फंड जमा झाले, मुंबईचे व्यापारी त्यांना जामीन राहिले, कलकत्यास जमलेल्या वर्गणीने रवाना झालेल्या बॅरिस्टरांनी त्यांचा डिफेन्स दिला, सरकारला राजद्रोहाच्या कायद्याची भाषा दुरुस्त करावी लागून स्वतःस सर्व जनतेकडून अन्यायी व खुनशी म्हणवून घ्यावे लागले; अशा रीतीने या प्रकरणातील नैतिक विजय टिळकांनाच लाभला.” [न. चिं. केळकर, लो. टिळकांचे पुण्यस्मरण, पृष्ठ ७८-८०].

टिळकांचे यापुढील आयुष्य लोकांची बाजू घेऊन सरकारशी व त्यांच्या हातास हात लावून, स्वकीयांच्या कल्याणावर निखारा ठेऊन स्वतःची पोळी पिकवून घेणाऱ्या स्वार्थसाधु स्वदेशियांशी अविरत झगडण्यांत गेले. १८९५ पासून राष्ट्रीय सभेत ते प्रत्यक्ष काम करू लागले होते. लंबी लंबी भाषणे व प्रत्यक्ष कृतींत कधीहि न उतरले जाणारे ठराव पास करणाऱ्या या सभेचीं सर्व सूत्रे आपल्या पक्षाच्या हातांत त्यांनी युक्तीयुक्तीने आणून तिच्यांत सरकारला वचक बसेल असे सामर्थ्य आणले.

१९०५ मध्ये वंगभंगाविरुद्ध सुरू झालेल्या चळवळीला टिळकांनी जोराचा पाठिंबा दिला व त्या संधीचा फायदा घेऊन देशांत निर्भेळ स्वातंत्र्याची तीव्र लालसा उत्पन्न केली, स्वदेशी, स्वराज्य, बहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण या चतुःसूत्रीची घोषणा

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

त्यांनी आसेतुहिमाचल केली व साऱ्या देशाला खडबडून जागें केलें. याचा परिणाम, त्यांच्यावर राजद्रोहाचा खटला (१९०८) उभारण्यांत झाला. हा खटला वकील न देतां टिळकांनीं स्वतः चालविला. यांत त्यांना सहा वर्षांची शिक्षा झाली. या शिक्षेमुळें त्यांची लोकप्रियता सर्व हिंदुस्थानभर विलक्षण वाढली.

टिळकांना शिक्षेचीं सहा वर्षें मंडालेच्या कारागृहांत काढावीं लागलीं. या सहा वर्षांचा उपयोग त्यांनीं ग्रंथलेखन व अध्ययन यांकडे केला. 'गीतारहस्य' हा त्यांचा विद्वन्मान्य ग्रंथ याच कारागृहांत लिहिला गेला.

१९१४ सालीं त्यांची मंडालेहून सुटका झाली. सुटकेनंतर स्वस्थ न बसतां त्यांनीं आपल्या पक्षाची पुनर्घटना करून, १९१६ सालीं राष्ट्रीय समेत प्रवेश केला व तिला आपल्या पक्षाची करून होमरूलची चळवळ धडाडीनें सुरू केली. याच सालीं त्यांचीं वयाचीं साठ वर्षें संपून त्यांस ६१ वें वर्ष लागल्यामुळें लोकांनीं त्यांचा हीरकोत्सव साजरा केला. व एक लाख रुपयांची थैली त्यांस अर्पण केली. पण या थैलीतील एक पैलाहि न शिवतां तिचा उपयोग राष्ट्रकार्याप्रीत्यर्थ करण्याचें त्यांनीं जाहीर केलें.

१९१८ सालीं मॉंटॅग्यू-चेम्सफर्ड सुधारणांचा रिपोर्ट प्रसिद्ध झाला. या रिपोर्टांत सुचविलेल्या सुधारणा निराशाजनक, अपुऱ्या व असमाधानकारक आहेत असें त्यांनीं आपलें स्पष्ट मत प्रसिद्ध केलें व त्याचप्रमाणें १९१९ त अमृतसर येथें भरलेल्या राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनांत तशा अर्थाचा ठरावहि त्यांनीं पास करून घेतला. मात्र या सुधारणांवर बहिष्कार घालावा अशा मताचे मात्र ते नव्हते. याच वर्षीं सर व्हॅलेटाइन चिरोल यानें 'इंडियन अनरेस्ट' या पुस्तकांत स्वतःविषयीं लिहिलेल्या अनुकसानकारक मजकुराबद्दल त्याजवर खटला करण्यासाठीं टिळक विलायतेस गेले. हा खटला त्यांचे विरुद्ध गेला व त्यांस चिरोलचा सर्व खर्च भरून द्यावा लागला. विलायतेत असतां त्यांनीं उदयोन्मुख हिंदुस्थानच्या आकांक्षा तेथील लोकांसमोर स्पष्टपणें मांडल्या व तेथील जनमत अनुकूल करून घेण्याचा बराच खटाटोप केला. विलायतेहून परत आल्यावर १९२० सालीं नव्या सुधारणांचा फायदा घेऊन अधिक सुधारणा मिळविण्याच्या हेतूनें 'काँग्रेस डेमोक्रेटिक' पक्षाची स्थापना केली व कार्यक्रमहि आंखला. पण पुढें एकाएकीं त्यांची प्रकृति बिघडली व ता. १ ऑगस्ट १९२० रोजीं मुंबईस त्यांचें देहावसान झालें.

महाराष्ट्राच्या राजकीय इतिहासांत एक थोर मुत्सदी म्हणून टिळकांचें नांव जितक्या प्रामुख्याने झळकेल, तितक्याच प्रामुख्याने महाराष्ट्राच्या वाङ्मयेतिहासांतहि एक थोर पंडित म्हणून त्यांचें नांव झळकेल. ग्रंथ असे त्यांनीं तीनच लिहिले, व त्यांतील दोन इंग्रजांत. पण या तिन्ही ग्रंथांनीं आंतर्राष्ट्रीय लौकिक संपादिला. मराठ्यांची बुद्धिमत्ता राजकारणाप्रमाणेंच विद्येच्या क्षेत्रांतहि अत्यंत प्रभावी आहे याची साक्ष या तीन ग्रंथांनीं जगाला पटवून दिली.

टिळक केवळ परिस्थितीमुळें राजकारणांत ओढले गेले. तसे ते ओढले गेले नसते तर त्यांचें सर्व आयुष्य विद्याव्यासंगांत व शास्त्रसंशोधनांत गेलें असतें. त्यांची खरी आवड व त्यांचा खरा आनंद ग्रंथाध्ययनांत होता. “ माझ्या मनाची खरी हौस पाहिली तर प्रोफेसर होऊन ग्रंथ लिहिण्याची; मी केवळ परिस्थितीच्या जुलमानें राजकारणांत पडलों व संपादक बनलों, ’ असे उद्गार टिळक आपल्या अंतेवासियांकडे अनेकदां काढीत. ही हौस, राजकारणाच्या धुमाळींतहि थोडीशी जरी फुरसत मिळाली तरी ते पुरवून घेत. प्रसिद्ध जर्मन पंडित मॅक्समुल्लर यास लिहिलेल्या एका पत्रांत आपण आपला फुरसतीचा वेळ प्राचीन वैदिक संस्कृति व वाङ्मय यांच्या संशोधनांत घालवितों असें त्यांनीं म्हटलें आहे. “ हें त्यांचें विधान प्रत्यक्ष अनुभविण्याची संधि त्यांचा निकट परिचय असलेल्या पुष्कळ लोकांस पूर्वी आलेली आहे. इकडे राजकारणांत अटीतटीचा सामना चाललेला असावा, एखादें स्थानिक भांडण हातघाईवर आलेलें असावें, घरींदारी चळवळीची दंगल चालू असावी, बाहेरच्या दालनांत हमरीतुमरीचे वाद सुरू असावे, अशाहि स्थितींत एखादे वेळीं आंतल्या दालनांत टिळक आरामकुर्चीवर पडून हातांत एखादें वेदविद्याविषयक, किंवा जुना खाल्डिया, असीरिया, इराण यासंबंधीचें पुस्तक घेऊन तें वाचण्यांत इतके गढून गेलेले असावे कीं, बाहेर चाललेल्या वादाची त्यांस दादहि नसावी, किंवा कोणी त्यांना हाक मारली तरी तिकडे त्यांचें लक्षच जाऊं नये. ” (न. चिं. केळकर, टिळकचरित्र खण्ड १, पृष्ठ ६२६)

टिळकांनीं हौस म्हणून चालविलेल्या व्यासंगाचीं फळें ‘ ओरायन, ’ ‘ आर्टिक होम इन् दी वेदाज् ’ व ‘ गीतारहस्य हे तीन ग्रंथ होत. पहिल्या दोन ग्रंथांत वेदकालनिर्णय व आर्यांचें मूल वसतिस्थान यासंबंधीची चर्चा केली असून, तिसऱ्या ग्रंथांत निष्कामकर्मयोगाचें तत्त्व प्रतिपादिलें आहे. या तिन्ही ग्रंथांनीं विचारक्षेत्रांत

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेचक

विलक्षण खळबळ उडवून दिली. या तीन ग्रंथांखेरीज 'ए मिसिंग व्हर्स इन् सांख्यकारिका' हे छोटे पुस्तक व खाल्डियन लोक व वेदांगज्योतिष यांवरील त्यांचे निबंध प्रसिद्ध आहेत.

टिळकांनी 'गीतारहस्या'खेरीज इतर ग्रंथ इंग्रजीत लिहिले असल्यामुळे त्यांचे येथे विवेचन न करता, मराठीत त्यांचे जेवढे लेखन झाले त्यांचेच करणे इष्ट. टिळकांचे लेखन दोन प्रकारचे झाले. एक ग्रंथलेखन व दुसरे वृत्तपत्रीय लेखन. या दोन्हींचा स्वतंत्रपणे विचार करावयास हवा.

गीतारहस्य—टिळकांना राजद्रोहाच्या आरोपावरून १९०८ साली शिक्षा होऊन, त्यांची ब्रह्मदेशांत मंडालेच्या तुरुंगांत रवानगी झाली. या ठिकाणी असतां या ग्रंथलेखनाविषयीची योजना त्यांच्या डोक्यांत घोळू लागली. गीतेचे अध्ययन त्यांचे पुष्कळ वर्षांपासूनचें होतें. तिजवरील संस्कृत भाष्ये, टीका, व मराठी व इंग्रजीतील विवेचनपर ग्रंथ त्यांनी बारकाईने वाचून काढले होते. या वाचना-नंतर गीता निवृत्तिपर नसून कर्मयोगपर आहे अशी त्यांची ठाम समजूत झाली. या समजूतीस इतरत्र कोठें पाठिंबा मिळतो किंवा काय हें पाहण्यासाठी त्यांनी महाभारत, वेदान्तसूत्रे, उपनिषदे आणि वेदान्तशास्त्रावरील महत्त्वाचे संस्कृत व इंग्रजी ग्रंथ अवलोकिले. या अवलोकनानंतरहि त्यांची ही समजूत अधिकच दृढ झाली. या संबंधींचा ऊहापोह व्हावा या हेतूने त्यांनी चारपांच ठिकाणी व्याख्याने दिली व कांहीं विद्वानांशी वादविवाद केला. या विषयासंबंधीचे आपले विचार सुव्यवस्थित रितीने लिहून काढण्याचा त्यांचा बरेच दिवसांचा मानस होता. पण सार्वजनिक उद्योगाच्या व्यापामुळे त्यांस ग्रंथलेखनास आवश्यक असलेले स्वास्थ्य मिळू शकले नाही. हे स्वास्थ्य सहा वर्षांच्या तुरुंगवासाच्या द्वारा त्यांस मिळतांच गीतेवरील ग्रंथ लिहिण्याचे काम हाती घेण्याचे त्यांनी ठरविले. १९१०-११ च्या हिवाळ्यांत या ग्रंथाचा कच्चा खर्डा त्यांनी तयार केला व पुढे जसजसे विचार सुचतील तसतशा त्यांत सुधारणा करून, १९१४ साली तुरुंगांतून सुटका होतांच आवश्यक साधने नीट अभ्यासून त्याला व्यवस्थित स्वरूप दिले व तो १९१५ त प्रसिद्ध केला.

गीतारहस्याने नव्या व जुन्या विचारसरणीच्या लोकांत विलक्षण खळबळ उडवून दिली. आजवर कोणत्याहि मराठी ग्रंथावर झाल्या नाहीत एवढ्या टीका, प्रति-टीका व प्रशंसा या ग्रंथावर झाल्या. प्रतिकूल टीका पुष्कळच झाल्या. प्रतिकूल

टीका करणाऱ्यांत पुराणमताभिमानी तसेच सुधारकहि होते. पूर्वाचार्यांचे सिद्धान्त खोडून काढले म्हणून पूर्वोक्त लोक संतापले, तर उत्तरोक्त लोक टिळक विरुद्ध पक्षाचे असल्यामुळे ' नावडतीचें मीठ अळणी ' या न्यायानें नाक मुरडूं लागले. या ग्रंथावर पक्षभेदातीत अशी उच्च भूमिका स्वीकारून फारच थोड्या विद्वानांनीं व्यासंगपूर्वक समतोल अशी टीका केली.

मराठी तत्त्वज्ञानपर वाङ्मयांत गीतारहस्य हा ग्रंथ अपूर्व आहे. "ही अपूर्वता तीन प्रकारची आहे. पहिली अपूर्वता ही कीं भगवद्गीतेचें निरूपण पौराणिक अशा प्रश्नोत्तरपद्धतीचें असल्यानें, त्यांतील पूर्वापार संबंध व अर्थ नित्य-पाठकांच्याहि लक्षांत येत नाहीं, तो संबंध व अर्थ एका बाजूनें शास्त्रीय पद्धतीच्या निरूपणानें व दुसऱ्या बाजूनें अध्यायसंगतीनें स्पष्ट झाला आहे. या दोन्ही भागांतून उरलेली संदिग्धता, श्लोकवार भाषांतर शेवटीं दिलें आहे, त्यानें नाहींशी झाली आहे. दुसरी अपूर्वता ही कीं, शास्त्रीय पद्धतीच्या निरूपणांत प्राचीन, व अर्वाचीन पाश्चात्य, धर्म व नीति यांचीं आधारभूत तत्त्वे जमेस धरून त्यांहून गीतांतील धर्म व नीति यांची तत्त्वे कोणत्याहि दृष्टीनें हार जाणार नाहींत हें सकारण व सोदाहरण सिद्ध केले आहे. हा भाग जितका प्रबोधक आहे तितकाच मनोरंजकहि आहे. पण तो काळजीनें वाचला पाहिजे. बहुश्रुत, बद्धधीन वाचकांसीहि यांतील पुष्कळशी माहिती नवीनच वाटेल. नावानें निर्दिष्ट केलेल्या ग्रंथांतील पूर्वापार-संबंध पाहून मनन करण्याचा कोणी निश्चय करील, तर तो जसजसे ग्रंथ पाहात जाईल, तसतशी गीतारहस्यकारांच्या दांडग्या अध्ययनाची, अचूक स्मृतीची विषयोपन्यास करण्याच्या अप्रतिम शैलीची त्यास साक्ष पटत जाईल. ग्रंथ वाचीत असतां असा भास होतो कीं, एखादा कायदेपंडित आपलें मुद्देसूद, सर्वांगांनीं पूर्ण केलेलें भाषण आवेशानें मेजावर हात आपटून करीत आहे कीं काय ? इतक्या लांब व आवेश-युक्त प्रवचनांत विस्मृतीनें कांहीं अल्पस्वल्प दोष राहिले नसतील असें थोडेंच ! क्वचित् अजाणतां व क्वचित् जाणतांहि औपरोधिक उद्गार निघाले आहेत, ते इतके थोडे आहेत म्हणून नवल वाटतें ! स्वभाव दुरतिक्रम आहे हें समचित्तीकाकारांनीं विसरतां कामा नये. या ग्रंथांतील तिसरी अपूर्वता ही आहे कीं, ब्रह्मनिरूपणाचा विषय रूक्ष, निद्रेस आव्हाण करणारा, असा असून हा ग्रंथ कादंबरीसारखा मनोरंजक झाला आहे. ज्ञानेश्वरी दृष्टांतांनीं सुबोध व मनोरंजक झाली आहे. पण प्रकृत ग्रंथांत दृष्टांतांचें बहुतेक नांवच नाहीं. वाटेवर या असें न्यायाधिप म्हणतील या भीतीनें

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

चतुर वकील पुराव्यानें. सिद्ध झालेल्या किंवा प्रतिपक्षानें कबूल जवानीत मान्य केलेल्या गोष्टीवरच भिस्त ठेवून भाषण रचितो, त्याप्रमाणेंच या ग्रंथाची रचना आहे. म्हणून हा ग्रंथ मराठी वाङ्मयांत लेखनकौशल्याचा अपूर्व मासला वाटतो. (वि. मो. महाजनि, विविध-ज्ञानविस्तार, जानेवारी १९३६).

केसरींतील लेख—वृत्तपत्रांच्या संपादकाची लेखणी नेहमींच सर्वसंचारी असावी लागते. देशाच्या हितानहिताशीं संबद्ध असलेल्या सर्व विषयांत मन घालून, त्याला आपलें मत द्यावें लागत असतें. निदान हिंदुस्थानांतील संपादकांची तरी स्थिति अशी आहे. विलायतेंत, वृत्तपत्राचा मुख्य संपादक पत्राची मांडणी व त्यांत येणारे लेख ठरलेल्या धोरणानुसार आहेत कीं नाहीं एवढेंच पाहतो. काचित् आपल्या आवडत्या विषयावर अग्रलेखहि लिहीत असतो. पण सर्व विषयांवर तो लिहीत नाहीं. अग्रलेख लिहिणारें जें सहसंपादकमण्डळ असतें, त्यांत भिन्न भिन्न विषयांतील तज्ज्ञ असतात. त्यांतील त्या त्या विषयाच्या तज्ज्ञाकडून तो अग्रलेख लिहून घेतो. आंतरराष्ट्रीय राजकारण, आर्थिक उलाढाली, साहित्य, संगीत, कला वगैरे संबंधींच्या चळवळीवरील लेख एकाच व्यक्तीच्या लेखणींतून बाहेर पडलेले सहसा आढळत नाहींत. असें संपादकमण्डळ असण्याइतकी संपन्न स्थिति, देशी भाषांतील वृत्तपत्रांची सहसा नसल्यामुळें मुख्य संपादकाला आपली बुद्धि सर्वगामी बनवावी लागते. टिळकहि त्याला अपवाद नाहींत. केसरींतील लेखांपैकीं तीन चतुर्थांश लेख राजकीय असले तरी एक चतुर्थांश संकीर्ण लेखांत समाज, धर्म, तत्त्वज्ञान, चरित्र, काव्य, भाषा, संशोधन, शिक्षण अशा भिन्न भिन्न विषयांवर त्यांनीं वेळेवेळीं लिहिलेले लेख आढळतील. आणि या प्रत्येकांत त्यांचें स्वतःचें असें निश्चित मत प्रगट झालेलें दिसेल. टिळकांची ग्रंथपरीक्षणाची पद्धत तर अलीकडील धांवच्या व चावच्या वृत्तीच्या संपादकांनीं व पुस्तकपरीक्षणकारांनीं आदर्श म्हणून पुढें ठेवण्याजोगी आहे. त्यांची परीक्षणाची पद्धत पुढीलप्रमाणें आढळते. परिचय, चर्चा, गुणदोषदिग्दर्शन व मार्गदर्शन. पहिल्यानें पुस्तकांतील विषयाची ओळख करून द्यावयाची, तदनंतर त्या विषयाचें महत्त्व कितपत आहे याची सांगोपांग चर्चा करून त्याला अनुसरून मांडणी कशी झाली आहे, त्यांत गुण कोणते व दोष कोणते हें दाखवून, आपल्याला स्वतःला साकल्यानें त्या विषयाबद्दल काय वाटतें व त्यासंबंधीं अधिक संशो-

घन, संस्करण वा अभ्यास होणें आवश्यक असल्यास कोणत्या मार्गानें व्हावयास पाहिजे याचें स्पष्ट दिग्दर्शन करावयाचें, असें त्यांच्या परीक्षणात्मक लेखांचें स्वरूप आढळतें. उदाहरणार्थ, 'अबलोजति लेखमाला, 'ब्राह्मण आणि त्यांची विद्या,' प्रो. रानडे यांचा 'नवा इंग्रजी व मराठी कोश' 'महाभारत,' 'बाणभट्ट व श्रीहर्ष' हे लेख पहा. हे लेख त्या त्या ग्रंथकारांनाच नव्हे, तर तशा तऱ्हेचे ग्रंथ भावी काळांत लिहिणाऱ्या ग्रंथकारांनाहि त्या त्या विषयाचा अभ्यास करण्याची नवी दिशा दाखविण्याइतक्या योग्यतेचे वठले आहेत. टिळकांनीं लिहिलेल्या राजकीय लेखांचा प्रकार मात्र याहून भिन्न आहे. राजकीयतर लेखांत, दोन्ही पक्षांचा पूर्वग्रहविमुक्त अशा मनानें विचार करून शांतपणें निर्णय लिहिणाऱ्या न्यायाधिशप्रमाणें भासणारे टिळक, राजकीय लेखांत आपाततः निराळ्या स्वरूपांत दिसू लागतात. प्रतिपक्षाला हाणून पाडून, किंबहुना त्याचें निर्मूलन करून, स्वपक्ष दृढमूल व विजयी करावयाचा या एकाच हेतूनें प्रेरित होऊन जालिमांतील जालीम शस्त्रास्त्रांनीं सज्ज होऊन लढणाऱ्या योद्ध्याप्रमाणें ते या लेखांत भासतात. प्रतिपक्षाची विचारसरणी वाचकांसमोर ते या लेखांत ठेवितात, पण ती गुणग्रहणाकरितां किंवा प्रशंसेकरितां नव्हे, तर प्रहार करून तिच्या चिंध्या उडविण्याकरितां. त्यांचा पक्षाभिनिवेश कांहीं कांहीं वेळां इतका प्रखर झालेला दिसतो कीं त्यांत प्रतिपक्षाचें वय, त्याची विद्वत्ता किंवा विभूतिमत्त्व लक्षांत आणून त्याचेसंबंधीं ठेवावयाची आदरभावनाहि पार जळून गेलेली दिसते. राजकीय लेखांपैकीं जे तात्त्विक स्वरूपाचे असे लेख आहेत त्यांचें वळण वेगळ्या तऱ्हेचें आहे. राजकीय शिक्षकाच्या भूमिकेवर उभें राहून जितकें तर्कशुद्ध, सुबोध, हृदयाला भिडणारें व बुद्धीला जागृत करणारें असें लिहितां येईल तितकें लिहिण्याचा त्यांनीं अशा लेखांत आटोकाट प्रयत्न केला आहे.

टिळकांनीं हातांत लेखणी घेतली ती वाङ्मयसेवेच्या हेतूनें कधीं घेतली नाही; राजकीय कर्तव्याचा एक महत्त्वाचा भाग म्हणून घेतली. आणि अंतःकरणांतून कळकळीनें जें जें निघालें तें कळकळीनें कागदावर टिपलें. आपल्या भाषेला नटविण्याचा, सजविण्याचा मुद्दाम म्हणून त्यांनीं कधीं प्रयत्न केला नाही. यामुळे त्यांच्या लेखनांत चिपळुणकरांच्या लेखनांतील डौल, आगरकरांच्या लेखनांतील सौष्ठव, शिवरामपंत पराजप्यांच्या लेखनांतील कल्पनेची भरारी हीं आढळणार नाहीत; पण या तिघांहिपेक्षां पांडित्य, तर्कशुद्धता व ओज हीं मात्र

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयलेखक

निःसंशय अधिक आहेत. निश्चयीपणा, ठसठशीतपणा व सुबोध विवेचन हे त्यांच्या भाषेचे विशेष होत. लेखांवर मथळ्यांची व सुभाषितांची मार्मिक योजना करण्यांत टिळकांचा हातखंडा असे.

टिळकांचें बरेंचसें लेखन प्रासंगिक असलें तरी एका विशिष्ट विचारसरणीचे ते प्रमुख प्रतिपादक असल्यामुळें त्याला, वाङ्मयिक नाहीं, तरी ऐतिहासिक महत्त्व फार आहे.

टिळकांचें वाङ्मयः—

- (१) वेदकालनिर्णय. १९०८
- (२) आर्यलोकांचें मूलस्थान, १९१०
- (३) गीतारहस्य, १९१५ जून, १९१५ सप्टेंबर, १९१८, १९२३
- (४) लो. टिळकांचे केसरीतील लेख, खंड १; १९२२
- (५) लो. टिळकांचे केसरीतील लेख, खंड २; १९२४
- (६) लो. टिळकांचे केसरीतील लेख, खंड ३; १९२६
- (७) लो. टिळकांचे केसरीतील लेख, खंड ४; १९३०
- (८) मद्रास, सीलोन व ब्रह्मदेश येथील प्रवास १९००, १९१०
- (९) स्वराज्यावरील मोहीम, (व्याख्याने) भाग १ ते ४ प्रकाशकः—
अ. ह. गोद्र.

- (१०) टिळक-सूक्तिसंग्रह, १९२६
- (११) हिंदुधर्माचें स्वरूपलक्षण, १९२८

चरित्र, चर्चा, अभ्यासः—

- (१) लोकमान्य टिळक यांचें चरित्र, खण्ड १, २, ३, न. चिं. केळकर,
१९२३, १९२८
- (२) लो. बाळ गंगाधर टिळक चरित्र, केशव बाबाजी सहस्रबुद्धे १८९७
- (३) लो. बाळ गंगाधर टिळक चरित्र, कृष्णाजी आबाजी गुरुजी, १९०६
- (४) लो. बाळ गंगाधर टिळक चरित्र, सीताराम केशव दामले, १९०८
- (५) गेलीं आठ वर्षें, आप्पाजी विष्णु कुळकर्णी, १९०९
- (६) लो. बाळ गंगाधर टिळक चरित्र आणि संस्मरणीय उक्ति, ल. रा.
पांगारकर, १९०९

टिळक बाळ गंगाधर

- (७) लोकमान्य बा. गं. टिळक चरित्र; गं. कृ. लेले व वा. त्र्यं. आपटे, १९२१
- (८) लो. बाळ गंगाधर टिळक चरित्र, दा. ग. पाध्ये, १९२१
- (९) लो. टिळक, व्यक्ति कामगिरी व शिकवण. अ. वा. मराठे १९३३.
- (१०) टिळक-जीवन-रहस्य, बा. मा. आंबेकर.
- (११) लो. बाळ गंगाधर टिळक यांच्या आठवणी व आख्यायिका; खंड
१-२ संग्राहक-स. वि. बापट. १९२४-१९२५
- (१२) गीतारहस्यावर टीकात्मक निबंध, वा. रा. कोठारी १९१५
- (१३) गीतार्धर्म अर्थात् रहस्यखण्डन, यशवंत व्यंकटेश कोल्हटकर १९१६
- (१४) गीतारहस्य-निरीक्षण, ' गोविंदसुत ' १९१७
- (१५) गीता भाष्यार्थ-रहस्य-निरीक्षण, विष्णुशास्त्री बापट. १९२१
- (१६) तुल्यं तु दर्शनम् अर्थात् गीतारहस्यनिर्णय, ' महाराष्ट्रीय ' १९२२
- (१७) गीतारहस्यावरील टीकाकार,; चर्चा, आचार्य पाक्षिक वर्ष २ रें;
पृष्ठ-१६९ ते १७६, १८५ ते १९२, २१२ ते २१४, २२६ ते
२३१, २४० ते २४३. १९१५
- (१८) टिळकांचें भगवद्गीतारहस्य, चिं. वि. वैद्य, लोकशिक्षण (जुनें),
वर्ष ३ अंक ११ सन १९१५
- (१९) टिळकांचें कर्मयोगशास्त्र व प्रार्थनासमाजाची दृष्टि-सुबोधपत्रिका,
१३ जून १९१५
- (२०) गीतारहस्य-निरीक्षण, प्रो. वि. गो. विजापूरकर, नवयुग, वर्ष २ रें,
अंक १०, सन १९१५
- (२१) जनहितवादावरील टिळकांची टीका, वा. म. जोशी, नवयुग,
वर्ष २, अंक १०, सन १९१५
- (२२) गीतारहस्य-परीक्षण, वि. गो. महाजनि, विविधज्ञानविस्तार, पुस्तक
४७, अंक १, २, ३; सन १९१६
- (२३) श्रीशंकराचार्य व रहस्यकार, श्री. कृ. बेलवलकर, विविधज्ञानविस्तार
पुस्तक ४९ अंक १-२ सन १९१८
- (२४) श्रीशंकराचार्य व रहस्यकार टिळक, विविधज्ञानविस्तार, पुस्तक ४९,
अंक २, सन १९१८

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

- (२५) रहस्यनिरीक्षण-‘ महाराष्ट्रीय ’, विविधज्ञानविस्तार, पुस्तक ४९,
अंक १०, सन १९१८
- (२६) ‘ कर्मयोगो विशिष्यते, ’ चिं. वि. वैद्य, विविधज्ञानविस्तार,
पुस्तक ४९ अंक ४ सन १९१८
- (२७) गीतारहस्याचें परीक्षण, ग. कृ. खापडे, चित्रमयजगत्, ऑगस्ट १९१५
- (२८) लो. टिळकांच्या गीतारहस्याचें महत्त्व, चिं. वि. वैद्य, चित्रमयजगत्,
जानेवारी १९१६
- (२९) रहस्य-सिद्धांत-मंडन, कृष्णशास्त्री घुले, चित्रमयजगत्, सप्टेंबर १९१६
- (३०) गीतारहस्याचे टीकाकार-बा. गं. टिळक, केसरी २६ आक्टोबर,
१९१५
- (३१) कर्मयोग कीं कर्मसंन्यास; शं. दा. पेंडसे, केसरी, अंक २९ ते ३२;
सन १९२१
- (३२) गीतारहस्य व टीकाकार; म. म. जोशी; केसरी अंक ३१, ३३,
३४; सन १९२२
- (३३) भगवान शंकराचार्य व लोकमान्य रहस्यकार, ग. ह. कुळकर्णी,
उद्यान; फेब्रुवारी १९१९
- (३४) बाळ गंगाधर टिळकांचा जयजयकार, शं. ग. पुरोहित, १९०८
- (३५) लो. टिळकांचा स्वर्गीय संदेश, ल. ना. जोशी १९२१
- (३६) लो. टिळकांची वेदविषयक कामगिरी, के. ल. ओगले १९२४
- (३७) लो. टिळकांची धर्मविषयक मते १९२५
- (३८) लो. टिळकांची भाषाशैली, ग. वि. केतकर १९३१
- (३९) लो. टिळकांचें पुण्यस्मरण, न. चिं. केळकर १९२७
- (४०) लो. बा. गं. टिळक, व. ना. नाईक, नवयुग, जुलै १९२०
- (४१) आचार्य टिळकांची विद्वत्ता, प्रो. अ. बा. गजेंद्रगडकर, नवयुग,
ऑगस्ट १९२०
- (४२) लो. बा. गं. टिळक, दा. वि. गोखले, चित्रमयजगत्, जुलै, १९२०
- ४३) लो. टिळकांचें जीवितरहस्य—ज. स. करंदीकर चित्रमयजगत्,
जुलै १९२०

- (४४) टिळक व आगरकर—ग. त्र्यं. माडखोलकर, केसरी १ ऑगस्ट
१९२२
- (४५) टिळकांच्या यशाचें मर्म—न. चिं. केळकर रत्नाकर जुलै १९२६
- (४६) लो. टिळक चरित्र परीक्षण, न. र. फाटक, विविधज्ञानविस्तार
पु. ५५ अंक १,२,४,५. सन १९२४
- (४७) वरील टीकेस उत्तर—न. चिं. केळकर, केसरी ५ ऑगस्ट १९२४
- (४८) ,, प्रत्युत्तर, न. र. फाटक; विविधज्ञानविस्तार, पुस्तक
५५, अंक ९; सन १९२४
- (४९) लो. टिळक चरित्र, उत्तरार्ध; परीक्षण, न. र. फाटक, विविधज्ञान-
विस्तार पु. ५९ अंक ३ ते ५, सन १९२८

लक्ष्मीबाई टिळक [१८७३-१९३६] कवयित्री व व्यक्तिस्मृति-
लेखिका. कवि नारायण वामन टिळक यांच्या पत्नी. टिळकांच्या सहवासामुळे काहीं
फुटकळ काव्यरचना यांचेकडून घडली. टिळकांनीं ओवींत ' खिस्तायन ' नांवाचें
अनेक अध्यायात्मक दीर्घ काव्य रचावयास घेतलें होतें. त्यांच्या आकस्मिक मृत्यूनें
तें अर्धवट राहिलेलें काव्य यांनीं, मूळचा ओघ कोठेंहि न बिघडूं देतां, अनेक वर्षे
खर्च करून, पुरें केलें. पण ज्या एका वाङ्मयकृतीनें त्यांनीं आपलें नांव मराठी
वाङ्मयांत अमर करून ठेविलें आहे, ती त्यांची महत्त्वाची कृति म्हणजे ' स्मृति-
चित्रें ' हा चतुर्खण्डात्मक ग्रंथ होय. " आपल्या आयुष्यांतल्या घडामोडींचीं
स्मृतिचित्रें प्रायः साऱ्याच वृद्धांच्या मनश्चक्षूंसमोर उभीं असतात. पण तीं शब्द-
सुधींत रंगविण्याची कुशलता फार थोड्यांच्या ठिकाणीं असते. रमाबाई रानडे
यांच्या ' आठवणी ' चांगल्या आहेत, पण त्याहीपेक्षां लक्ष्मीबाईंची स्मृतिचित्रें
अधिक मोहक आहेत. ह्या स्मृतिचित्रांत भाषेचा साधेपणा व विचारांचा प्रांजल-
पणा हे दोन गुण अत्युत्कट आहेत. पतीच्या, स्वतःच्या व इतर संबंधी माणसांच्या
कृतींचें स्वभाववर्णन अगदीं हुबेहुब व यथार्थ केलें आहे. साधेपणाला सत्याची जोड
दिली आहे. त्यांचे हे ग्रंथ आपल्या सहजपणामुळे व सत्यत्वामुळे चिरकाल लोकप्रिय
होऊन राहतील. मराठी वाङ्मयाला ते भूषणभूत झाले आहेत. ग्रंथ चरित्रपर असून
कादंबरीपेक्षां मनोहर आहे. कला आणि सत्यता यांचें त्यांत गोड मिश्रण आहे.
किंबहुना, सत्यतेलाच कलेचें सहजसौंदर्य प्राप्त झालें आहे." (ल. रा. पांगरकर)

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

“ यथातथ्य चरित्र लिहिणें म्हणजे तारेवरची कसरत आहे. लेखकाचा स्वभाव भिडस्त व संकोची असला तर वर्ण्य व्यक्तीच्या गुणास योग्य उठाव मिळत नाही व मिळमिळीत आणि फिकट अशी मूर्ति निर्माण होते. लेखक स्तुतिप्रिय असल्यास तो वर्ण्य व्यक्तीच्या दोषांस अशी मुरड घालून तुरपून घेतो किंवा चुण्या पाडून अशी टीप मारतो की छिद्रान्वेषी दृष्टीलाहि दोषांच्या ठिकाणी गुणच प्रतीयमान व्हावेत. अशा रीतीने अतिमानुष अवास्तव मूर्ती निर्माण होते. या दोनहि अंतिम टोकांच्या दोषांपासून ‘स्मृतिचित्रे’ अलिप्त आहेत. निःसंकोच मनमोकळेपणानें श्री. लक्ष्मीबाईंनीं सर्व वृत्तांताचें चित्र रेखाटल्यामुळें रे. टिळकांचा स्वभाव, स्वतः लेखिकेची मनःस्थिति व तत्कालिन परिस्थिति यांचें आपणांस यथार्थ दर्शन होतें. साधी घराऊ भाषा व सूक्ष्म मार्मिक विनोदाची जरतार यामुळें या ग्रंथास अव्याज मनोहर रूप प्राप्त झालें आहे. बाबा पदमजींचा ‘अरुणोदय’ व कै. रमाबाई रानडे यांच्या ‘माझ्या आयुष्यातील आठवणी’ यांत घराऊ, साधी भाषा असली तरी पहिल्यांत विनोद व चटकदारपणा नाही व दुसऱ्यांत तुलनेनें मनमोकळेपणा कमी आहे. म्हणून ‘स्मृतिचित्रां’ ना मराठी वाङ्मयांत अनन्य साधारण स्थान आहे.”
(प्रो. र. श्री. जोगळेकर)

लक्ष्मीबाई टिळक यांचें वाङ्मयः—स्मृतिचित्रे—भाग पहिला (१९३४);
भाग दुसरा (१९३५); भाग तिसरा (१९३६); भाग चौथा (१९३६);

ठेंगे गोविंद मल्लिनाथ [१८७२-१९३३] निबंधलेखक. यांचें मूळ घराणें गोव्यांतलें. पाऊणशें वर्षापूर्वी यांचे वडील मुंबईस येऊन स्थाईक झाले. गोविंदरावांचें सर्व शिक्षण मुंबईसच झालें. बुइल्सन कॉलेजांतून बी. ए. झाल्यावर त्यांनीं सेक्रेटरीएटमध्ये नोकरी धरली व आपल्या अंगच्या गुणांवर साध्या कारकुनाच्या जागेपासून ते असिस्टंट सेक्रेटरीच्या हुद्यापर्यंत चढले. प्रख्यात वाङ्मयसेवक सूर्याजीपंत महात्मे हे यांचे मामा होत. त्यांच्याच सहवासानें ठेंग्यांना वाङ्मयाची गोडी लागली. पुढें मनोरंजनचे संपादक काशीनाथपंत मित्र यांची व गोविंदरावांची गांठ पडून त्यांच्या लेखनकार्यास प्रत्यक्ष सुरुवात झाली. ‘ट्राईन’ च्या पुस्तकाच्या आधारानें लिहिलेली त्यांची ‘सुखाचा शोध’ ही लेखमाला, तसेंच ‘रोमन वीरपुरुषांच्या कथा’; हे त्यांचें ‘मनोरंजन’ मधील महत्त्वाचें लेखन होय. याशिवाय त्यांनीं पुस्तकपरीक्षणांचे कामहि कांहीं काळ केलें होतें. हरीभाऊंची ‘करमणूक’ व डी काशिनाथ कंपनीचें ‘नवयुग’ यांच्याशीहि त्यांचा संबंध असे.

ठोमरे त्र्यंबक बापूजी (बालकवि) [१८९०-१९१८]

बालकवींचा जन्म १८९० सालीं खानदेशांत झाला. त्यांचें शालेय शिक्षण सुव्यवस्थित झालें नाहीं. त्यांना काव्य वाचण्याचा पहिल्यापासून नाद होता. १९०७ सालीं म्हणजे वयाच्या १७ व्या वर्षींच जळगांवीं भरलेल्या कविसंमेलनांत अध्यक्ष कान्होबा रणछोडदास कीर्तिकर यांच्या हस्ते त्यांचा ' बालकवि ' म्हणून सन्मान झाला. पोटासाठीं त्यांनीं ' पंडितगिरी ' म्हणजे गोऱ्या मिशनऱ्यांची मराठी शिकवणी मधूनमधून केली. प्रपंचांत त्यांची ओढाताणच झाली. त्यांना गृहसौख्य लाभलें नाहीं, तथापि कविवर्य केशव महादेव सोनाळकर, नारायण वामन टिळक, गोविंदाग्रज यांच्या सहवासांत त्यांना पुष्कळ खेह-सौख्य मिळालें. ते सोनाळकरांना लिहिलेल्या एका पत्रांत * (पृ. ११२) म्हणतात, " तिनें (माझ्या उदास परिस्थितीनें) माझ्या उदार मित्राच्या पवित्र हृदयाची कल्पना फारच चांगल्या तऱ्हेनें करून दिली. या परिस्थितीनें काळ्या झालेल्या हृदयाच्या प्रभावळीवर माझ्या मित्राचें प्रेम-चित्र किती खुलून दिसतें ! " अखेर अखेर एका मोहक स्त्रीवर त्यांची अत्यंत भक्ति जडली. ते स्वतःला ' रमाबाईचा बाळ ' म्हणवून घेत. ता. १ नोव्हेंबर १९१७ रोजीं लिहिलेल्या पत्रांत, त्या आईची भेट होण्याची संधि आली असतां पत्र उशिरां मिळाल्यामुळे ती संधि आतां गेली असेल अशा भीतीनें त्यांच्या हृदयाची जी कालवाकालव झाली ती हृदयस्पर्शी शब्दांत व्यक्त झाली आहे. ते लिहितात, " आईची भेट झाली असती, मोठ्यानें गळा काढून रडलों असतो, मनाच्या वेदना कमी केल्या असत्या, दुःख हलकें झालें असतें, जीवाला शक्ति मिळाली असती,—पण हा संकेतार्थ केव्हां सुटणार ?.....माझ्या आईची भेट हेंच मी माझें परम भाग्य समजतो.....मी तूर्त जिवंतपर्णीच मरण अनुभवित आहे, आणि म्हणूनच आईच्या भेटीची मला फार आवश्यकता आहे." (पृ. ११६)

" जळफळतें सारें धगधगुनी अशान्तिच्या वणव्यानीं

ये ये ये देवी, दे हृदयीं प्रेमा विकसन बाई ! " (पृ. ८०)

* टीप:—या लेखांत कवितांच्या अंती दिलेले पृष्ठांक रा. अधिकारी यांनीं संपादिलेल्या प्रतींतील असून पत्रांचे पृष्ठांक निफाडकरी प्रतींतील आहेत.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

या ओळी जीत आहेत ती 'रजनीस आव्हान' ही कविता याच वेळी रचिली गेली. प्रेमविषयक व्यक्तीवर कोणता प्रेमी दिव्यत्व पावित्र्यादि दैवी गुणांचे आरोप करित नाही ? रमाई ही बालकवीना वत्सलतेची, पवित्र शान्तीची, दिव्य प्रीतीची खाण वाटे; पण ती एक स्वलनशील मानवी व्यक्तीच होती, हे प्रत्ययास येऊन मनास प्राणान्तिक धक्का बसण्याच्या आधीच बालकवि १९१८ साली अपघातांत सांपडून त्यांचा तत्काळ अन्त झाला. त्यांच्या विषयीं दुर्दैवाने याहून अधिक साधार व विश्वसनीय माहिती उपलब्ध नाही.

बालकवींची 'अरुण' ही कविता मासिक मनोरंजनाच्या १९११ सालच्या जुलै महिन्याच्या अंकांत प्रसिद्ध झाली; आणि 'सन्धारजनी' व 'फुलराणी' या कविता ऑगस्ट व सप्टेंबरच्या अंकांत लागोपाठ आल्या. 'बालकवि' म्हणून त्यांची सम्भावना याच्या आधीच चार वर्षे १९०७ साली जळगावीं कविसम्मेलनांत झाली होती. त्यांची 'आनन्दी-आनन्द' ही कविता १९०९ सालच्या मनोरंजनाच्या दिवाळी अंकांत प्रकाशित झाली. १९१० सालच्या दिवाळी अंकांत 'ओवाळणि घाली आई' ही कविता आली. त्यावेळीं तिच्यांतील स्वप्नमय लालित्यानें कांहीं तरुण रसिकांच्या मनावर मोहनी घातली होती. ती मोहनी फार टिकली नाही व पसरलीहि नाही; आणि 'बालकवींची कविता' या नांवाचे जे दोन काव्यसंग्रह प्रसिद्ध आहेत आणि ज्यांपैकीं एकावर 'समग्र' असा छाप आहे, त्या दोन्ही संग्रहांत या कवितेचा पत्ता नाही ! बालकवींच्या 'अरुण' या कवितेनें १९११ सालीं तरुण वाचकवर्गाचें मन आपल्याकडे प्रथम कायमचें ओढून घेतलें, आणि त्यांच्या 'फुलराणी' नें त्यांना मराठी काव्यरसिकांच्या अंतःकरणांत अदळपद मिळवून दिलें.

बाल्य आणि तारुण्य यांच्या सीमेवर नवतीचा कांहीं प्रान्त असतो. नवनवतीच्या कालांत मन अत्यन्त संस्कारक्षम व तरल असतें. तीव्र सहानुभूति असते पण समतोलपणा नसतो. एखाद्या गोष्टीच्या सर्व बाजू बारकाईनें पाहतां येत नाहीत. जीव सुखाभासानेहि हुरळून जातो व दुःखाभासानेच कोळपून जातो. प्रेम, सत्य वगैरे शब्दांनींच मोह पडतो, आणि भाषेत स्वाभाविकपणेंच उत्सर्ग व अतिशयोक्ति हीं येतात. वर्डस्वर्थ, शेली, रामतीर्थ, विवेकानन्द, जेम्स अॅल्न्, राल्फ वाल्डो ट्राइन्, मेरी कॉरेली वगैरे लेखक-लेखिकांचे ग्रंथ, अर्थ नीट न समजतां हि

वाचण्यांत मन रंगतें. स्वतांत प्रथमच जागृत होणाऱ्या काहीं भावनांच्या व शक्तींच्या जाणीवेनें मोठा चमत्कार वाटतो. चित्त बावरतें. सृष्टि दिव्य तेजानें नटलेली भासते व तिच्यांत मानवी संसाराचें रम्य प्रतिबिंब दिसतें. श्रेय प्रेय हीं अभिन्न वाटतात. प्रत्यक्ष जगाची व जगांतील दुःखांची योग्य कल्पनाहि होत नाही; आणि कल्पना-सृष्टींत तर स्वार्थत्याग, वियोग, वियोगजन्य शोक सारेच मधुर, कमनीय दिसतात. शोकाच्याच स्वप्नांत विहरण्यांत मौज वाटते. जगांतीलच काय, विश्वांतील साऱ्या दुःखावर, साऱ्या वैषम्यावर प्रेम हें एक सुलभ व रामबाण औषध आहे असा समज होतो, आणि हें प्रेमसुद्धां अकामुक, अपार्थिव, त्यागाच्या पंखांवर जगाच्या बंधनांच्या पलीकडे फडफडणारें असें असतें. आत्मश्रद्धा फाजील बळावते आणि पृथ्वीचा स्वर्ग करण्याची हाव सुटते. हा सर्व नवतीचा—वाढतें रक्त, उमलतें मन आणि अज्ञान यांच्या संगमाचा प्रभाव असतो. प्रत्यक्ष सृष्टीचें ज्ञान हळुहळू पण अपरिहार्यपणें होऊं लागलें कीं मन गोते खाऊं लागतें. उत्साहाची भरती ओहोटी सुरू होते, कर्तव्याचें आचरण केलें पाहिजे असें वाटूं लागतें; परंतु त्या संशयाच्या व उदासीनतेच्या आवर्तांत अंगीकृत कार्य निकरानें करित राहण्याची तपश्चर्या घडत नाही. प्रकृतिमानाप्रमाणें कमी अधिक अशी स्थिति प्रत्येक मनुष्याची नवतीच्या काळांत होते; आणि या काळांतील निरनिराळ्या मनोवृत्तींचें हृदयंगम वर्णन, प्रसादयुक्त मृदुमधुर भाषेनें केलेलें, बालकवींच्या कवितेंत पहा-ययाला मिळतें. म्हणूनच समानधर्मी सर्व अरुण-तरुणांना आणि आपल्या गतबाल्याकडे प्रेमानें सिंहावलोकन करणाऱ्या वृद्धांना सुद्धां बालकवींच्या कविते-विषयी आपुलकी वाटते.

बालकवींचा 'अरुण' हा कोणत्या ऋतूंत व कोणत्या स्थळीं पाहिलेला आहे याचा बोध होत नाही, अशी टीका प्रथम प्रो. गणेश सदाशिव भोटे यांनीं केली व नंतर सृष्टिविषयक काव्याकडे एका विशिष्ट दृष्टीनें पाहणाऱ्यांकडून करण्यांत येत असते. परंतु येथें अमुक एक ठिकाणचा अमुक एक अरुण विवक्षित नाही, म्हणूनच कवितेच्या शेवटीं भव्य गिरी, वनराजी, सरोवर, नदी, प्रपात, पिवळीं कुरणें इत्यादि उल्लेख एकसमयावच्छेदानें आले आहेत. कित्येकदां बाहुलीच्या वर्णनापेक्षां, तिला पाहून लहान मुलींच्या मनात कोणत्या भावना उचंबळतात व ती त्या बाहुलीविषयी काय कल्पना करून घेऊन तिच्याशीं कसा संवाद करिते याचेंच वर्णन अधिक जिऱ्हाळ्याचें वाटतें. 'अरुण' या कवितेंतहि सृष्टीचें रेखीव रंगीत

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

आलेखन अभिप्रेत नाही. स्थूलमानानें तिचें चटकदार चित्र निघालें कीं पुरे आहे. येथें सृष्टीचें यथातथ्य छायाचित्र नाही तर बालकवींच्या संस्कारक्षम मनावर उमटलेलें प्रतिबिम्ब आहे. या स्थूल सृष्टिवर्णनांत तन्मयता दिसते. सृष्टिसौंदर्यानें बालकवि वेडावून जात. ते एके ठिकाणीं म्हणतात,

“ सृष्टि मला हासविते,
स्वर्गसौख्य दाखविते,
शान्तीतें पालविते,
आनन्दें डोलविते;

मन माझे टाकि गडे नित्य गुंगुनी ” (पृ. ९२)

लहान मुलीला जसा बाहुलीच्या घरकुलांत, ‘ लटुपटीच्या घरदारीं ’ संसाराचा स्वर्ग दिसतो तसा बालकवींना सृष्टीच्या मुग्ध मधुर व्यापारांत अलड प्रेमाचा नर्म-विलास दिसे. त्याच्या दिव्य मांगल्यांत ते रंगून, बुडून जात. दिशांचा, तारकांचा एकमेकींशीं चाललेला थटा-विनोद त्यांना स्पष्ट ऐकूं येई व ते त्याचें हृदयंगम वर्णन सफाईनें करूं शकत.

“ तेजांनै न्हाणिते जगाला कोण सखे बाई !
नवल अगाई ! तेजोमय तूं ! तेजोमय मीहि ! ”
परस्परांना दिशा म्हणाल्या प्रेमळ वचनानीं,
विरहकाल सम्पला गा गडे, प्रेमाचीं गाणीं !

“ या मेघाच्या कुज्जामध्ये ही लपली कोण ?
तिला बोलवा पुरे-गडे ग ! हा तुमचा मान !
अम्ही गवळणी हृदयरसांनीं पूजूं प्रेमाला,
प्रेमकाल हा ! म्हणोत कोणी अरुणोदय याला.
पूर्वदिशेशीं गोफ खेळतो कृष्णगडी बाई !
उधळित सोनें सर्व तयाच्या लागूंया पार्यो.
मधुस्मितानें विश्व भरूं ग ! शङ्कित कां म्हणुनी ?
सर्व सारख्या ! हासावें मग कोणाला कोणी ? ” (पृ. ८)

‘ सन्धारजनी ’ या कवितेमधील चन्द्रोदयकालींचें वर्णन पहा;

अर्ध्या मिटल्या अर्ध्या उघड्या असल्या नयनांनीं,
 कुणास बघती दिशा कळेना मन्दस्मित करुनी !
 तुमची राणी बसे सारखी तुम्हां न्याहळीत,
 गगनाच्या चौकांत चला हो, या रजनीनाथ !
 धवल चन्द्रिके ! दे आलिंगन दिव्य यामिनीला,
 बहिणी बहिणी तुम्ही सुखानें चन्द्राशीं खेळा !
 कां तारांनो, तुम्ही लाजतां ? हा मङ्गल काल !
 निर्मत्सर व्हा, प्रेमसङ्गमीं पोहा चिरकाल !
 ब्रह्माण्डाचा गोल धरी या प्रेमाचा फेर,
 फुलें शान्तिचीं अहा उघळलीं जगतीं चौफेर !” (पृ. १३)

‘फुलपांखरूं-फुलवेली’ या कवितेंतील फुलपाखरास उद्देशून काढलेले उद्गार किती लाडिक व हृदयस्पर्शी आहेत !

“ थाम्ब गडे, धावु नको इकडे तिकडे !
 कलिका ही, मुग्ध हृदय उकली पाहीं !
 प्राणच तूं, एक तिचा जीवनहेतू !
 थाम्ब तरी— कठिणचि मे नरजाति खरी !” (पृ. १३)

‘फुलराणी’ (पृ. १७) ही नितान्तसुन्दर कविता तर अथपासून इतिपर्यंत अवतरणीय व संस्मरणीय आहे. सन्ध्यावाताच्या एका विनोदी वचनानें फुलराणी कशी जागृतभाव व नष्टनिद्र होते व रात्रभर कशी प्रणयस्वप्नांत रंगते व दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं तिचें सोनेरी रविकराशीं कसें थाटांनें लग्न लागतें या गोष्टीचें बहारीचें वर्णन या कवितेंत आहे. ‘निर्झरास’ या कवितेंत हिरवळींतून लपत छपत वळसे घेणाऱ्या निर्झरास पाहून बालकवीना

“ मुरलीच्या काढित ताना
 वृन्दावनिं खेळे कान्हा
 गोपि तुझ्या हिरव्या वेली
 रास खेळती भवतालीं ” (पृ. १५)

असा भास होतो. ‘तारकांचें गाणें (पृ. २९) या कवितेंत तारकांच्या अलङ्क

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

लीला वर्णिल्या आहेत. ' सन्ध्यातारक ' (पृ. २३) या कवितेंत रजनीने आपल्या मुग्ध तान्हुल्यास गाइलेली लाडिक अङ्गाई आहे. या गोष्टी जितक्या रमणीय आहेत तितक्याच त्या मराठी कवितेंत अभिनव आहेत. ' सृष्टीची भाऊबीज ' ही जी टिळकांची कविता १९०९ सालीं मनोरंजनाच्या दिवाळी अंकांत प्रसिद्ध झाली तिच्यांत अलड प्रेमाचा नर्मविलास दिसतो. ही कविता बालकवींना स्फूर्तिदायक झाली असण्याचा सम्भव नाही असें नाही. तथापि बालकवींच्या कवितेंतील रंग काहीं और, अभूतपूर्वच आहे.

सृष्टीचें बारकाईने निरीक्षणपूर्वक वर्णन विवाक्षित नसल्यामुळेच बालकवींच्या हातून सृष्टिवर्णनांत मजेच्या चुका घडल्या आहेत. इन्द्रधनूला ते गोफ गुम्फिला म्हणतात; दिशा डोलतात; पूर्वदिशा अधोवदन होते; स्वर्भूच्या वदनावर दंवमाला टपटपते; भूदेवी आपल्या तोंडावरून दंवबिन्दूंचा पडदा दूर करिते; प्रपाताचा शब्द मंजुळ असतो; रजनी सन्ध्येच्या आन्दोलीं बसून झोके घेते; कोकिळ तानांवर ताना घेते; निर्झर पखवाज वाजवितात, इत्यादि अनेक वर्णनप्रमाद दाखवितां येतील. बालकवींचें तें वय स्थूलदृष्टीनें पाहून दृश्यावर भाळण्याचें होतें; विशिष्ट प्रियवस्तूचें रंगून बारकाईनें निरीक्षण करीत बसण्याचें नव्हतें. शिवाय सृष्टीचें मानुषीकरण करितांना चेष्टांचा वा भावनांचा करावयाचा आरोप सत्यावर नाही तर निदान सत्याभासावर तरी अधिष्ठित असावयाला पाहिजे. या दण्डकाकडे क्वचितच कोणी प्रौढ कवि लक्ष देत असल्याकारणानें बालकवींच्या काव्यांत असले प्रमाद आढळले तरी त्यांत आश्चर्य नाही. ते समर्थनीय नसले तरी अक्षम्य वाटत नाहीत. बालकवींची सृष्टीशीं ओळख नव्हती असें मुळींच नाही.

(१) “ श्रावणमासीं हर्ष मानसीं हिरवळ दाटे चोर्हिंकडे
क्षणांत येतें सरसर शिरवें क्षणांत फिरुनी ऊन पडे !
झालासा सूर्यास्त वाटतो, सांज अहाहा तों उघडे,
तरु शिखरांवर, उंच घरांवर पिवळें पिवळें ऊन पडे ! ” (पृ.५)

(२) “ व्योमपटीं, जलदांची झाली दाटी,—
कृष्ण कुणी काजळिच्या शिखरावाणी !
नील कुणी इन्द्रमण्याच्या कान्तिहुनी !
गोकर्णी मिश्र जांभळे तसे कुणी;

तेजांत धूमाचे उठती घेत,
चकमकती पाण्डुरही त्या परिस किती !” (पृ. ६)

(३) गिरिशिखरें वनमालाही
दरी दरी घुमवित येई
कड्यावरुनि घेऊन उड्या
खेळ लतावरुनी फुगड्या
घे लोळण खडकावरती,
फिर गिरगिर अंगाभवती,
जा हळुहळु वळसे घेत
लपतछपत हिरवाळीत,
पाचूचीं हिरवीं रानें
झुलव गडे झुलुझुलु गानें !
वसन्तमण्डप वनराई
आंब्याची पुढती येई.
श्रमलासी खेळुनि खेळ
नीज सुखें क्षणभर बाळ !
हीं पुढचीं पिवळीं शेतें
सळसळती, गाती गीतें.
गर्द सावल्या सुखदायी
वेळींची फुगडी होई !
इवलाली गवतावरती
रानफुलें फुलती हंसती
झुलवित अपुले तुरे तुरे
निळी लव्हाळी दाट भरे ” (पृ. १४)

बालकवींनीं सृष्टीच्या निकट उभें राहून तिचें दर्शन घेतलें होतें, आणि तिची मूर्ति हृदयांत साठवून ठेविली होती हें सिद्ध करावयाला इतके उतारे पुरे आहेत. ते कधीं घरांतल्या घरांत बसून केवळ काल्पनिक सृष्टीच्या मंगल मोहांत गुंगले नव्हते !

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

प्रेमाचा विषय असलेल्या चालत्या बोलत्या व प्रेमविषयक अनुभवांवर कविता लिहिण्यापेक्षा बालकवीनीं अमूर्त प्रेमभावाचेंच वर्णन अधिक केलें आहे. कदाचित् ते म्हणतात त्याप्रमाणें

“ हृन्मञ्जूषीं भाव गुप्त जे भरले, जनसंमर्दी
कथील का कधि उच्च रवानें कवि हृदयाचा दर्दी (पृ. ५७)

हें एक या गोष्टीचें कारण असूं शकेल; अथवा समाजाच्या सद्यःस्थितीत योग्य सन्धीचा अभाव हेंहि एक कारण असूं शकेल. अरुणोदय हा त्यांना प्रेमकाल वाटे व या प्रेमाच्या लोटेखालीं मस्तक नमवाचें असा हितवाद ते सांगतात. कारण प्रीतिदेवता ही ब्रह्माण्डाची राणी आहे आणि प्रेम हाच जगतांत सत्यधर्म आहे. निष्प्रेम मनाला कोठेंहि सुख नाहीं, उलटपक्षीं प्रेमसमार्धीत

अद्वैताचें राज्य गडे
अविच्छिन्न मग चोर्हिकडे ! ” (पृ. १६)

प्रीतीचा हृदयांत वास हा न्यूनतेला पूर्णत्व देण्यासाठीं असतो. परंतु प्रीति ही सुलभ नाहीं.

“ प्रीति हवी तर तळहातावर धे कापुनि मान !
प्रीति निर्मिली तुला वाटतें का दुबळ्यासाठीं ?
प्रीतिदेवि जगदेववीर जो जाय तयापाठीं
सह्य जिवाला होय जाहला जरि विद्युत्पात,
परी प्रीतिचा घात भयंकर दुसरा कल्पान्त ! ” (पृ. ८२)

प्रीतिविषयक व्यक्तीच्या दर्शनाचा, चुम्बनालिंगनाचा प्रेमी भक्ताच्या मनावर जो परिणाम होतो. त्याचें वर्णन ‘ प्रेमाचा पहिला भास ’ (पृ. ३४) आणि ‘ जादुगारीण ’ (पृ. ८५) या कवितांत आलें आहे. बालकवि म्हणतात,

“ तव पुण्यदर्शनें केलें निमिषांत जिवाचें सोनें
देहाचा दास मरून प्रेमाचा उरला जीव
प्रेमांतच झाला सारा विश्वाचा अन्तर्भाव. ” (पृ. ३४)
बन्दा दास तुझा हा असला दगडाचा घडलेला
पुतळी जादूची बनतांची जीवकला मग त्याची

सोडुनि मातीला अवलीला तुझ्या हृदयज्योतीला
पाहुनियां गिरक्या घेइल ती तुझ्याच भंवतीं भंवतीं (पृ. ८५)

नवनवतींतील प्रेमाभासाच्या परिणामाचें हें वर्णन हृदयंगम आहे. ‘प्रेम-लेख’ (पृ. ३०) हें सुनीत क्षणैक चमत्कृतिजनक वाटलें तरी अकृत्रिम व हृदयंगम वाटत नाहीं. पण ‘भटकणें’ हें दूरस्थ हृदयस्वामिनीस उद्देशून लिहिलेलें साधें विरहगीत मात्र करुणसानें थबथबलेलें आहे.

‘तव हाताचा गोड जाहला स्पर्श मला जेधवां
तुझिया भजनीं मात्र वाहिलें तेव्हांपासुनि जिवा
गेला भडकुन राही जाउन वनस्मशानीं जरी
या गगनाची शपथ, लेचनीं तुझीच मूर्ती वरी.’ (पृ. ३३)

वीज (पृ. ४४) ही भगिनीस संबोधून रचिलेली श्लोकत्रयी अशीच हृदय-स्पर्शी आहे.

बालकवींचीं सृष्टिगीतें मोहक आहेत. बालकवींच्या मनाविषयी त्यांच्याच शब्दांत असें म्हणतां येईल.

* बाल-विहग आनन्द मूर्तिमान् झुलतो गगनांत !” (पृ. २०)

ते एक प्रकारच्या उदात्त संपन्नतेत काहीं काळ विहरले.

“कीं स्वर्गींच्या दिव्यांचें हें फुटलें भाण्डार
जणूं वाटतें स्वर्गच त्यासह खालीं येणार !” (पृ. ७)

नवनवतीच्या चुंबनीय आकांक्षा त्यांनीं कशा मोहक भाषेनें वर्णिल्या आहेत पहा !

(१) सुंदरतेच्या सुमनांवरचें दंव चुंबुनि घ्यावें,
चैतन्याच्या गोड कोवळ्या उन्हात हिंडावें;
प्रीतिसारिका गीत तियेचें ऐकावें कार्नी,
बनवावें मग धुंद रंगुनी काव्यसुधापानीं !
अंधाराचे पाश मनाचे हे गळुनी जावे
चित्त वाटतें तरळ तुझ्यापरि खगबाळा व्हावें !” (पृ. २०)

* Like an unbodied joy whose race is just begun.”

—Shelley.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

(२) सुखदुःखें चुंबित गावें.
सुमकोशीं आपोआम
क्षण घ्यावी साखरझोप.
डोलतची जागें व्हावें
हासतची गुंगत जावें
सत्याचें स्वप्न पहावें
सत्यानें स्वप्नें व्यावें.
स्वप्नींहि स्वप्नें बघत
स्वप्नांतच व्हावा अन्त !
मरण्याचें स्वप्नहि गोड,
जगण्याचें स्वप्नहि गोड !
भासार्चीं सर्वहि सुमनें
चला चला चुम्बित वदनें
होइल मग सर्वचि गोड
मरण गोड ! जगणें गोड !

(पृ. ४७-४८)

परंतु त्यांचीं उदासीनतेचीं गाणीं अधिक जिव्हाळ्याचीं वाटतात. हीं उदासीन-तेचीं गाणीं अथांग करुणरसानें परिप्लुत आहेत. सृष्टि सुंदर होती, ओहेहि; पण मागें तिला पाहून मनाला ' आनन्दी-आनन्द ' वाटला, तर आतां तिचें दर्शन घेऊनहि मन उदासीन, आपल्याच दुःखांत निमग्न आहे. सुंदर सृष्टि आणि उदासीन दुःखी मन यांचा सविरोध मिलाफ ' पाखरास ' (पृ. २७) या सुंदर गीतांत पहावयाला मिळतो. हें गाणें बालकवींनीं जणूं काय स्वतःच्या जीवास उद्देशून लिहिलें आहे असें वाटतें.

“ चुम्बित गुलाबी गाल मधुर सन्ध्येचा
कर वरती आला सुन्दर रविरायाचा;
जग समाधिस्थ जणुं सर्व सर्व हें होतें !
परि शान्तिलेशही नव्हता ठाऊक तूतें !
बैसून कुठेंतरि काटेरी झड्डुपांत
तव हूं-हूं-हूंचें होतें गीत वहात !

येईल एक परि धन्य दिवस सौख्याचा
जो करिल तुझ्यासह अन्त तुझ्या गीताचा !
फिरवून भरारा गोफण तो झाडील,
काढ्यांवर उपडें भग्न हृदय पाडील !

मग एकच धडकी, एकच अन्तिम बोल
गाऊन तुझें हें जळतें हृदय निवेल !” (पृ. २८)

या शब्दांत कांहीं भविष्यवाणी होती काय ?

या उदासीनतेच्या गीतांकडे एकंदरीनें पाहतां महाराष्ट्राचें अक्षम्य दुर्लक्ष्यच झालें आहे. कांहीं टीकाकारांची दृष्टि प्रतिष्ठित व्याजोदात्त ब्रह्मानन्दी सत्कविते-पुरती संकुचित असते; आणि लोक बहुशः एकानें एक चांगलें म्हटलें कीं त्यालाच चांगलें म्हणण्याइतकी आपली शोधक रसिकता प्रकट करीत असतात ! ‘पाख-रास,’ (पृ. २७), ‘भटकणें’ (पृ. ३३), निराशा (पृ. ४६), ‘प्रीति व कर्तव्य’ (पृ. ५६), उदासीनता (पृ. ६१), ‘संशय’ (पृ. ६३), ‘काळास’ (पृ. ६५), ‘हृदयाची गुंतागुंत’ (पृ. ७६), ‘रजनीस आव्हान’ (पृ. ८०) वगैरे उदासीनतेच्या कवितांचा अभ्यास केल्याखेरीज नवतींतील उदासीनतेचें पूर्ण शान व्हावयाचें नाहीं.

सृष्टि मोहक असूनहि बालकर्वींच्या मनाला समाधान लाभेना. ते म्हणतात,

कोडुनि येते मला कळेना
उदासीनता ही हृदयाला
काय बोचतें तें समजेना
हृदयाच्या अन्तर्हृदयाला
एथें नाहीं तेथें नाहीं
काय पाहिजे मिळवायाला ?
कुणीकडे हा झुकतो वारा ?
हाका मारी जीव कुणाला ?” (पृ. ६१)

बरे, सृष्टीकडे पाहवें तर

(१) सुंदर सगळें मोहक सगळें,
खिन्नपणा परि मनिंचा न गळे,
नुसती हुरहुर होय जिवाला—
कां न कळे कांहीं.” (पृ. ४६)

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

- (२) सृष्टीचा परि भाव कळेना
तेजोमार्गी चित्त वळेना.” (पृ. ५३)
- (३) अपूर्णतेने पूर्ण निराशा हृदयाची होते
अमृत मुखाशी नेतां नेतां विषमय हो येथें.
खराखुरा आनन्द असे कीं सर्वच आभास ?
पडतें कोडें लागे वेडें चित्त रडायस ” (पृ. ३९)

केव्हां केव्हां त्यांना वाटे

“ प्रीति माझ्या हृदयांत करी वास
न्यूनतेला पूर्णत्व द्यावयास ” (पृ. ५४)

“ प्रेमधर्म हा धर्म विसरलों, भकलों सैराट
म्हणुनिच पडलों गिळित भूवरी दुःखाचे घोट. ” (पृ. ६३)

या प्रीतीच्या बाबतींतहि फसगत होई;

“ प्रीतीचा पथ हा भयाकुल दिसे सौंदर्यसौदामिनी
डोळ्यांना क्षण तेज दाखवुनियां अस्तंगता हो क्षणीं;
चित्तामाजि विकारसिन्धु खवळे चान्चल्य जीवीं भरे
नेत्रांतून उदास तेज जगतीं वेड्यापरी बावरे. ” (पृ. ५६)

मग मध्येच ते

“ पुरे संबंध प्रेमाचा । नको हा खेळ प्रेमाचा ! ” (पृ. ५८)

असे विसंवादी उद्गार काढीत ! अमरपणाचें ज्यांना वेड लागलें होतें तेच
एखादेवेळीं ‘ हृदयाची गुंतागुंत ’ (पृ. ७६) सुटली नाही कीं उद्वेगानें म्हणत,

“ मज व्यर्थ नको तीं अमरपणाचीं गाणीं
कुणि उठवा असल्या गहनांतुनि हलवोनी. ” (पृ. ७७)

दुर्दैवानें त्यांच्या मनावर केशवसुतांचा, विशेषतः केशवसुती गूढगुंजनाचा
भयंकर परिणाम झालेला होता. आधुनिक मराठी कवींपैकींच काय, एकंदर मराठी
कवींपैकीं जर कोणाची छाप बालकवींच्या कोमल मनावर पडली असेल तर ती
केशवसुतांची होय. केशवसुतांच्या बाबतींत गूढगुंजनाचें पर्यवसान शोकांत झालें
आणि तीच गत बालकवींची झाली.

बालकवींना केशवसुतांसारखीच कवित्वाची सतत व रोगट जाणीव होई. सृष्टि हीच खरी कवयित्री व तिच्या मानानें मनुष्यकवि म्हणजे केवळ गणमात्रा जुळविणारा पामर नर, या विचारानें केशवसुतांनीं गुड् गुड् गुड् गुड् असें तन्मयतेचें गान गाणाऱ्या भृंगाची महती गाण्याच्या भरांत “ अस्मद्गान नव्हे गान, तें गाना चिध्यादान ” अशा शब्दांनीं आपलें लघुत्व प्रकट केलें आहे, तर बालकवींनीं हि ‘ निर्झरास ’ या कवितेंत

“ मी कवितेचा दास, मला
कवी बोलती जगांतला,
परि न झरे माझ्या गानीं
दिव्यांची असली श्रेणी
तूंच खरा कविराज गुणी
सरस्वतीचा कण्ठमणी ! (पृ. १५)

असे उद्गार काढून तेंच आत्मलाघव व्यक्त केलें आहे. उलटपक्षीं केशवसुतांनीं ज्याप्रमाणें ‘ आम्ही कोण ’ या कवितेंत, आम्ही देवाचे लाडके आहोंत असें बजावून कविप्रौढी वर्णिली आहे त्याप्रमाणें ‘ धर्मवीर ’ या कवितेंत बालकवींनीं

“ देवाचे पंचीप्राण
आम्ही ! रे भिवविल कोण ?
काळाचे कवि हे काळ,
काळ-दिशा अमुचा खेळ !
तेजानें भरलीं अंगें
नेउं जगा तेजामागें ! ” (पृ. ५१)

अशी आपली महती गाइली आहे. केशवसुतांचा ‘ नवा शिपाई ’ रूढी विरुद्ध तुतारी फुंकून आपलें शांततावादी विश्वबंधुत्व जाहीर करितो तर बालकवींचा ‘ धर्मवीर ’ हि

“ रूढीचें चढलें कीट
धर्मावर, परजा नीट

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

असें विनवून

“ कोणि असो कुठला पाहूं
कां ? आम्ही पसरूं बाहू !
देशाचाही बन्ध नसे
विश्व सर्व अमुचेंच असे ” (पृ. ५१)

अशी द्वाही पुकारतो. सृष्टीच्या अनन्त व्यापारांत विलसणाऱ्या आदिशक्तीस व कवितासुंदरीस बालकवि हे केशवसुतांप्रमाणेच अभिन्न मानीत.

“ प्रिय कविते अमर तुंते, तेजाची तूंच उज्वले, खाणी
मर्त्य जर्गां अमर तुझी विश्वाला स्फूर्ति देतसे वाणी
रविकिरणीं भासतसें कीं निर्झरताण्डवांत नाचतसें,
पुष्पावर हासतसें रूप तुझें क्षणिक मानवास दिसे. ” (पृ. १)

कवीचा दिव्य विचार बालकवीना स्वर्लोकीचा देवदूत, गूढगूढाचीं शब्द, परो-
क्षाचा सोपान, मर्त्य जगताचा प्राण आणि कविता ही विश्वात्मक देवाची वाणी व
विश्वात्मक दिव्यांची खाणी वाटे हें त्यांच्या ‘ कवीचा विचार ’ (पृ. ५३) या
कवितेवरून दिसून येतें. सृष्टींत दिव्य भास दिसून केशवसुतांना तन्मयतेतील
अलौकिक निर्वाणीचें सुख मिळे असें वाटे. त्यावेळीं मनुष्य द्वंद्वातीत दिक्कालातीत
विश्वमय कसा होतो या ‘ प्रकाश गेला तिमिर हरपला ’ अशा अवर्णनीय
स्थितीचें वर्णन त्यांनीं ‘ सतारीचे बोल ’ या कवितेंत केलें आहे. बालकवीहि
म्हणतात.

(१) “ निर्झरमय काननमय गायनमय दिव्य जाहला देह
सृष्टीचेंहि पुरेना विचराया स्वैर त्याजला गेह;
मग गूढ अमूर्तीचीं मधुगीतें गोड गावया लागे,
आनन्दरूप झाली मानवता मृत्यु राहिला मार्गे. ” (पृ. १)

(२) “ सृष्टि निमाली, स्वर्गाहि नुरले
प्रेममात्र मंगलमय भरलें
तेज हरपलें, तम मालवलें
उन्मनीत मन तन्मय मुरलें ” (पृ. २५)

हे सर्व क्षणांत नाहीसे होणारे दिव्य भास मला धरितां येतील तर पृथ्वीचा सुर-लोक मी सत्वर बनवून टाकीन असें केशवसुत म्हणतात, तर बालकवीहि १९१२ सालीं लिहिलेल्या आपल्या पत्रांत म्हणतात कीं, “ मानवी आशाकल्पना ध्येयें यांची सत्यता जर जगांत नेहमीं अनुभवाला आली असती तर आम्ही स्वर्ग एका क्षणांत—या मर्त्य जगांत सुद्धां—निर्माण केला असता. ” पण ऐन तारुण्यांतच तें दिव्य भासाचें सुख लोपून एक प्रकारच्या निराशेनें केशवसुतांना घेरिलें आणि त्या हरपलेल्या श्रेयासाठीं तळमळत, हाका मारीत असतांनाच केशवसुतांना मृत्यूनें शान्त केले. हीच अवस्था बालकवींची झाली. ‘ दिव्य रसीं विरणें जीव, जीवित हें त्याचें नांव ’ अशा जीवितासाठीं तळमळत असतांनाच ते म्हणतात,

“ काव्यदेवता अन्तरली मज गरिवाला आज;
काळ लोटला हाय किती मन वरिताहे लाज.
सुंदरतेच्या मोहनांत मन अमुचेंही नाचे
बंधाहि होती शिथिल, हरपतें भानहि जगताचें.
जीव ओढतो वरवर जाया चैतन्यापाठीं
हाय ! सुटेना दृढ देहाच्या परि बसल्या गांठी ! ” (पृ. २१)

“ कांहीं दाबुनि भास जात निघुनी माझ्या पुढें ते तरी
तेथें जाउनिया पुन्हाहि बघतां तेथेंहि कांहीं नसे. ” (पृ. ५१)

मध्येंच ते श्रद्धेच्या व आशेच्या भरांत म्हणत

“ सर्वही आघात येवो मजवरी
सुखी राहो परी देव माझा.
नको स्वर्गवास जनधनकीर्ति
प्रेमाची संपत्ति प्रेमरूप. ” (पृ. ३४)

तर ता. १२ जून १९१५ रोजीं लिहिलेल्या पत्रांत ते एखाद्या नास्तिकाप्रमाणें लिहितात, “ पुढें काय आहे कोणास ठाऊक ? आत्मा, ईश्वर, ब्रह्म, माया, पुन-र्जन्म, सगळीं स्वप्ने आहेत. तीं बालमनाचें समाधान करूं शकतील, त्यांचा त्यांच्यावर विश्वास बसेल; पण निदान माझा तरी त्यांच्यावर विश्वास राहिला नाही. ” (पृ. ११५). असें ते लिहितात, पण जगाविषयी उदासीन व सृष्टीशीं तल्लीन

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

होऊन जडाच्या पलीकडे जाण्यांतच परम सुख आहे ही जी गोष्ट केशवसुतांची कविता वाचून त्यांच्या मनावर वज्रलेप झाली होती तिच्यावरचा त्यांचा विश्वास खरोखर उडेना.

“ जडतेला खिळुनी राही
हृदयबन्ध उकलत नाही ! ” (पृ. १५)

अशी बालकवींची ओरड आहे. वाढत्या मुलाच्या भोंवतीं तुरंगाचें तिमिरजाल अवरिल होत जातें असें वर्डस्वर्थ म्हणतो त्याप्रमाणें बालकवींना दोष सारा जड-तेचा, जगताचा, देहाचा वाटे.

‘ मायाजालीं परि अवघडला
आत्मराज तेजोमय पहिला,
एक सुराचें गीत तुझें तें
कळुनि येइना तेणें त्यातें.

रम्य उपेच्या पहिल्या किरणीं
कीं रजनीच्या गभीर गानीं
दिव्य दर्शनें मोहुनी जातें
परि न बधे मन तेथें तूतें.

सृष्टीचा मनिं भाव कळेना
तेजोमार्गीं चित्त वळेना
म्हणुनि असें उद्विग्नपणें तें
हाक मारितें अखंड तूतें.” (पृ. ५३)

आपल्याच कल्पनांनीं खुळावल्यामुळें या विचित्र संसाराविषयीं गैरसमजूत तारु-प्याच्या पहिल्या प्रहरांत कोणाची होत नाही ? या नैराश्यतित्मिरजालांतून बाल-कवींची सुटका झाली असती तर पुढील आयुष्यांत, ते जिवंत कवि असल्यामुळें, निराळ्या तऱ्हेची पण बावनकशी बहारीची काव्यरचना त्यांच्या हातून झाली असती. पण मग ते ‘बाल-कवि’ राहिले नसते. ते यथार्थतेनें बालकवि, नवतीचे कवीच रहावयाचे होते.

“ स्वप्नीहि स्वप्नें बघत
स्वप्नांतच व्हावा अन्त ! ” (पृ. ४८)

— असें म्हणणाऱ्या बालकवींच्या मनांत जडतेच्या बन्धनापलीकडे जाण्याचीं, मरणाचीं, आत्महयेचींहि स्वप्ने — जीं केशवसुतांच्या मनांत कधीहि तरंगलेलीं दिसत नाहीत तीं — तरंगत होतीं. अशाच एका नैराश्यजन्य स्वप्नांत तरंगत ते नसिराबादेहून खास त्यांचे प्रिय मित्र कवि सोनाळकर यांना भेटावयाला येत असतांना भादली स्टेशनावर, त्यांचा अन्दाज चुकला म्हणून असेल, अथवा क्षणिक मोहाला ते एकदम बळी पडले म्हणून असेल, पण आगगाडीखालीं त्यांना मृत्यु आला !

गूढगुजनाखेरीज इतर बाबतींतहि केशवसुतांच्या कवितेची दाट छाया बालकवींच्या कवितेवर पडलेली दिसते. केशवसुतांच्या प्रमाणेंच बालकवींची स्वर्ग, विश्व, ब्रह्माण्ड, स्वर्भूसंगम हीं आवडतीं तोंडीलावणीं दिसतात. केशवसुतांनीं ‘म्हातारी’वर उत्प्रेक्षामाला रचिली तर बालकवींनीं अरुणाच्या लालीवर, रजनीच्या तारकांवर, व सन्ध्यादूत बालविहगावर उत्प्रेक्षामाला रचिल्या. केशवसुतांनीं ‘फूलपाखरूंमरण पाहिलें आहे का कोणी ?’ म्हणून प्रश्न केला, तर बालकवींनीं ‘नाहिं खरें जगतीं मरण, काव्य-पांखरूं बघा खुण !’ म्हणून ठासून उत्तर दिलें. केशवसुतांनीं हूं हूं करणाऱ्या घुबडावर नैराश्यगीत लिहिलें, तर बालकवींना हूं हूं करणाऱ्या ‘पाखरास’ (पारव्यास ?) संबोधून नैराश्यगीत लिहिण्याची स्फूर्ति झाली. नैऋत्येकडील वारा केशवसुतांना कान्तेचीं ‘श्वासांहीं लिहिलीं’ अशीं पत्रें देतो तर बालकवीहि म्हणतात कीं ‘श्वासांच्या कवनीं लिही प्रियतमा ही प्रेमलेखावली.’ बारकाईनें शोधित बसणाऱ्याला आणखीहि साम्यस्थळें आढळतील; परंतु या सान्या साम्यस्थळांचा विचार करूनहि बालकवींची कविता ही केशवसुतांच्या कवितेची प्रतिकृति आहे असें मुळींच वाटत नाही. साम्य दिसतें तें साधर्म्यामुळें, पूर्वसंस्कारामुळें अहेतुकपणें आलें आहे. वस्तुतः सहज संभावना, ओघ, मार्दव, माधुर्य इत्यादि गुणांत बालकवि हे केशवसुतांच्यापेक्षां निःसंशय श्रेष्ठ आहेत. केशवसुतांच्या प्रतिभेचें रत्न अधिक मोठें व विविधरंगी असेल, पण बालकवि या हिरकणीचें पाणी कांहीं और आहे. बालकवींचें जें वैशिष्ट्य ‘फुलराणी’ या कवितेंत पूर्णावस्थेंत आढळतें त्याचा केशवसुती कवितेशीं कांहीं संबंध नाही. गूढगुजनाच्या बाबतीत घुबडेंच म्हणतां येईल कीं ज्याप्रमाणें बर्डस्वर्थकृत अमरत्वाचे भास, शेळीकृत चंडीकृत बेगुरे इंग्रजी कवितांचा

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

केशवसुतांच्या मनावर खोल परिणाम घडला होता, त्याप्रमाणे केशवसुतकृत 'नवा शिपाई' 'तुतारी' 'झपूझी' 'हरपलें श्रेय' इत्यादि कवितांचा खोल ठसा बालकवींच्या मनावर उमटला होता. त्यामुळे बालकवींच्या नववयांतील सहज स्वप्नाळूपणाला मोठा मजेचा बहर आला खरा, पण संततची शोकपर्यवसायी दिशाभूल व्हावयाला त्यामुळेच साहाय्य झाले. गूढगुंजनी सिद्धान्ताचे स्वरूपहि 'हरपलें श्रेय' या कवितेत अधिक स्पष्ट, काव्यमय व हृदयंगम दिसते. त्यांतून ते 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति' या परिचित आर्य कल्पनेवर अधिष्ठित असल्याकारणाने अधिक आपलेपणा, खरेपणा वाटतो. गूढगुंजनापुरतैहि असे म्हणतां येईल की बालकवि हे केशवसुती गूढगुंजनाच्या लतेचें एक अत्यन्त सुकुमार व रमणीय असें फूल होतें !

स्फूर्ति येईल तेव्हांच बालकवि हातांत लेखणी घेत आणि स्फूर्ति ओसरतांच ते ती खाली ठेवात. त्यांच्या कितीतरी कविता अपूर्ण राहिल्या आहेत. ते स्फूर्तिनेच लिहिले याचा अर्थ असा नव्हे की एकदां जें लिहिलें तें लिहिलें, त्यांत मग एक अक्षराचाहि पालट करावयाचा नाही असा त्यांचा बाणा असे. 'कवि-बाळें' या कवितेचीं दोन रूपान्तरें प्रसिद्ध आहेत. 'निर्झरास' या कवितेसंबंधीहि ते एका पत्रांत लिहितात— "निर्झर या कवितेत लिहितां-लिहितां फिरून फारच फरक झाला आहे, व पहिल्या व दुसऱ्या निर्झरापैकीं कोणता चांगला हें माझे मलाच कळत नाही."

"लवकरच दुसरे एक काव्य रजपूत सरदाराचें (नांव काय यावें हें समजत नाही.) पुरें करून आपणाकडे पाठवितों." — असें ते त्याच, अहमदनगराहून १४ जानेवारी १९१३ दिनीं लिहिलेल्या पत्रांत म्हणतात. 'वीरगडी' 'शाहीर' 'दौलतरावांची मंजुळा' 'वीर मराठा' 'रणघोष' 'निःश्वास' इत्यादि अपूर्ण कविता याच रजपूत सरदाराच्या काव्यापैकीं आहेत कीं काय कळत नाही. त्या एखाद्या संकल्पित शृंगारवीरसमिश्रित दीर्घ काव्यापैकीं आहेत हें खास. यांतील कांहीं भाग मधून-मधून मजेदार व वाचनीय आहेत; परंतु हें दीर्घ काव्य पूर्ण होऊन प्रसिद्ध झाले असतें तर त्याला 'फुलराणी'चें यश लाभले असतें कीं नाही याची शंका वाटते. बालकवींची प्रतिभा जिवन्त असली तरी तिचें सामर्थ्य मर्यादित होतें. त्या सामर्थ्याच्या मर्यादा कोणत्या होत्या याच्याविषयी 'बालकवींची

कविता ' या पुस्तकास लिहिलेल्या प्रस्तावनेत रा. श्रीपाद महादेव माटे यांनी स्पष्ट, समतोल व चटकदार विवेचन केले आहे. रसिक जिशासूनी ती प्रस्तावना अवश्य वाचावी अशी तिची योग्यता आहे.

प्रो. माधवराव पटवर्धन.

बालकवीचें वाङ्मय - (१) बालकवींची कविता, प्रकाशक, ए. या. निफाडकर, १९२३. (२) बालकवींची कविता, प्रकाशक, गो. गो. अधिकारी, १९२५.

चरित्र, चर्चा, अभ्यासः—

(१) महाराष्ट्राचा बालकवि, चरित्र, रे. ना. वा. टिळक; मनोरंजन, मे १९१८.
पृष्ठ ४२५-४३२

(२) बालकवींची कविता—वि. ल. बर्वे; उद्यान, जुलै १९२०.

(३) बालकवींची समग्र कविता—' शारदाश्रमवासी '; महाराष्ट्रसाहित्य, मार्च—
एप्रिल १९२४.

(४) बालकवींची कविता—के. ल. टेंभुणीकर; काव्यचर्चा, पृ. २५७-२७०.

(५) बालकवींची कविता—प्रो. ना. के. बेहरे, काव्यचर्चा, पृष्ठ २७०-२८०.

(६) बालकवींची कविता—ग. व्यं. माडखोलकर; आधुनिक कविपंचक,

पृष्ठ १४३-१७६.

(७) बालकवि टोमरे यांची अप्रकाशित काव्ये (१) संग्रहाक ' दिवाकर ',
रत्नाकर, नोव्हेंबर १९२६.

डुकले अनंत चंद्रोबा (१८२९-१८८४) ' सर्वसंग्रह ' कार माधव चंद्रोबा डुकले यांचे हे बंधु होत. यांचा जन्म गोमांतकांत कळंगुटी गांवी झाला. आपल्या बंधूबरोबर, हे तीन-चार वर्षांचे असतांना मुंबईस आले व पुढे दोन-तीन वर्षे त्यांचा मराठी व गुजराथी अभ्यास झाला. नंतर टांकसाळीत तीन रुपयांवर नोकरी धरून इंग्रजी शिक्षणास १८४४ साली त्यांनी सुरवात केली. १८५१ साली ते वैद्यविद्येची शेवटची परीक्षा उत्तीर्ण झाले. इंदूर, भोपाळ, सिंध इत्यादि ठिकाणी असिस्टंट सर्जनची नोकरी बजावून ते १८५७ साली मुंबईस परत आले; नंतर ते देवीखात्याचे सुपरिंटेंडेंट होते.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

अनंत चंद्रोबा युनिव्हर्सिटीचे फेलो असून, व्हाइसरॉयांच्या ऑनररी सर्जन या पदाचा मानहि त्यांस लाभला होता. त्यांना सिंधी व फारशी या भाषा उत्तम अवगत होत्या. माधव चंद्रोबा यांच्या 'सर्वसंग्रह' या पुस्तकास त्यांनी साहाय्य केले आहे, यापलीकडे त्यांची स्वतंत्र अशी वाङ्मयात्मक कामगिरी दिसत नाही.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास:—

मनोरंजन, दिवाळीचा अंक, १९१०.

डुकले माधव चंद्रोबा (१८२५-१८८५) 'सर्वसंग्रह'कार. यांचा जन्म गोमांतकांत कळंगुटी गांवी सन १८२५ साली झाला. पुढे चरितार्थासाठी यांना टांकसाळीत नोकरी धरावी लागली; परंतु विद्येची स्वभावतःच आवड असल्यामुळे नोकरीशिवाय बाकीचा वेळ ते शिकण्यांत घालवू लागले. कांहीं दिवस यांनी विलायती औषधे आणून तीं गुजराथी व्यापाऱ्यांस पुरविलीं आणि एक दवाखानाहि उघडला.

माधव चंद्रोबा यांच्या वाङ्मयकृती दोनच आहेत, परंतु त्या महत्त्वाच्या आहेत. एक ' सर्वसंग्रह ' व दुसरी ' शब्दरत्नाकर '. सन १८६० च्या मार्च महिन्यांत त्यांनी 'सर्वसंग्रह' मासिक शिळाछापावर सुरू केले. या मासिकांतून त्यांनी मोरोपंतकृत आर्या-भारत, रामायणें, केकावलि, मंत्रभागवत आणि त्याचप्रमाणें आनंदतनय, वामनपंडित, तुकाराम, रामदास, मुक्तेश्वर वगैरे कवींचीं काव्ये प्रसिद्ध केलीं. बऱ्याच जुन्या कवींच्या कविता, पदे वगैरे संग्रहित करण्याचा क्रमहि सुरू ठेविला. ही कविता त्यांनीं महत्प्रयासानें मिळवून शुद्ध करून तिला अर्थनिर्णायक विपुल टीपाहि दिल्या.

' शब्दरत्नाकर ' हा एक मोठा संस्कृत-मराठी कोश आहे. या कोशाचें काम १८६१ सालीं सुरू होऊन १८७० सालीं पूर्ण झालें. कोशाच्या शेवटीं एक पुरवणी-कोशाहि जोडण्यांत आला आहे.

डुकले माधव चंद्रोबा यांचें वाङ्मय:—(१) सर्वसंग्रह, १८६०.
(२) शब्दरत्नाकर (कोश) १८७०.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास:—

(१) मनोरंजन, दिवाळी अंक १९१०.

डोंगरे पुरुषोत्तम भास्कर (मृत्यु सन १९०८) नाटककार. यांचा नक्की जन्मकाल मिळत नाही, तथापि 'मृत्युसमयीं यांचें वय सुमारे ५५ वर्षांचें असावें' असें 'रंगभूमि'कार म्हणतात. यावरून यांचा जन्म १८५३ च्या सुमारास झाला असावा. हे राहणारे अलीबागचे असून, पुण्याच्या सिटी हायस्कूलमध्ये विद्याभ्यास झाल्यानंतर त्यांनीं अलीबागेसच सरकारी नोकरी धरली व अक्कल कार-कुनाच्या जागेपर्यंत चढले. पुढें हे एक दुकान घालून उदरनिर्वाह करित असत. जरठोद्दाह (सन १८९०), भीमसिंग-पद्मिनी (१८८९), चंद्रसेना, चंद्रहास (सन १९०३), सैरंध्री अशीं पांच नाटकें यांनीं लिहिलीं. यापैकी पहिलीं दोन नाटकें गद्य असून चंद्रसेना चंद्रहास व सैरंध्री हीं संगीत आहेत. चंद्रसेना 'स्वदेशहितचिंतक नाटक मंडळी'नें रंगभूमिवर आणलें आणि 'चंद्रहासा'चे प्रयोग 'किलोस्कर मंडळी' करित असे. डोंगरे हे कवीहि होते. त्यांच्या कविता 'विविधज्ञानविस्तार' आणि 'काव्य-रत्नावली' या मासिक पुस्तकांतून प्रसिद्ध झाल्या आहेत. त्यांच्या 'अंबुकण' या कवितेंत पावसाचा एक बिंदु प्रथम समुद्रांत पडला व नंतर त्याच्या शिंपल्यांत जन्म पावून तो राजाच्या मुकुटावर कसा अधिष्ठित झाला त्याचें वर्णन आहे. सिंहगडच्या मोहिमेवरहि त्यांची कविता त्या वेळच्या वळणाप्रमाणें बहिर्मुख आणि पंडिती याटाची आहे.

'जरठोद्दाह' या नाटकांत एखादी तरुण मुलगी म्हाताऱ्याची बायको झाली म्हणजे तिची कशी अनुकंपनीय स्थिति होऊन दुर्दशा उडते त्याचें वर्णन केलें आहे. नाटकाचा हेतु चांगला आहे. परंतु रचनेंत कौशल्य दृष्टीस पडत नाही. भाषा जुन्या वळणाची असून सुबोध आहे. परंतु बऱ्याच ठिकाणीं ग्रंथकर्त्यानें सदभिरुचीचे नियम हटकून उल्लंघिले आहेत. या नाटकांतील नायिका दुसऱ्या एका तरुण पुरुषावर अनुरक्त असते आणि अनेक प्रयत्न करूनहि त्याची तिला प्राप्ति होत नाही. आणि शेवटीं तिला पश्चात्ताप होतो. नाटकांची योग्यता अजमावून पाहण्याचे कसोटीचे नियम आज जरी पुढें गेले असले, तरी त्यांत विशेष गुण निघतील असें वाटत नाही. स्वभावपरिपोष व रचना या बाबतींत नाटक अगर्दीच सामान्य असून ग्राम्यपणाचा तर कलंक मोठाच आहे.

अल्लाउद्दीन चितोडची राणी पद्मिनी हिची मागणी करितो आणि पद्मिनी आपलें सत्त्व राखण्याकरितां जोहार करिते या ऐतिहासिक कथानकावर 'भीमसिंग-पद्मिनी' या नाटकाची उभारणी झालेली आहे. हेंहि नाटक सामान्य आहे.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयलेखक

‘ चंद्रसेना ’ नाटकाचें कथानक परिचित आहे. श्री. डोंगरे यांचें हें एक शोकपर्यवसायी नाटक आहे. हें नाटक उपरिनिर्दिष्ट नाटकांपेक्षां बरें साधलें आहे. तथापि खुद्द रामचंद्र मारुतीची प्रार्थना करितो (पृष्ठ १२४) हें लोकसमजुतीच्या विरुद्ध आहे. चंद्रसेनेच्या तोंडचीं कांहीं वाक्यें नमुनेदार आहेत; उदाहरणार्थ, ‘ अग आम्ही स्त्रिया जिथपर्यंत नीट आहोंत तिथपर्यंत सुईपेक्षां सरळ, पण एकदां वांकड्या झाल्यावर मग विळीपेक्षां सुद्धां बांकदार ’ (पृ. ८७).

‘ चंद्रहास ’ नाटक ‘ किलोस्कर मंडळी ’ कांहीं वर्षें करीत असे. मूळ कथानक चांगलें असूनहि रचनाकौशल्याच्या अभावीं तें कसें फुकट जातें याचा नमुना या नाटकांत दृष्टीस पडतो.

डोंगरे यांचीं नाटके सामान्य प्रतीचीं असलीं तरी महाराष्ट्रीय रंगभूमीच्या इतिहासांत त्यांना एक प्रकारें ऐतिहासिक महत्त्व आहे.

डोंगरे यांचें वाङ्मयः—

(१) भीमसिंग आणि पद्मिनी, १८८९. (२) जरटोद्वाह, १८९०. (३) चंद्रसेना, १८९७ (४) चंद्रहास, १९०३ (५) सैरंभ्री.

चरित्र, चर्चा, अभ्यासः—

(१) चरित्र, शं. बा. मुजुमदार, महाराष्ट्रीय नाटककार, पृष्ठ ४९—५६.
(२) चंद्रसेना (संगीत नाटकत्रयमधून), श्री. कृ. कोल्हटकर, विविधज्ञानविस्तार, पुस्तक २९, अंक ४ स. १८९८.

डोंगरे वासुदेव नारायण (१८५०—१९०५) नाटककार व नट. यांचा विद्याभ्यास मुंबईच्या विल्सन हायस्कुलांत मॅट्रिकपर्यंत झाला. ते अण्णा किलोस्कर यांचे समकालीन होते. १८८० सालीं संगीत नाटकाची द्रूम निघाल्याबरोबर यांनी १८८१ सालीं स्वतःच्या नांवानें एक संगीत मंडळी काढली. या मंडळीकरितां स्वतःच कांहीं नाटके यांनी लिहिलीं. हीं नाटके संस्कृत नाटकांचे बहुधा संक्षेप असत. या नाटकांपैकीं ‘ इंद्रसभा ’ हें नाटक, त्यांत नृत्य व गायन भरपूर असल्यामुळें बरेंच लोकप्रिय झालें होतें. यांची नाटक मंडळी ‘ बॉम्बे रॉयल ऑपेरा कंपनी ’ या नांवानें विख्यात होती. डोंगरे यांनी स्वतंत्र असें एकच नाटक लिहिलें. हें नाटक म्हणजे वेश्यागमनाच्या दुर्व्यसनावर लिहिलें ‘ रंगी नायकीण ’ हें प्रहसनवजा नाटक होय. (आधारः— रंगभूमि वर्ष ५)

डुंगरे वल. नल. डलंके वलडुडडडः—

(१) शलकुंतल, (२) इंदुरसडल, (३) रतुनलवलली १ॢॢ३, (ॡ) डललती-डलघव १ॢॢॡ, (ॡ) रंगी नलडकीण १ॢॢॡ, (ॢ) वेणीसंहलर १ॢॡ०, (ॣ) डृळुककटक.

कुरलतुर, ककुवल, अडुडडडः—

कुरलतुर, शं. वल. डुडुडडडर, डहलरलशुरीड नलटककलर, ढृषु १ॡॡ—१ॡॣ.

ढवल्ले ढरशुरलड. कवल. वसतलसुथलन रतुनलगलरी. सुडलरे सतुतर वरुषुडुडुवी हुुकुन गेलल. डलने सरसुवती गंगलधरकृत शुरीगुरुकुरलतुर नलडक कुु डुरलसलदु डुरलठी डुरंथ आहु तुडलंतील सगळे कथलनक आरुडलवृकुतलंत रकलले आहु. डलशलवडड 'गुरुकुरलतुरसलरडनुरडल' डल नलंवलके कलडदल वृकुतलंतील वलवनशुुकी लहलनसें डुरकुरण डलने ललहलले आहु. 'डहलरलशुर-कवल-कुरलतुर'कलर शुरी. आकुरगलंवर डल कवीकुडुडल कलवुडल-संबंधी डुढीलडुरडलणे (ड. क. क. डल. २, डृ. २३ॢ) ललहलतलत — "केवल कलवुड डल दृशुने नलहतलं डुरशुरलड कवीके गुरुकुरलतुर डलरसें वलखलणडुडुडलसलरखे आहु असें नलही. डडडकडुडुडलसलठी तुडलस शडुदलंकुी ओढलतलण कुरलवी ललगली आहु. वुडलकुरणलस असंडत असे सडलस वरेक आढळतलत, व डलडलडुरडुडुवहल डेतलकेक दलसते. तथलड एकंदरींत डुरंथ डलर डलवलकडुडुणे ललहलल असून तुु डलवलकडुडुणलनेक वलकलल असतलं वलककलंस खलशुरीने आनंददलडलक हुुईल डलंत डुळींक संशुड नलही. 'गुरुकुरलतुरसलरडनुरडल' हुु लहलनसें डुरकुरण आडुडुडल नलंवलडुरडलणे खुरखुरक डनुरड व डकुतुरसडुरडलन आहु."

ढवल्ले ढरशुरलड डलंके वलडुडडडः— (१) शुरीगुरुकुरलतुर, १ॢॢॢ. (२) गुरुकुरलतुरसलरडनुरडल, १ॡ०३

कुरलतुर, ककुवल, अडुडडडः—

कुरलतुर, क. र. आकुरगलंवर, डहलरलशुर कवल-कुरलतुर, डलग २ रल. ढृषु २३ॡ ते २ॡॡ.

तखुडकुर दलदुडल डलंडुरंग [१ॢ१ॡ—१ॢॢ२] वुडलकुरणकलर.

डलंकल कनुड डुंडईत शेतवलींत शललल. डुळके वसतलसुथलन वसईकवलके तखुड खेडे. डलंके आके रलकुरगलरलनलडुडुड डुंडईस डेकन रलहले व डुडे दलदुडलंकुडल वडलललंनल शेतवलींत एक डुरलहल वलकत डेतले. दलदुडलंके वडील एक डलवलक गृहसुथ हुुते. तुडलंकल डुंडरडुरसंडुरदलडुी वैणुणवडलरुगलकडे डलर ओढल असे. तुडलंके डकन, कीरुतन,

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

पुराणवाचन नित्य चाले. दादोबांना यामुळे वडिलांच्या सान्निध्यांत मराठी काव्याची गोडी लागली व मायभाषेबद्दल आपुलकी वाढू लागली.

दादोबांचे प्राथमिक मराठी शिक्षण निरनिराळ्या छोट्या शाळांत झाले. इंग्रजी शिक्षण १८२२ साली स्थापन झालेल्या 'बॉम्बे नेटिव एज्युकेशन सोसायटी'च्या शाळेत झाले. या वेळेस जर्विस, सदाशिव काशीनाथ छत्रे, बापूशास्त्री शुक्ल वगैरे त्रिद्वान या शाळेत अध्यापक होते. अध्यापकांपैकी बापूशास्त्री शुक्ल हे वाचन, लेखन व व्याकरण शिकवीत. दादोबांनी आपल्या आत्मचरित्रांत यांचेविषयी पुढील प्रमाणे लिहिले आहे:—“ हे शास्त्री संस्कृत व्याकरणांत मोठे प्रवीण होते. हे नवीनच, मला वाटते गुरुजवळून अध्ययन करून पुण्यांत व इतर ठिकाणी शास्त्र्यांच्या सभा पाहून आलेले होते. त्यांस हें परभु, शेणवी, सोनार, वैश्य अशा जातीच्या मुलांस मराठी व्याकरण शिकविण्याचें काम फार हलकें वाटत होतें. जर पेशवाई असती, तर ते असें काम शंभर रुपये दरमहा घेऊन करते ना, मग चाळीस रुपयांस कोटून ? परंतु आपल्या विद्वत्तेचे भोक्ते कोणी राहिले नाहींत म्हणोन उदरनिर्वाहाकरितां त्यांस असा रोजगार पाहणें जरूर पडलें. या शास्त्रीबावांची आमच्या शाळेत नेमणूक होण्याचेपूर्वी रामचंद्रशास्त्री जानवेकर व दुसरे जर्विस साहेबांचे हाताखालचे एक-दोन पांडित यांहीं भिळून प्रश्नोत्तररूपानें एक लहानसें मराठी व्याकरण रचिलें होतें. व्याकरण वर्गांत व मराठी शाळेच्या पहिल्या-दुसऱ्या वर्गांत या व्याकरणाच्या प्रती लिहून त्यावरून मुलें व्याकरण शिकत होती; परंतु आमच्या मराठी शाळेवर बापूशास्त्री शुक्ल आल्यावर त्यांनी त्या व्याकरणाची गरज न ठेवितां आपण तोंडानें मुलांकडून वाक्यें वाचवून त्यांचें व्याकरण सांगू लागले. ते पंचोपाख्यान, विदुरनीति, सिंहासनवृत्तिशी, इसापनीति व बालमित्र हे ग्रंथ एकामागें एक आम्हांकडून वाचवून घेऊन आमच्या वर्णोच्चारकडे लक्ष देऊन त्यांत जे कठिण शब्द येत त्यांचा अर्थहि ते आम्हांस नीट स्पष्ट रीतीनें सांगत. केव्हां-केव्हां मोरोपंताच्या आर्या व वामनाचे एक-दोन श्लोक व संस्कृत श्लोकहि ते मोठ्या प्रेमानें आम्हांस शुद्ध लिहितां यावें याकरितां म्हणून दाखवीत. मला स्वभाषेविषयी इतकी गोडी लागली यास मुख्य कारण आमचे तीर्थरूपांची दिनचर्या व दुसरे हे बापूशास्त्री.”

दादोबा शिक्षणक्रम आटोपल्यावर कांहीं दिवस जावरा संस्थानच्या नबाबाकडे शिक्षक म्हणून राहिले होते. तदनंतर त्यांस 'एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूट' मध्ये उप-

शिक्षकाची नोकरी मिळाली. पुढे ते मुख्य शिक्षक सुपरिंटेंडेंट व डेप्युटी कलेक्टर या हुद्यांपर्यंत वाढत गेले. १८६२ त त्यांनी पेन्शन घेतले. पेन्शन घेतल्यानंतरहि स्वस्थ न बसतां मोठी खटपट करून दादोबांनी श्रीकृष्णशास्त्री तळेकर यांच्या मार्गे एज्युकेशनल ट्रॅन्सलेटरची जागा मिळविली. त्यांना सरकारकडून रावबहादुर हा किताब मिळाला होता.

मराठीत पद्धतशीर व्याकरण ग्रंथ लिहिण्याचा पहिला प्रयत्न दादोबांचाच होय. प्रसिद्ध पांडित बाळशास्त्री जांभेकर यांनीहि तसा प्रयत्न चालविला होता, परंतु त्यांच्या अकाली झालेल्या मृत्युमुळे त्यास मूर्तस्वरूप आले नाही. दादोबांची व्याकरणविषयक ज्ञानाची आरंभीची पुंजी बेताचीच होती. इंग्रजीतील गायचे व लिन्डेचे व्याकरण एवढीच काय ती पुस्तके त्यांनी वाचलेली होती. परंतु त्या काळांत त्यांना या विषयावर जेवढे श्रम करतां येणे शक्य होते तेवढे त्यांनी केले. 'यांत त्यांनी संस्कृत व्याकरणाची पद्धत केवळ कारणापुरती घेऊन इंग्रजी व्याकरणपद्धतीचें अनुकरण केले आहे आणि सर्व प्रकरणे व्यवस्थित व सुसंगत लिहिली आहेत. यांमध्ये साहजिकच इंग्रजी आणि संस्कृत या दोन पद्धतींचा घोटाळा झाला आहे.' दादोबांच्या या व्याकरणावर कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांनी जुन्या 'शालापत्रकां'तून विस्तृत व खरमरीत टीका केलेली आहे. व्याकरणाखेरीज त्यांचे विशेष प्रसिद्ध पुस्तक म्हणजे 'केकावली'वरील त्यांच्या 'यशोदा-पांडुरंगी' टीकेचे होय. हा ग्रंथ पाठ्याळिक असून त्याची भाषाहि बरीचशी क्लिष्ट आहे.

तर्खडकर दादोबा पांडुरंग यांचे वाङ्मय:—

(१) मराठी भाषेचे व्याकरण १८३६, १८५०, १८५६, १८६३, १८६७. (२) लघुव्याकरण १८५० (३) केकावली-यशोदा पांडुरंगी टीकेसह १८६५, १९३१. (४) महाराष्ट्र भाषेच्या व्याकरणाची पूरणिका १८८१. (५) परमहंसिक ब्रह्मधर्म १८८१. (६) शिशुबोध १८८४. (७) धर्मविवेचन. (८) विधवाश्रुमार्जन १८५७. (९) इंग्लिश व्याकरणाची मूळ पीठिका १८६३.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास:—

(१) आत्मचरित्र — संपादक, ल. रा. पांगारकर, विविधज्ञानविस्तार, जुलै, १९१५.
 (२) आत्मचरित्र — विविधज्ञानविस्तार, जुलै ते डिसेंबर १९२७; मार्च ते जुलै १९२८.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

तळेकर श्रीकृष्णशास्त्री [१८२६-१८८०] कोशकार व व्याकरणकार. यांचे वडील रघुनाथशास्त्री हे दशग्रंथी ब्राह्मण होते. श्रीकृष्णशास्त्री यांनी पुण्याच्या संस्कृत पाठशाळेत अलंकारशास्त्राचा चांगला अभ्यास केला; आणि त्या काळच्या चालीप्रमाणे दक्षिणा मिळविली. पुढे दिवसानुदिवस इंग्रजीचे महत्त्व वाढू लागले. महादेवशास्त्री कोल्हटकर, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, विष्णुशास्त्री पंडित इत्यादि मंडळी कयांडी साहेबांच्या वर्गात इंग्रजी शिकू लागली, तेव्हा श्रीकृष्णशास्त्री हेहि इंग्रजीचा अभ्यास करू लागले. पण दुर्दैवाने वडील वारल्यामुळे त्यांस अभ्यासक्रम मधेच सोडावा लागला. कयांडीसाहेबांचा यांचेवर बराच लोभ होता; त्यामुळे त्यांस त्यांनी इंग्रजी कारकुनाची जागा दिली. या जागेवर असतां मोल्सवर्थला 'मराठी-इंग्रजी कोश' तयार करण्याचे कामी यांनी चांगले साह्य केले. कांहीं वर्षे हे पंडितपणाचे म्हणजे साहेब-लोकांस मराठी शिकविण्याचे काम करित असत. पुढे बेळगांव हायस्कूलांत त्यांस संस्कृतचा शिक्षक नेमण्यांत आले. या ठिकाणी असतां त्यांनी संस्कृत भाषेचे व्याकरण मराठीत लिहिले. बेळगांवहून यांची कयांडीच्या हाताखाली ट्रान्सलेशन एक्झिबिशनर म्हणून बदली झाली. या जागेवर असतां त्यांनी कयांडीला बरीच मदत केली. हे पुढे मराठी ट्रान्सलेटरच्या हुद्यापर्यंत पोचले. यांनी तयार केलेला 'इंग्रजी-मराठी कोश' प्रसिद्ध आहे. (आधार: - विविधज्ञानविस्तार, पु. १२)

तळेकर यांचे वाङ्मय:—(१) इंग्लिश-मराठी कोश, १८६१. (२) संस्कृत भाषेचे व्याकरण, १८६६.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास:—

मृत्युलेख, विविधज्ञानविस्तार-पु. १२; अं. ५ ते ७, १८८०.

तेलंग मंगेश जिवाजी [१८७२-१९०९] निबंधकार. यांचे मूळ गांव बेळगांव जिल्ह्यांतील खानापूर. १८९२ साली हे 'डेक्कन कॉलेज'तून बी. ए. झाले. १८९७ साली एल्एल्. बी. ची परीक्षा दिली. वकिलीचा धंदा करित असतांनाच 'धुरीण' व 'चिकित्सक' हीं साप्ताहिके हाती घेऊन तीं त्यांनी उत्तम रीतीने चालविलीं. इतिहास, तत्त्वज्ञान व वेदान्त या विषयांवरील यांचा व्यासंग व्यापक व मार्मिक होता. यांची भाषा सुंदर, भारदस्त व खोचक असे. यांचे अनेक निबंध 'विविधज्ञानविस्तारांत' प्रसिद्ध झाले आहेत.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास:—

(१) चरित्र, मनोरंजन एप्रिल १९०९.

(२) मृत्युलेख, विविधज्ञानविस्तार पु. ४०, अं. २, सन १९०९

तेंडोलकर बाबाजी अनंत [मृत्यु १९२७] प्राचीन काव्य-

संग्राहक व प्रकाशक. सुमारे ३७ वर्षांपूर्वी यांनी स्वतःचा एक मोठा छापखाना स्थापन करून भागवत दशम स्कंधावरील कृष्णदयार्णवांच्या प्रचंड (यांतील ओवी संख्या जवळजवळ ४२००० आहे) ' हरिवरदा ' टीकेचे प्रकाशन केले. यांच्या पूर्वजांत आनंद संप्रदायाचा अनुग्रह असल्यामुळे त्यांनी ह्या ग्रंथाची हस्तलिखित प्रत मोठ्या परिश्रमाने नाशिकांतून मिळविली होती. त्यांनी आपल्या छापखान्यास ' श्री हरिवरदा ' हेंच नांव ठेविलें होतें. या छापखान्यांतून त्यांनी मोरोपंताचे समग्र ग्रंथ, वामनपंडिताची कांहीं कविता, कांहीं रामदासी कविता, व कित्येक प्राचीन ग्रंथ प्रकाशित केले. पुढे हेंच ग्रंथ निर्णयसागरने अधिक सुबकपणे छापण्याचे सुरु केल्यामुळे तेंडोलकरांचे ग्रंथ विक्रीत मार्गे पडले आणि त्यांना त्यांत हजारों रुपयांची टोकर बसली. यामुळे ग्रंथसंपादनाचा व्यवसाय अजिबात सोडून देऊन ते अन्य व्यवसायांत पडले.

त्रिलोकेकर सोकर बापूजी [१८३६-१९०८] आद्य संगीत

नाटककार. यांचा जन्म मुंबई येथे झाला. तेव्हां, लोकशिक्षणाची व्यवस्था हिंदुस्थानांतल्या इंग्लिश राज्यांत बरोबर लागली नव्हती. हिंदुस्थानांतल्या प्रजाजनांस उच्च प्रतीचे शिक्षण इंग्रजी भाषेच्या द्वारे द्यावे किंवा देशभाषांच्या द्वारे द्यावे याचा निर्णय नुकता लागून इंग्लिश भाषा त्यांस चांगल्या प्रकारे शिकविण्याचा विचार ठरला होता. आणि देशभाषांच्या शाळांची स्थिति अगदी प्राथमिक होती. मराठी क्रमिक पुस्तकांना ठिकाण नव्हता. अंकलिपि, जागती जोत, वाटसरांच्या गोष्टी, लिपिधारा, इसापनीति, वाचनपाठमाला, बालमित्र, अशी किरकोळ पुस्तके मुलांकडून वाचवीत असत. एक पद्धति म्हणून कांहीं बसलेली नव्हती. अशा शाळांत सोकर बापूजींचा मराठी अभ्यास झाला. त्यांत त्यांना किती व कसा मार्मिकपणा संपादितां आला असेल याची सहज कल्पना करितां येण्यासारखी आहे. तेव्हां ईयत्ता नव्हत्या, इंग्रजी शाळेत प्रवेश होण्यास अमकें आलेंच पाहिजे असें कांहीं नव्हतें, त्यामुळे, आणि इंग्रजी शिकण्याकडे लोकांचा ओढा फार

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

असल्यामुळे, मराठी थोडेंसें कळू लागल्यावर सोकर बापूजी 'एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूशन' ह्या नांवाच्या इंग्रजी शाळेत जाऊं लागले. तेथें त्यांचा अभ्यास चांगला झाला, आणि त्यांची परीक्षा उतरून तेव्हांच्या वहिवाटीप्रमाणें ते नॉर्मल स्कॉलर झाले. त्या वर्गांत त्यांना थोडा पगार मिळत असे, आणि त्यांस शिक्षकाचें काम शिकवीत असत. तेथल्या अभ्यासाच्या विषयांत त्यांनीं चांगलें प्रावीण्य संपादिलें. नंतर काहीं दिवस त्यांनीं 'प्रभु सेमिनरी' या शाळेंत शिक्षकाचें काम करून चांगला लौकिक मिळविला. तेथून निघून त्यांनीं १८५७ त 'एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूशन' मध्ये शिक्षकाची जागा पतकरिली. तेथें पांच-सात वर्षे काम केल्यावर हायकोर्टांत ऐशी रुपये दरमहावर ट्रान्सलेटर झाले. त्यांस मराठीखेरीज गुजराथी, इंग्रजी इत्यादि भाषा मार्भिकपणें कळत असल्यामुळे त्यांची हुशारी पाहून तेथील न्यायाधीशांनीं, त्यांस पायरी-पायरीप्रमाणें बढती देऊन दरमहा ४६० रुपयांपर्यंत चढविलें. १८९७ सालीं हे सेवानिवृत्त झाले.

सोकर बापूजींस गाण्याचा फार नाद होता. त्यांनीं त्याचें शास्त्रीय पद्धतीनें अध्ययन केलें होतें. या अध्ययनाचा उपयोग त्यांनीं संगीत नाटकें रचण्याकडे केला.

१८७१ त मुंबईच्या 'एल्फिन्स्टन कॉलेजां'तील विद्यार्थ्यांनीं केवळ करमणुकीकरितां संस्कृतांत गद्यपद्यात्मक 'शाकुंतल' नाटकाचा प्रयोग करून दाखविला. त्यांतल्या पात्रांनीं आपापल्या वांट्यांचीं भाषणें बोलून दाखवून तद्वाचक पद्येहि तालासुरावर उत्तम रीतीनें गाइलीं. तीं ऐकून श्रोतृसमुदायास अत्यंत संतोष वाटला आणि मोठें कौतुक झालें. त्यावरून सोकर बापूजींच्या मनांत असें आलें कीं हा पर्याय मराठींत झाला तर करमणूकची करमणूक आणि बोधाचा बोध हीं दोन्ही साधतील. त्याप्रमाणें त्यांनीं १८७९ त मराठी गद्यपद्यात्मक 'नलदमयंती' लिहून प्रसिद्ध केलें. त्याचे प्रयोगहि रंगभूमीवर झाले.* ते चांगले उतरले. तो नवा नाटकप्रकार त्या वेळच्या रसज्ञांस फार आवडला. शंकर मोरो रानडे, वासुदेवराव डोंगरे इत्यादि मर्मज्ञ नाट्यकलापट्टंनींही त्यांची फार तारीफ केली. त्याच वर्षींच्या ११ 'ऑगस्टच्या' 'इंदुप्रकाशा'नें म्हटलें आहे: — "आमच्या नाटक-

* हे प्रयोग 'हिंदुसन्मार्गबोधक मंडळी'नें नाट्यकलाभिज्ञ शंकर मोरो रानडे, संगीतशास्त्रज्ञ वासुदेव नारायण डोंगरे आणि नारायण हरि भागवत वगैरे नाटकप्रिय लोकांच्या देखरेखीखालीं व शिकवणीनें केले." (मराठी रंगभूमि, पृष्ठ ८८).

पद्धतीत ग्रंथकर्त्यांनी ही एक सुधारणा केली असे म्हणण्यास प्रत्यवाय दिसत नाही. तरी अलिकडील नाटकी तऱ्हेची सुधारणा होऊन उत्तरोत्तर नाट्यकलेची वास्तविक योग्यता समजावून देण्यास हा ग्रंथ जास्त साधनीभूत होईल असे आम्हांस वाटते.” आणि तसे पुष्कळ अंशी झाले आहे असा इतिहास आहे. वास्तविक पाहिले असतां मराठीतल्या संगीत नाटकाचा खरा आरंभ हा होता. तेव्हां मराठीतले आद्य संगीत नाटकाचार्य सोकर बापूजी हे होत. येथे होंहि सांगणे आवश्यक वाटते की अण्णासाहेब किलोस्करांच्या संगीत नाटकांचे प्रयोग त्यांच्या पुढच्या वर्षांपासून म्हणजे १८८० पासून होऊ लागले. आणि तेव्हापासून त्यांत अनेक प्रकारच्या सुधारणा होऊन आतां त्यांस अगदी वेगळे स्वरूप मिळाले आहे. तो एक वेगळा धंदा झाला आहे. ते समाजाच्या मनोरंजनाचे एक मोठे साधन होऊन बसले आहे. (आधार - बालबोध, जून १९०९.)

“ रा. त्रिलोकेकर यांनी ‘ नलदमयंती ’ हें नाटक श्रीमहाभारत व भट्ट प्रेमानंदकृत नलोपाख्यान यांच्या आधारें रचिले असून त्यांत त्यांनीं आर्या, साक्या, दिंड्या निरनिराळ्या वृत्तांतील श्लोक यांचा भरणा जास्त घातला आहे. तथापि त्यांत काहींकाहीं जुन्या चालींवरचीं पद्ये घातलीं असून ‘ पतिविण मजला सौख्य गमेना । काय करूं मजला काहीं सुचेना ’ इत्यादि दमयंतीच्या तोंडचीं व याखेरीज आणखीहि दुसरीं काहीं पद्ये सरस साधिली आहेत.

त्रिलोकेकर यांचीं नाटके करणाऱ्या ‘ हिंदुसन्मार्गबोधक मंडळी ’त बापू खरे हे सूत्रधार, कलि, ऋषि वगैरेंचीं कामे उत्कृष्ट करित असून त्यांचें गाणेंहि मोहक होतें. याखेरीज अण्णा मंत्री, कोठारे वगैरे इसम दुसरीं कामे करित असत. ही मंडळी नाटकाचा धंदा करणारी नव्हती. आपापले उद्योग संभाळून मौजेखातर नाटके करित असत. त्यामुळे नाटके चांगलीं होऊन खेळास पांच-सहाशें रुपयेपर्यंत उत्पन्न होत असे. त्रिलोकेकर यांनी संगीत ‘ हरिश्चंद्र ’ या नांवाचेंहि एक नाटक लिहिलें आहे. त्याची पहिली आवृत्ति १८८० मध्ये निघाली असून ती किलोस्करांच्या प्रयोगापूर्वीच छापलेली आहे. या नाटकांत हरिश्चंद्राचा छळ चालला असतां त्यानें म्हटलेलीं पद्ये व तारामतीच्या शोकाचीं पद्ये हीं सरस असून या नाटकाचे प्रयोगहि प्रेक्षणीय होत होते असा उल्लेख आहे.” (मराठी रंगभूमि, पृष्ठ ९०।९१) या दोन नाटकांखेरीज त्यांनीं ‘ सावित्री ’ नांवाचेंहि एक नाटक लिहिलें आहे.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

त्रिलोकेकरांचें वाङ्मयः— (१) नलदमयंती नाटक, १८७९; (२) हरि-
श्रंद्र नाटक, १८८०; (३) सावित्री नाटक, १८९२; (४) गणेश हरिहरस्तव,
(१८९७)

चरित्र, चर्चा, अभ्यासः—

(१) नलदमयंती नाटक (परीक्षण), विविधज्ञानविस्तार, पुस्तक १२,
अंक ४, सन १८८०.

(२) हरिश्रंद्र नाटक (परीक्षण), विविधज्ञानविस्तार, पुस्तक १५, अंक
५ ते ७, सन १८८३.

(३) नलदमयंती नाटक (परीक्षण), नेटिव ओपिनियन, १ जून १८७९.

दडकर पांडुरंग बाळकृष्ण [१८७३-१९२३] कवि. यांचा
जन्म सावंतवाडी येथें सरदार घराण्यांत झाला. पोर्तुगीज व सावंतवाडकर भोंसले
यांचेमध्यें झालेल्या लढायांत यांचे आज्ञे पांडबा दडकर यांनीं अनेक वेळां अतुल
पराक्रम दाखवून भोंसल्यांची बाजू सांवरली आहे. दडकरांचें प्राथमिक शिक्षण
सावंतवाडी येथें व उच्च शिक्षण मुंबई येथील 'सेंट झेवियर' हायस्कूल व कॉलेज यांत
झालें. सावंतवाडीस हे वकिली करीत असत. इंग्रजी व फ्रेंच या भाषांवर त्यांचें
चांगलेंच प्रभुत्व होतें. कविता रचण्याचा नाद त्यांना लहानपणापासून जडला.
सेंट झेवियर कॉलेजांत एफ्. ए. च्या वर्गांत असतां १८९१ सालीं त्यांनीं
' रजपूतकन्या तारा ' या नांवाचें एक काव्य लिहून प्रसिद्ध केले होतें. या
काव्याची या वेळीं अनेकांकडून प्रशंसा झाली. यांनीं स्फुट कविता बरीच लिहिली
असून ती ' मासिक मनोरंजन ' ' नवयुग ' ' काव्यरत्नावलि ' वगैरे मासिकांतून
प्रसिद्ध झाली आहे. हे इंग्रजीतहि काव्यरचना करीत.

पां. बा. दडकर यांचें वाङ्मयः—

(१) रजपूतकन्या तारा. (काव्य)

दत्तरदार विठोबाअण्णा [१८१३-१८७३] संतकवि. जन्म
कऱ्हाड येथें झाला. यांचे पूर्वज पेशवाईत दत्तरदार असल्यामुळें यांस दत्तरदार हें
आडनांव पडलें. यांची बरीचशी ग्रंथरचना मराठीपेक्षां संस्कृतांतच झाली.
यांच्यासंबंधी रा. आजगांवकर आपल्या ' महाराष्ट्रकविवचित्रां ' त (भाग ३, पृ.
१९४) पुढीलप्रमाणें लिहितात—“ मोरोपंताच्या मागें जुन्या पद्धतीनें कविता

करणारे जे कवी होऊन गेले, त्यांत विद्वत्तेने व सदाचरणाने व काव्यगुणांनी युक्त असा कवि विठोबाअण्णासारखा दुसरा झाला नाही. अण्णांची विद्वत्ता अवर्णनीय होती. मोरोपंत, सोहिरोबा इत्यादि कवींची कविता त्यांनी लक्षपूर्वक वाचली होती हें त्या कवीसंबंधाने त्यांनी जे उद्गार काढले आहेत त्यांवरून उघड होतें. अण्णांच्या ‘सुश्लोकलाघवां’ तील श्लोकांचा उपयोग करून रसिक हरदास लोक आपल्या कीर्तनास कसा रंग आणितात याचा अनुभव पुष्कळांस असेल. अण्णांनी आपल्या संस्कृत काव्यांप्रमाणे मराठींत एकहि मोठें काव्य लिहिलें नाही ही गोष्ट खरी; पण त्यांची जी काय मराठी कविता उपलब्ध आहे तिचें अवलोकन केलें असतां कवि या नात्यानें अण्णांची योग्यता फार मोठी आहे असें म्हटल्याशिवाय राहवत नाही. त्यांच्या कवितेंत विद्वत्ता, रसिकता, प्रेम, भक्ति, गेयता हे गुण सारख्या प्रमाणांत असल्यामुळे ती कविता वाचतांना रसिकांच्या चित्तवृत्ती क्षणभर वेडावल्याखेरीज राहत नाही. ”

पुणे येथे १८६८ सालीं शंकराचार्यांसमोर, ‘विधवाविवाह सशास्त्र कीं अशास्त्र’ यासंबंधी जो प्रसिद्ध वाद झाला त्यांत अण्णांनीं प्रामुख्यानें भाग घेतला होता. या वादांत उपयोगीं पडावा म्हणून श्रुतिस्मृतींतील वचनें ज्यांत संग्रहित केलीं आहेत असा ‘विवाहतत्त्व’ नांवाचा ग्रंथ त्यांनीं तयार केला होता. ‘सुश्लोकलाघव’ व ‘पदसंग्रह’ हे यांचे दोन प्रकाशित ग्रंथ होत.

विठोबाअण्णा दत्तरदार यांचें वाङ्मयः—

(१) सुश्लोकलाघव (सार्थ) १९१७, १९२२. (२) विवाहतत्त्व. (३) पदसंग्रह.

चरित्र, चर्चा, अभ्यासः—

- (१) चरित्र - ज. र. आजगांवकर, महाराष्ट्र कविचरित्र भाग ३ रा, पृष्ठ १७३ ते २०५.
 (२) चरित्र - केरळकोकिल, सप्टेंबर १८९३.
 (३) चरित्र - वि. वा. महाडेश्वर, मुमुक्षु, ऑगस्ट १९२७.

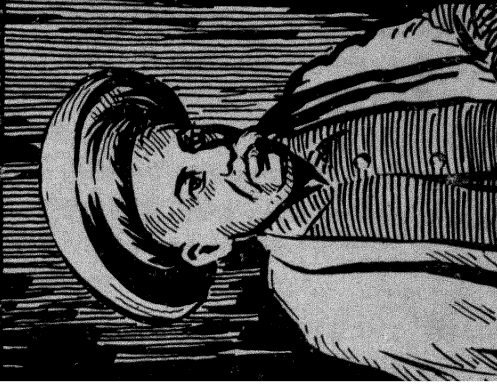
दात्ये रघुनाथशास्त्री [१९ वे शतकाचा पूर्वार्ध] यांनीं सरकारी हुकुमाने हिंदुधर्मशास्त्रावरील मिताक्षरा, व्यवहाराध्याय व मयूख दायभाग यांचें मराठींत अक्षरशः भाषांतर करून सन १८४४ त प्रसिद्ध केलें.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

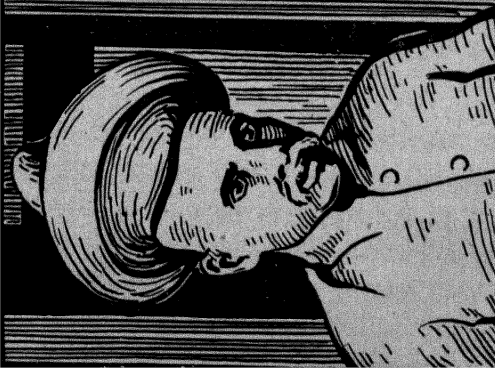
दामले मोरो केशव [१८६८-१९१३] व्याकरणकार व निबंध-

कार. प्रसिद्ध कवि केशवसुत यांचे हे बंधु. १८९३ सालीं इतिहास व तत्त्वज्ञान हे विषय घेऊन हे मुंबई विश्वविद्यालयाचे एम्. ए. झाले. १८९४ ते १९०७ पर्यंत उजैन येथील 'माधव कॉलेजां'त यांनी लॉजिक व फिलॉसॉफी या विषयांचे प्रोफेसर म्हणून काम केले. पण पुढे ते कॉलेज बंद झाल्यामुळे त्यांनी १९०८ सालीं नागपूर येथील 'सिटी स्कूल'वरील सरकारी जागा पत्करिली. १९१३ सालीं मे महिन्याच्या सुटीत नागपूरहून पुण्यास येत असतां वाटेंत रेल्वेच्या अपघातांत यांचा अंत झाला. यांनी लिहिलेला महत्त्वाचा ग्रंथ म्हणजे 'शास्त्रीय मराठी व्याकरण' (१९११) हा होय. हा ग्रंथ फारच विस्तृत म्हणजे ९९० पृष्ठांचा आहे. मराठी व्याकरणाची शास्त्रीय पद्धतीनें रचना व्हावी हा याचा उद्देश आहे. यांत पूर्ववैय्याकरणांच्या कृतींचें जागोजाग परीक्षण आलेलें आहे. या पुस्तकावर इतिहासाचार्य विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे यांनी परीक्षणात्मक, सूचनात्मक व संशोधनात्मक असा एक विस्तृत निबंध लिहिला आहे. या निबंधाचा पूर्वभाग गोवें प्रांतांतील फोंडें गांवीं एके काळीं निघणाऱ्या 'प्राचीप्रभा' या मासिकांत क्रमशः प्रसिद्ध झाला असून उत्तर भाग 'सुबंतविचार' या नांवानें 'भारत इतिहाससंशोधक मंडळा'तर्फें १९१२ सालीं प्रसिद्ध झाला आहे. राजवाड्यांनीं या निबंधाच्या शेवटीं जें मतप्रदर्शन केले आहे व व्याकरणकारांस व तशा तऱ्हेचा प्रयत्न करणाऱ्यांस ज्या सूचना केल्या आहेत त्या महत्त्वाच्या असल्यामुळे येथें देत आहों.

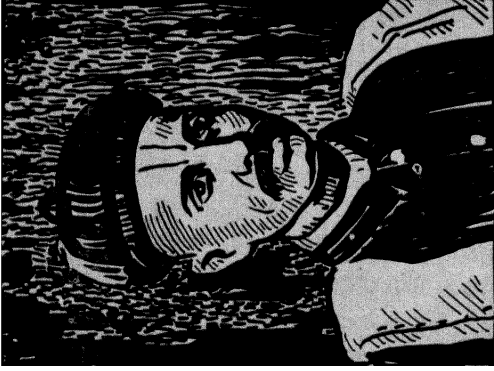
“ दामल्यांची तिडन्तप्रक्रिया येथून तेथून प्रमादग्रस्त आहे. दामल्यांची सुबंत-प्रक्रिया तर तिडन्तप्रक्रियेहूनहि दोषग्रस्त आहे. समासप्रक्रियेतहि व्यंगें आहेतच. एकशेष समास व कृदन्त समास मराठीत कसे होतात हें दामल्यांच्या अवलोकनांतहि नाही. एवंच दामल्यांचें सर्वच व्याकरण येथून तेथून दुष्ट. इतरांच्याहून दामल्यांचा ग्रंथ सरस. तेव्हां त्या इतरांचे ग्रंथ तर शास्त्रदृष्टीनें हातीं धरण्यासारखेहि नाहीत. हा शोरा फक्त अवलोकनासंबंधानें झाला. शास्त्रसरणीसंबंधानें तर व्याकरणशास्त्रांत दामले कोठेंच नाहीत. उत्सर्ग व अपवाद कसे रचावे याचें स्वप्नहि दामल्यांना नाही. तेव्हां, दामल्यांना एवढीच शिफारस आतां करावयाची आहे कीं पाणिनीय शास्त्राचा त्यांनीं अभ्यास करावा. तो अभ्यास धोकंपट्टी

दादोबा पाडुरंग तखडकर

माधव चंद्रोबा हुकेले

मोरो केशव दामले

सोकर बापूजी त्रिलोकिकर

करणाच्या जुनाट शास्त्र्यांच्या धर्तीनें करून कांहींएक फायदा होणार नाही. पाणिनीनें 'अष्टाध्यायी' कोणत्या पद्धतीवर रचिली आहे त्याचा अभ्यास करणें श्रेयस्कर आहे. भट्टोजीच्या 'कौमुदी'चीहि पद्धति मराठीच्या व्याकरणशास्त्राला उपकारक नाही. शास्त्र म्हणजे सामान्य सिद्धान्तांची परंपरा. कांहीं एक कार्य आहे व तें कांहीं नामांना, सर्वनामांना, धातुरूपांना व अव्ययांना होत आहे. तर सत्कार्य-प्रीत्यर्थ नामें, सर्वनामें, धातुरूपें व अव्ययें एके टिकाणीं आणिलीं पाहिजेत. तात्पर्य, व्याकरणशास्त्र रचावयाचें म्हणजे प्रथम अत्यंत सामान्य कार्यांचा शोध करावयाचा, नंतर त्याहून कमी सामान्य कार्यांचा शोध करावयाचा, आणि शेवटीं सर्वांहून कमी व्यापक अशा सामान्य कार्यांचा शोध करावयाचा. आणि सरते शेवटीं जेथें सामान्य कार्य सांपडत नाही तेथें निपात करावयाचा. पाणिनीय 'अष्टाध्यायी' च्या दृष्टीनें भट्टोजीची 'कौमुदी' फक्त रूपसिद्धीचा ग्रंथ आहे. नामें, सर्वनामें धातू, समास, वगैरेंच्या रूपांची सिद्धि करितांना त्याच त्या सूत्रांची अनुवृत्ति भट्टोजीला पदोपदीं करावी लागते. म्हणजे भट्टोजीची प्रत्येक प्रक्रिया एकएक स्वतंत्र ग्रंथ आहे व त्या त्या प्रक्रियेला 'अष्टाध्यायी'तील त्याच त्या सूत्रांची पुनरुक्ति करावी लागते. त्यानें होतें काय कीं कार्याचें सामान्यत्व व्याकरण पढणाऱ्याच्या लक्षांत येत नाही व त्याची शास्त्रदृष्टि पोसत नाही. 'कौमुदी'च्या उजेडानें व्याकरण पढणाऱ्या घोक्यांच्या हातून व्याकरणशास्त्राची प्रगति आजपर्यंत कां झाली नाही याचें कारण भट्टोजी दीक्षित होत. भट्टोजीची 'कौमुदी' रूपसिद्धीच्या दृष्टीनें सर्वोत्तम आहे; परंतु शास्त्रदृष्टीनें अधम आहे. शुद्धरूपें कशीं करावीं व कशीं साधावीं ही कला कौमुदी शिकविते. म्हणजे भट्टोजीची 'कौमुदी' हा कलाग्रंथ आहे. आणि कलाग्रंथ जे पढतात ते कलावन्त होतील व नानाप्रकारचीं लहानमोठीं प्रसिद्धा-प्रसिद्ध रूपें साधतील, परंतु व्याकरणशास्त्रज्ञ होणार नाहीत. पाणिनीचा शास्त्रदृष्टीनें अभ्यास करावयाचा म्हणजे 'अष्टाध्यायी'वरून अधिकरणावरच केला पाहिजे. प्रत्येक अधिकरण म्हणजे तद्विषयक सामान्यकार्याची उतरती किंवा चढती परंपरा आहे. स्वतः सर्व अधिकरणेंहि सामान्यकार्याची एक मोठी परिणालिका आहे. ह्या पाणिनीय धर्तीवरच मराठी व्याकरणशास्त्राची इमारत उभारली पाहिजे. आतां दामल्यांनीं आपल्या व्याकरणाचे जे भाग पाडले आहेत ते 'कौमुदी'च्या धर्तीवर पाडिले आहेत, 'अष्टाध्यायी'च्या धर्तीवर पाडिले नाहीत. म्हणजे एका संस्कृत व्याकरणकलाग्रंथाचें दामल्यांनीं अनुकरण केलें आहे. अर्थात् त्यांचा ग्रंथ प्रायः

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

रूपसिद्धीचा आहे, सामान्यसिद्धान्तपरंपरारूप शास्त्राचा नाही. कोणत्याही भाषेचे व्याकरणशास्त्र रचावयाचे म्हणजे शुद्ध रूपांची सिद्धि करित बसावयाचे नाही. शास्त्र रचतांना रूपसिद्धि सहजच होत असते. शास्त्र म्हणजे मूलतत्त्वरूप बीजापासून संपूर्ण भाषावृक्षाचा विस्तार कोणत्या परिणालिकेने कसकसा फैलावत गेला ते दाखवावयाचे. ते दाखवितांना प्रथमतः निरनिराळ्या भाषांच्या वैय्याकरणांना निरनिराळ्या अडचणी येतात. कित्येक भाषा रानटी लोकांच्या फक्त बोलण्यांतच तेवढ्या येणाऱ्या आहेत. त्यांचे व्याकरण रचावयाचे म्हणजे अक्षरसंकेतापासून सजवणी केली पाहिजे. कित्येक भाषांना अक्षरविन्यास उपलब्ध असतो, परंतु त्यांच्यातील शब्दांचे व रूपांचे अवलोकन नीट झालेले नसते. अशा भाषांचे व्याकरण रचावयाच्या आधी अवलोकन व अवलक्षण ऊर्फ ओळख या विषयाचा छडा व्याकरणरचकाला लावावा लागतो. व्युत्पत्तीचे म्हणजे शब्दांच्या परंपरेचे कार्य कित्येक भाषांचे होऊन गेलेले असते. त्यांचे फक्त वर्गीकरण व सामान्यनियमसंकलन एवढेच काम वैय्याकरणाकडे राहते. येणेप्रमाणे परिस्थित्यनुरूप ते ते निरनिराळे पूर्व-संस्कार त्या त्या भाषांच्या व्याकरणकाराला करावे लागतात. पाहणी झाली व ओळख पटली, म्हणजे नंतर वर्गण व नियमपरंपरा ह्यांना हात घालतां येईल. ही आपत्ति ओळखूनच प्रस्तुत टीकारूप संशोधनात्मक निबंध प्रस्तुत लेखकांने लिहिला आहे. ह्या टीकारूप संशोधनाचा उपयोग प्रथम करून, नंतर सिद्धान्तसोपानरूप शास्त्र जेव्हां केव्हां कोणी दीर्घोद्योगी शास्त्रचणक रचील तेव्हां त्याच्याशी व्याकरणशास्त्राच्या गोष्टी बोलवयाला फुरसत होईल.

मराठी व्याकरणावर पुढील लोकांनी लिहिलेले आहे. १ दादोबा पांडुरंग तर्खडकर, २ कृष्णशास्त्री चिपळोणकर, ३ कृष्णशास्त्री गोडबोले, ४ Beames, ५ Hoernle. ६ भांडारकर. ह्यांपैकी चिपळोणकर, गोडबोले, Hoernle व भांडारकर हे संस्कृत व्याकरणाचे ज्ञाते होते. दादोबा व Beames ह्यांना संस्कृत व्याकरण फारसे येत नव्हते. जुन्या मराठीवर प्रस्तुत टीकाकारांने (राजवाडे) लिहिलेले आहे. प्राकृत भाषांवर वररुचि, कात्यायन, हेमचंद्र व पिशेल (जर्मन पांडित) यांनी लिहिलेले आहे. वैदिक व संस्कृत भाषांवर पुढील लोकांनी लिहिलेले आहे. १ प्रातिशाख्यकार, २ यास्क, ३ पाणिनि, ४ कात्यायन, ५ पतंजलि, ६ नागोजी भट्ट, ७ सायण.

दामले मोरो केशव

मराठी भाषेचे ज्येष्ठ शास्त्रीय व्याकरण लिहावयाचे असेल त्याने वर दिलेल्या ग्रंथकारांचा चांगला परिचय केला पाहिजे. वैदिक, संस्कृत, प्राकृत व मराठी भाषांवर आणिक शेंकडों हिंदू व युरोपियन लोकांनी संशोधनात्मक, टीकात्मक, तर्कात्मक, तुलनात्मक, नानातऱ्हेचे बरेवाईट लेख लिहिले आहेत.

आतां दामल्यांना एक सूचना करून हा परीक्षणात्मक, सूचनात्मक व विशेषतः संशोधनात्मक लेख संपवितों. साधकबाधक प्रमाणें पाहून निर्णय करण्याची हातोटी दामल्यांना बरीच चांगली अवगत आहे. आणि ह्या एका गुणाच्या जोरावर त्यांनी मराठी भाषेचे व्याकरण लिहिण्यास कंवर बांधिली आहे. परंतु ह्या एकाच गुणाच्या साहाय्याने मराठीचे व्याकरण सशास्त्र रचिलें जाण्याचा समय अद्याप प्राप्त झालेला नाही. अद्याप व्युत्पत्तिद्वारा शब्दांची व प्रत्ययांची व धातूंची रूपें यथातथ्य ओळखण्याचे काम व्हावयाचे आहे. तें जेंपर्यंत संपूर्ण झालें नाही, तोंपर्यंत एकट्या निर्णायक गुणाचा फारसा उपयोग होणार नाही. तेव्हां दामल्यांनी पूर्ववैदिक, वैदिक, प्राकृत, अपभ्रंश, संस्कृत व जुने मराठी ह्या भाषांच्या व्याकरणाचा अभ्यास करून, प्रथम शब्द, धातू व प्रत्यय यांची स्वरूपें ओळखण्याचे काम स्वतः करावें किंवा अन्य कोणी हें काम करितोंपर्यंत व्याकरणरचनेचा हव्यास सोडून द्यावा. परंतु, त्यांनी हें काम स्वतःच करावें हें श्रेयस्कर; कां की, प्रस्तुत-काली आपल्या देशांतील परिस्थितीच अशी आहे. कोणतेहि शास्त्रीय काम करण्याला ह्या देशांत प्रायः अनेक तर सोडूनच द्या, पण अर्धाहि माणूस निर्माण झालेला नाही. तेव्हां श्रमविभाग होण्याची आशा करणें आणीक पन्नास शंभर वर्षे ह्या देशांत अयुक्त आहे.....सबब, दामल्यांना अशी विनंति आहे की शब्द-व्युत्पत्तीचे हें पूर्वकृत्य त्यांनी प्रथम करावें आणि मग शास्त्रीय व्याकरण रचण्याच्या कामास लागावें.

व्याकरणशास्त्र हें समाजशास्त्राचें व इतिहासशास्त्राचें व मानववंशशास्त्राचें मोठें उपकारक आहे. समाजशास्त्रांत, इतिहासशास्त्रांत व मानववंशशास्त्रांत, तौलनिक व ऐतिहासिक व्याकरणाच्या साहाय्याने जसा व्हावा तसा समर्पक उलगाडा होत नाही. तौलनिक व ऐतिहासिक व्याकरण सिद्ध व्हावयाला वैयक्तिक व्याकरणाची आवश्यकता असते; सबब, वैयक्तिक व्याकरणशास्त्राची अत्यंत जरूर असते. अंतरे व प्रत्यंतरे व दाखले येथें देत नाहीं. इच्छा असेल त्याने त्या त्या शास्त्रांच्या

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

इतिहासांतून व प्रांतांतून दाखले पाहून घ्यावेत. पंतजलीने 'महाभाष्या'च्या प्रारंभी व्याकरणाचे दहावीस उपयोग दिले आहेत. तेहि वाटल्यास पाहावे. तात्पर्य, विद्यमान मराठी भाषेचे व्याकरण शास्त्रीय पद्धतीने लिहिण्याचा दामल्यांचा प्रयत्न राष्ट्राच्या प्रगतीस अत्यंत पोषक आहे. इतकेच की हा प्रयत्न अनेक दोषांनी अथपासून इतिपर्यंत ग्रस्त आहे. सबब, प्रो. दामल्यांनी मराठी भाषेचे व्याकरणशास्त्र रचण्याकडे आपली कुशाग्र व व्यापक बुद्धि पुनः एकवार लावावी."

दुर्दैवाची गोष्ट, की दामले लवकरच निवर्तले. त्यांची आयुर्मर्यादा आणखी काहीं वर्षे वाढती, तर राजवाड्यांच्या या संशोधनात्मक टीकेचा चांगलाच उपयोग करून घेऊन निर्दोष अशी दुसरी आवृत्ति त्यांनी काढली असती याबद्दल मुळीच शंका वाटत नाही. दामल्यांच्या पश्चात् त्यांच्या व्याकरणाची दुसरी आवृत्ति निघाली, पण ती निव्वळ पहिलीचेच पुनर्मुद्रण आहे. राजवाड्यांच्या परीक्षणानुसार अवश्य त्या सुधारणा कोणा तरी अधिकारी वैय्याकरणाकडून करवून घेऊन जर ही द्वितीयावृत्ति काढण्यांत आली असती—निदान टीपांतून जरी त्या-त्या स्थलीं अवश्य तें परिष्करण देण्यांत आलें असतें—तर तें कितीतरी उपयुक्त ठरलें असतें. पण तसें होण्याच्या जागीं उलट पुनर्मुद्रणांत, पहिल्या आवृत्तींत नव्हते तेहि दोष, आणखी शिरले आहेत. शास्त्रीय स्वरूपाच्या ग्रंथाला हा प्रकार निःसंशय बाधकच होय. तथापि तसे अनेक दोष असूनसुद्धां दामल्यांच्या परिश्रमांचें महत्त्व त्यायोगें यत्किंचित्हि उणावणारें नसून ते परिश्रम पुढीलंच्या कारणीं लागल्यावांचून राहणार नाहीत हें निश्चित. गेल्या पन्नास वर्षांत जे फार थोडे विद्वान् शोधक होऊन गेले त्यांपैकीं दामले हे एक होत. अर्वाचीन मराठी व्याकरणकारांत, राजवाडे वगळल्यास, त्यांच्याएवढ्या योग्यतेचा व्याकरणकार झालाच नाही असेंच म्हणावें लागेल.

'शास्त्रीय व्याकरणा'व्यतिरिक्त दामले यांचे 'बर्ककृत आधुनिक असंतोष' 'विचार-परिभ्रमण' 'शुद्धलेखन व सुधारणा' असे तीन विस्तृत निबंध प्रसिद्ध झाले आहेत. हे तिन्ही 'ग्रंथमाला' मासिकांत छापले गेले होते. यांनीं न्याय-शास्त्रावरहि पुस्तक लिहिलें असून तें गायकवाड सरकारनें दोन भागांत प्रसिद्ध केलें आहे.

दामले मोरो केशव यांचें वाङ्मयः— (१) शुद्धलेखनसुधारणा १९०५, (२) शास्त्रीय मराठी व्याकरण १९११, (३) अमेरिकेवरील

करासंबंधी भाषण, (४) आधुनिक असंतोष, (५) विचारपरिभ्रमण, (६) न्यायशास्त्र निगमन १८९५, (७) न्यायशास्त्र विगमन १९०२,

चरित्र, चर्चा, अभ्यास:—

मृत्युलेख - चित्रमयजगत्, मे १९१३

दामले सीताराम केशव [१८७८-१९२७] वृत्तपत्रकार व कादंबरीलेखक. यांचा जन्म रत्नागिरी जिल्ह्यांत खेड येथे झाला. सुप्रसिद्ध कवि केशवसुत व व्याकरणकार मोरो केशव दामले यांचे हे बंधु. मुंबईच्या 'बुइल्सन' कॉलेजांतून ते बी. ए. झाले व तेथेच फेलो म्हणून काम करित असतांना त्यांनी आपला 'एल्एल्. बी.' चा अभ्यास संपविला. त्यांनी 'फर्ग्युसन कॉलेज'तहि प्रोफेसर म्हणून कांहीं दिवस काम केले. पुढे 'ज्ञानप्रकाश'च्या संपादक वर्गांत कांहीं काळ घालविल्यावर ते राष्ट्रीय पक्षास येऊन मिळाले. हा काळ वंगभंगाच्या चळवळीचा होता. राष्ट्रीय पक्षाच्या प्रयत्नांनी सर्व राष्ट्रभर नवचैतन्य निर्माण झाले होते अशा प्रसंगी लोकांच्या भावनावर चढलेल्या जुन्या कल्पनांचा गंज काढून टाकून त्यांच्यामधील जागृतीची धार सतत तिखट राखील असें एकादें दैनिक मुंबई-सारख्या प्रमुख शहरीं सुरू करावें अशी प्रबळ इच्छा राष्ट्रीय पक्षाला वाटत होती. सीतारामपंत यांची लिहिण्याची हौस व त्यांचा उत्साह यांची, राष्ट्रीय पक्षाचे प्रणेते लो. टिळक यांना पूर्ण जाणीव असल्यामुळे त्यांनी ताबडतोब सीतारामपंतांवर या नव्या दैनिकाची जबाबदारी सोंपविली, व मुंबई येथे दैनिक 'राष्ट्रमत' सुरू झाले. (१९०८) या दैनिकाचे आयुष्य सरकारी दडपशाहीमुळे अगदींच अल्प - दोन वर्षे - ठरले; तथापि या थोड्या कालांतहि 'राष्ट्रमता'नें सर्व मुंबई हालवून सोडिली व राष्ट्रीय पक्षानें टाकलेल्या विश्वासाचें चीज केले. 'राष्ट्रमत' बंद पडल्यावर दामले पुन्हां पुण्यास गेले, व त्यांनीं तेथे वकीली चालविण्यास सुरवात केली. 'राष्ट्रोदय' नांवाचें मासिकहि ते कांहीं दिवस काढीत असत. त्यांचे बरेचसे वाङ्मय 'चित्रमय जगत्' या मासिकांत प्रसिद्ध झाले आहे. 'महायुद्धाची स्थित्यंतरे' या सदराखाली 'चित्रमय जगत्' मध्ये येणारे त्यांचे माहितीपूर्ण लेख त्याकाळीं बरेच लोकप्रिय झाले होते. 'जग हें त्रिविध आहे', 'न्याय कीं अन्याय', 'दोनशें वर्षापूर्वी', 'वसईचा रणसंग्राम' अशा चार बऱ्यापैकी कादंबऱ्या त्यांनी लिहिल्या आहेत. यांतील पाहिल्या दोन सामाजिक व दुसऱ्या दोन ऐतिहासिक आहेत. या

अंर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

कादंबऱ्यांवर पंचवीस वर्षांपूर्वीच्या टिळकपंथीय सामाजिक व राजकीय विचार-सरणीची दाट छाया पडलेली आढळते.

राजकारण व वाङ्मय हे त्यांचे आवडते विषय असले तरी प्रसंगोपात त्यांनी केलेली काव्यदेवीची उपासनाहि कौतुकास्पद आहे. 'वाचाळरावाचे विचित्र अनुभव' या पुस्तकांत त्यांच्या विनोदी वृत्तीचा मासला पाहावयास सांपडतो. १९१८ साली पुण्यास 'राजकारण' हे साप्ताहिक सुरु करून त्यांनी वृत्तपत्रक्षेत्रांत पुन्हां पदार्पण केले. असहकारितेच्या चळवळींत या साप्ताहिकानें चांगलीच कामगिरी बजाविली. पुढें मुळशी सत्याग्रहांत दामल्यांना कारागृहवास भोगावा लागला व हे पत्र बंद पडले. शिक्षेमुळे झालेल्या श्रमांनी त्यांची प्रकृति यानंतर दिवसेंदिवस खालावतच गेली व अखेर १९२७ साली पंडुरोगानें पुणें येथें ते निवर्तले.

दामले सी. के. यांचें वाङ्मयः—(१) टॉमस कार्लईल, १९०३. (२) वाचाळरावाचे विचित्र अनुभव, १९१२. (३) जग हें त्रिविध आहे, १९१३. (४) न्याय की अन्याय, १९१५. (५) दोनशें वर्षांपूर्वी, १९१७. (६) तुस्गाचे कोठडीतून, १९२३. (७) महात्मा गांधी, १९२४. (८) वसईचा रणसंग्राम, १९२५. (९) सभा, अध्यक्ष व सभासद, १९२७. (१०) घरचा कायदा, १९२७. (११) पुराव्याचा अंकट. **स्वर्गीय प्रेम.**

चरित्र, चर्चा, अभ्यासः—

चरित्र—चित्रमय जगत्, नोव्हेंबर १९२७

जग हें त्रिविध आहे (परीक्षण), ज. स. करंदीकर, लोकशिक्षण (जुनें) वर्ष २, अंक ८, सन १९१४

वसईचा रणसंग्राम (परीक्षण); मनोरंजन, पुस्तक ३१, अंक ९, सन १९२६

दामले हरि कृष्ण [१८५४-१९१३] भाषांतरकार, व ग्रंथप्रकाशक.

जन्म भोर संस्थानांतील रावडी गांवी. यांनी खानदेशांत कांहीं वर्षे शिक्षकाचें काम केले. पुढें विष्णुशास्त्री चिपळूणकर हे नोकरी सोडून आल्यानंतर त्यांची व दामले यांची गांठ पडली. त्या वेळीं शास्त्रीबुवांची 'न्यू इंग्लिश स्कूल' स्थापन करण्याची वाटाघाट चालू होती. अशा वेळीं दामलेहि शाळेंत शिक्षक म्हणून सामील झाले. या शाळेंत त्यांनीं दहा वर्षे काम केले. तेवढ्या अवधीत त्यांनीं शास्त्रीबुवांच्या सहवासानें लेखनाचा, विशेषतः इंग्रजीवरून मराठींत भाषांतरे

करण्याचा व्यवसाय सुरू केला. 'न्यू इंग्लिश स्कूल' मधील नोकरी सोडल्यावर यांनी विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचा किताबखाना हाती घेतला तो अखेरपर्यंत फारच उत्तम रीतीने चालविला.

दामले हरि कृष्ण यांचे वाङ्मयः—

- (१) गलिव्हरचा वृत्तांत भाग १-४; ति. आ. १८९० चौ. आ. १९०८; १८८२; दु. आ. १८९१; १८९०.
- (२) शिक्षणसार—दु. आ. १८८४; चौ. आं. १९०२.
- (३) जर्मन भाषेतील गोष्टी भाग १-२, १८८९.
- (४) नऊ रत्ने, १८८९, १८९०, १८९३ पां. आ. १९०७.
- (५) पार्वतीप्रकोप १८८२, १८९२.
- (६) मुलांस नवी देणगी १८९२, १८९३.
- (७) अजब ऐनेमहाल, खंड १-५, १८९३, १८९४, १८९५, १८९७, १८९९.
- (८) अरबी भाषेतील सुरस व चमत्कारिक गोष्टी (पितापुत्र चिपळूणकरांबरोबर) १८९०, १९०३, १९२७.
- (९) इसापनीति भाग १-२, १८९१, १८९५; १८९५.
- (१०) सायंकालची करमणूक १८९३, १९०१.
- (११) नीतिबोध १८९५.
- (१२) हिंदुस्थानातील योद्ध्यांच्या थोरवीच्या गोष्टी १९०३.
- (१३) नवीन बहारदानीष १९०६.
- (१४) थोरांच्या आख्यायिका.
- (१५) डॉ. जोनाथन स्विफ्ट १८९०.
- (१६) इसापकृत कल्पित गोष्टी.
- (१७) सुबोध गोष्टी भाग १-३.
- (१८) व्याकरण मार्गदर्शिका, १८९८, १९००, १९०१.

चरित्र, चर्चा, अभ्यासः—

- (१) पार्वतीप्रकोप काव्य - परीक्षण - विविधज्ञानविस्तार, पुस्तक १४, अंक ९, सन १८८२.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

(२) अरबी भाषेतील सुरस व चमत्कारिक गोष्टी-परीक्षण-विविधज्ञान-विस्तार, पुस्तक २२, अंक, ८ सन १८९०

दिवाकर [१८८९-१९३१] नाट्यछटाकार. दिवाकर-शंकर काशी-नाथ गर्गे. यांचा जन्म ता. १८ जानेवारी सन १८८९ रोजी झाला. 'दिवाकर' हे गर्गे घराण्यांत दत्तक होते. त्यांच्या जन्मदात्या वडिलांचे नांव गोविंद बळवंत दिवाकर. बयाच्या तिसऱ्या वर्षी 'दिवाकरा'ना आजीच्या - आईच्या आईच्या - मांडीवर दत्तक देण्यांत आले. आपले पहिल्या घराण्यांतील आडनांवच 'दिवाकर' टोपण नांवासारखे ते वापरीत असत.

सन १९०८ साली ते 'स्कूल फायनल'ची परीक्षा उत्तीर्ण झाले. 'नूतन मराठी विद्यालयांत शिक्षकाची नौकरी घरण्यापूर्वी त्यांनीं दोन-तीन नोकऱ्या केल्या. कांहीं दिवस ते पुण्याच्या फौजदार कचेरीत 'कारकून' होते. डोळ्यांच्या अधूणामुळे त्यांना ही नौकरी सोडावी लागली. त्यांच्या 'कारकून' या नाटकेतील नायक त्यांच्या या नौकरीतील अनुभवांचेच दृश्यरूप आहे. फरासखान्यांतील ही नौकरी सोडल्यावर त्यांनीं 'डिप्रेसड क्लासेस मिशन' च्या शाळेत सुमारे वर्षभर शिक्षकाची नौकरी केली; आणि नंतर ते 'नूतन मराठी विद्यालया'च्या शिक्षकवर्गांत सामील झाले, तेथेच ते आमरण नौकरी करीत होते. तेथे असतांनाच सन १९१८ मध्ये ते एस्. टी. सी. च्या परिक्षेतून यशस्वी रीतीने पार पडले. ता. १ ऑक्टोबर १९३१ रोजी न्युमोनिआचे विकाराने त्यांचे देहावसान झाले.

हरिभाऊ आपटे शेक्सपीयर वाचून मोठे झाले, तर आपणाला कां होतां येणार नाही अशा ईर्ष्येने त्यांनीं शेक्सपीयरच्या अभ्यासाला सुरवात केली. कै. गणपतराव जोशी यांच्या शेक्सपीरिअन् भूमिकांच्या अभिनयाच्या दर्शनाने या ईर्ष्येचे दृढीकरण झाले; व कै. प्रि. वासुदेवराव पटवर्धन यांच्या उत्तेजनामुळे त्यांच्याकडून शेक्सपीयरच्या ग्रंथांचे आलोडन पार पडले. वासुदेवराव पटवर्धनांबद्दल त्यांना नितांत आदर असे. त्यांच्या विशिष्ट प्रकारच्या लिखाणाचे 'नाट्यछटा' हे नामकरण वासुदेवराव पटवर्धन यांनींच केलेले आहे. नाट्यछटा प्रथम प्रसिद्धीला आणण्याचे श्रेय श्री. नरसिंह चिंतामण केळकर यांस आहे. 'महासर्प' व 'फाटलेला पतंग' या दोन नाट्यछटा ता. १५ एप्रिल सन १९१३ च्या 'केसरी'त श्री. केळकरांच्यामुळे प्रसिद्ध झाल्या. दिवाकरांच्या एकंदर ४६ नाट्यछटा

प्रसिद्ध झालेल्या आहेत; त्यांपैकी दहा 'केसरी'त, एक 'करमणुकी'त, दोन 'लोकभित्रा'त, सोळा 'उद्याना'त, सहा 'मासिक मनोरंजना'त, एक 'महाराष्ट्र साहित्या'त आणि दहा 'रत्नाकरा'त आलेल्या आहेत. त्यांच्या लघुकथांपैकी 'मसालेदार ताजा चिवडा' (एप्रिल १९२४) व 'कमीचा मन्या' (जान्युअरी १९२५) या दोन मासिक 'मनोरंजना'त प्रसिद्ध झालेल्या असून 'अहो, मला वाचतां येतंय !' (ऑक्टोबर १९२५), 'पोराचा नाद झाल !' (नोव्हेंबर १९२६) ' दिवा मोटा कसा झाला ?' (ऑगस्ट १९२७) ' आले कुटून.....गेले कुठे ?' (जुलै १९३१) या चार 'रत्नाकरांत' आलेल्या आहेत. ' आपले सहकारी कृष्ण ' व ' कविवर्य केशवसुतांची मृत्युतिथि ' हे दोन निबंधात्मक लेख अनुक्रमे ' उद्यान ' (फेब्रुवारी १९१७) व ' मासिक मनोरंजन ' (जान्युअरी १९२३) यांत आले असून चार ' केशवसुतचरित्रविषयक टिपणे ' ' रत्नाकरांतून (फेब्रुवारी १९२६, नोव्हेंबर १९३०, फेब्रुवारी १९३१, मे १९३१) प्रसिद्ध झाली आहेत. ' काव्यचर्चा ' या ' महाराष्ट्रशारदामंडळा 'च्या ग्रंथांत त्यांची ' कारकून ' नाटिका ' मनोरंजनांतून (मार्च १९१५) प्रसिद्ध झाली आहे. याशिवाय कोणत्याहि एका विशिष्ट नांवाने ज्यांचे वर्गीकरण करतां येणे कठिण आहे असे त्यांचे काहीं-काहीं लिखाण आहे. त्यांपैकी ' सगळेच आपण ह्यः ! ह्यः ! ' चा अवतार. ' मासिक मनोरंजन ' (फेब्रुवारी १९१५) द्वारे झाला. ' प्रवासी 'ने ' उद्यानांतून (जानेवारी १९१७) मार्ग चोखाळला व ' भर चौकांत ' (मे १९२८) ' हे कोण दोघे ' ' पाऊस ' (नोव्हेंबर १९२८), ' निजलेले मूल ' (जून १९२६) ' सुटी, शाळेली सुटी ' (सप्टेंबर १९२९), ' ऐट नको करूं ' (जानेवारी १९२८) हीं रत्ने ' रत्नाकरा 'च्या लहरींतून रसिकांच्या हातीं पडलीं.

एवढाच काय तो ' दिवाकरां 'चा प्रसिद्ध असा वाङ्मयसंसार. ' नाट्यछटाकार ' या एका विशेषणापलीकडे त्यांच्याबद्दलची वैयक्तिक माहिती फारच थोड्यांना असण्याचा संभव आहे; कारण त्यांचा जीवनक्रम जनसंमर्दापासून अलिप्त असे. पुणे हेंच त्यांच्या साहित्यसंसाराचें कार्यक्षेत्र आणि त्या पुण्यांतहि ठराविक चार पेठांबाहेर त्यांनीं क्वचितच पाऊल टाकिलें असेल. या मर्यादित क्षेत्रांतूनच त्यांनीं आपल्या लेखनांतील प्रसंगांची आणि पात्रांची निवड केली आहे.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

वेताचें शिक्षण व प्रतिकूल आर्थिक परिस्थिति यांमुळे दिवाकरांचा स्वभाव काहींसा समाजभीरू झाला होता. आपण पंदवीधर नसल्यामुळे आपल्याला आपली योग्य किंमत मिळत नाही असें त्यांना वाटे. पण ते मत्सरी नव्हते. ते समाजार्थी मिसळण्याचें टाळीत, किंबहुना त्याची त्यांना भीति वाटे. पत्नीच्या निधनानंतर ते एखाद्या वानप्रस्थासारखे राहत. “समोरून, म्हणजे घराच्या डाव्या बाजूनें शनवार मारुतीवरून ओंकारेश्वराकडे जाणारा रस्ता आणि त्यालाच न्यू इंग्लिश स्कूलच्या बोर्डिंगवरून दक्षिणोत्तर येऊन मिळणारा बोळ. तिथेंच कोपऱ्यावर एक लहानसें घर टाकून मी बसतो ती माडी.” असा त्यांनीं आपल्या निवासस्थानाचा निर्देश आपल्या ‘अहो, मला वाचतां येतंय !’ या गोष्टींत केलेला आहे. या माडीपैकीं पूर्वेच्या बाजूला रस्त्यावर उघडणाऱ्या दोन खिडक्या असलेली एक चिमुकलीशी दोन खणी खोली, दिवाकरांकडून निवासस्थान, लेखनकार्यालय, शयनगृह व ग्रंथसंग्रहालय अशा चतुर्विध रीतीनें वापरली जात असे. पूर्वेकडील खिडक्यांना बांबूच्या बारीक कामट्यांचे गुंडाळणारे पडदे लावलेले असत. अगदीं कोपऱ्यावरील खिडक्रीजवळ त्यांची लिहिण्याची घडवंची असे. फार तर ८x१० फुटांची ती खोली, आणि तींत पुस्तकांचीं कपाटें, लिहिण्याचें बेंठें मेज, बिलाना वगैरे सामान खचून भरलेलें; पण तें अशा व्यवस्थित रीतीनें मांडलेलें किंवा रचलेलें असावयाचें कीं जराहि कोठें अडगळ किंवा अव्यवस्था वाटूं नये. रोज सकाळीं लेखनसाहित्य मांडून घ्यावयाचें, उठतांना पुन्हां सर्व सामुग्रीचा आणि उपकरणांचा उपसंहार करून तीं जागच्याजागीं अडकवून टाकावयाचीं ! हा क्रम ते रोज यंत्राप्रमाणें निरलसपणें पार पाडीत. पुस्तकांचीं कपाटें खचून भरलेलीं असावयाचीं. त्यांचा ग्रंथसंग्रह विविध व व्यापक होता. पुस्तकांचें त्यांना एक प्रकारचें वेडच होतें. तुटपुंज्या वेतनांतून त्यांनीं केलेला ग्रंथसंग्रह एखाद्या धनिक ग्रंथ-संग्राहकालाहि मत्सर वाटावा असा आहे. चित्रांचाहि त्यांना नाद असे. त्यांनीं बरींच चित्रें संग्रहित केलीं होती. स्वतः ते चित्रकलेच्या तीन प्राथमिक परीक्षा उत्तीर्ण झालेले होते. त्यांच्या खोलीच्या भिंतींवर टॉलस्टॉय, कैसर, नेपोलियन, ब्राउनिंग, शेक्सपीअर, टेनिसन, इब्सेन, गॅल्सवर्दी, बायरन्, टागोर, गणपतराव जोशी, वासुदेवराव पटवर्धन वगैरे त्यांना आदरणीय वाटणाऱ्या व्यक्तींचीं छायाचित्रें लटकावलेलीं असत. त्यांची खोली म्हणजे व्यवस्था, टापटीप व सौंदर्य

यांचें आगर असून त्यांच्या पार्थिव व वाङ्मयिक संसाराचें तें अल्प प्रमाणांत प्रत्यक्षदर्शनच होतें असें म्हणतां येईल.

दिवाकरांचा हा वैयक्तिक आयुष्यक्रम जरी जनतेला अज्ञात असला तरी आपल्या लिखाणांतून त्यांनी आपल्या आयुष्यांतील अनेक प्रसंगांचें व अनुभवांचें आविष्करण केलें आहे. त्यांचें संकलित लिखाण त्यांच्या मानसिक उत्क्रांतीचें शब्दचित्र असून त्यांतून त्यांच्या जीवनवृत्तांताचा धागा अनुस्यूत झालेला आहे. प्रत्येक प्रतिभासंपन्न लेखक कोणत्याना कोणत्या तरी स्वतःला सहज साध्य होणाऱ्या वाङ्मयप्रकाराचे द्वारा आत्मप्रकटन करीत असतो; पण दिवाकरांच्या, संकुचित जीवनक्रमानें जखडलेल्या प्रतिभेच्या प्रकटनाला योग्य व पूर्ण वाव मिळेल असा वाङ्मयप्रकार मराठींत अस्तित्वांत नसल्यामुळें त्यांनी आत्मप्रकटनार्थ 'नाट्यछटा' हा नवीन वाङ्मयप्रकार निर्माण केला, व ब्राउनिंगच्या monologues च्या अभ्यासानें आणि जिव्हाळ्याच्या रसिक व विद्वान् मंडळींशीं चर्चा करून तो परिणतीस नेला.

'दिवाकरां'चा बाह्य जगाशी व जगाला हादरून टाकणाऱ्या प्रचंड घटनांशीं फारसा परिचय नव्हता. तात्त्विक स्वरूपाचें लेखन करण्याइतकी त्यांची प्रज्ञा परिणत नव्हती; त्यांनीं शास्त्रीय रीत्या वाङ्मयाचा व्यासंग केलेला नव्हता; त्यांना आपले विचार विनाकष्ट द्रुतगतीनें मांडतां येत नव्हते; पण त्यांचें अंतःकरण प्रेमळ व भावक्षम होतें; त्यांना सौंदर्यदृष्टि होती; शेजारीं घडलेल्या अगदीं क्षुल्लक घटनेनेंही त्यांची दृष्टि अंतर्मुख होत असे; अंतःकरणांतील भावना व घडलेली गोष्ट यथार्थ रीतीनें व जशीच्या तशी आपण प्रकट केली आहे असें स्वतःचें समाधान होईपर्यंत आपल्या लिखाणावर पुनः पुन्हां सफाईचा हात फिरवीत राहण्याइतका 'धीर' त्यांच्या मनाला होता; व त्यांना नाट्यदृष्टि होती. या सर्वांचा सहज व संकलित परिणाम म्हणजेच त्यांच्याकडून झालेली 'नाट्यछटा' या वाङ्मयप्रकाराची निर्मिति होय.

दिवाकरांची सौंदर्यदृष्टि फारच चोखंदळ होती. भडक रंग किंवा अप्रमाण-शीरपणा यांचा त्यांना अतिशय तिटकारा असे. त्यांची चोखंदळ दृष्टि स्वतःच्या लिखाणाबाबत देखील तितकीच कांटेकोर असे. लिखाणांतला प्रत्येक शब्द, अर्थ ध्वनि व योजना या दृष्टींनीं पूर्णपणें समर्पक असल्याबद्दल स्वतःचें समाधान झाल्या-

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

शिवाय त्यांना चैन पडत नसे. योग्य शब्दासाठी त्यांना तळमळ लागलेली असे. आपल्या लिखाणांतील एकाहि शब्दाची फिरवाफिरव केली तरी त्याची कळाशी बिघडल्यासारखी वाटेल इतकी आपल्या कृतीत शब्दांची जुळणी निर्दोष झाली पाहिजे अशी त्यांची महत्त्वाकांक्षा असे. त्यामुळे दुसऱ्यांनी स्तुति केली तरी स्वतःला आपली ' छटा ' ' जमली ' असें वाटेपर्यंत ते ती कधीच हातावेगळी करीत नसत; त्यामुळे त्यांच्या कित्येक छटा लिहून झाल्यावर वर्षवर्षांहि तशाच दप्तरांत पडून राहत. नाट्यछटेची नुसती कच्चीवरून पक्की नक्कल करण्यास आपणाला पाऊण तास लागतो असें ते सांगत, व त्यांत फारच थोडी अतिशयोक्ति असण्याचा संभव आहे. कारण पात्रांच्या भाषणांत, विचारांत, वर्णनांत किंवा वैशिष्ट्यांत जराहि न्यून पडलेलें किंवा अवास्तविकता राहिलेली त्यांना खपत नसे.

अशा प्रकारें त्यांच्या लिखाणाचें बाह्य स्वरूप जरी ' वास्तव ' असलें तरी त्यांचें अंतरंग व तात्त्विक प्रतिष्ठान गूढगुंजनात्मक आहे. याचें कारणहि त्यांच्या विशिष्ट जीवनक्रमांतच आढळतें. त्यांच्या आयुष्यांत सुखाचे असे प्रसंग फारच थोडे. त्यांचे बहुतेक सर्व दिवस प्रतिकूल परिस्थितीशी झगडण्यांत गेले. त्यामुळे त्यांच्या लिखाणावर नैराश्याची विषण्ण छाया पडलेली दिसते, व बौद्धिक तर्कवादापेक्षां गूढ अज्ञेयवाद व भावविभ्रम यांवरच त्यांचा अधिक भर असतो. त्यांच्या ' लेखनतंत्रा 'वर मात्र त्यांच्या पद्धतशीर टापटिप्पिच्या वागणुकीचें प्रतिबिंब स्पष्ट दृग्गोचर होतें. दिवाकरांच्या नाट्यछटांचें मनोरमत्व या दोन परस्परविरोधी वैशिष्ट्यांत आहे.

दिवाकरांच्या गोष्टी व नाट्यछटा बहुतेक त्यांच्या परिचयांतील व्यक्तींच्या अगर स्वतःच्या अनुभवावर आधारलेल्या आहेत. आपल्या भोंवतालच्या टीचभर जगांतून इतके प्रसंग व इतक्या व्यक्ती त्यांनी साहित्यविषय म्हणून निवडल्या यांत त्यांच्या निरीक्षणशक्तीचें अलौकिकत्व दिसून येतें. सामान्याला असामान्याचें रूप देण्याची हातोटी - लेखकाच्या कलेची जादूची कांडी - त्यांच्यापाशीं असल्यामुळे वाचकांना लौकिक तेंच अलौकिक वाटून त्यांच्या मूळ स्वरूपाची ओळख न राहणें ही दिवाकरांच्या कलेची थोरवी आहे. ' To idealize the real ' हें त्यांच्या लेखनकलेचें प्रतिष्ठान आहे.

अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितींत देखील सामान्य बुद्धीचा पण चिकाटीचा आणि श्रेयवादी मनुष्य काय साध्य करूं शकेल याचें दिवाकरांचें कर्तृत्व हें उत्कृष्ट

उदाहरण आहे. जगाच्या बाजारांत दिवाकर हे दरमहा ६०-७० रुपये मिळविणारे 'नूतन मराठी विद्यालयां'त पहिल्या तीन इंग्रजी वर्गोना शिक्षविणारे शिक्षक होते; पण चिकाटी, पद्धतशीरपणा, शिस्त, आत्मविश्वास, आणि दलितांबद्दल सहानुभूति या गुणांच्या भांडवलावर दिवाकरांनी वाङ्मय-व्यापारांत स्वतःची पेढी भरभराटीला आणिली; इतकेंच नव्हे बाजारांतून बाहेर पडतांच स्वतःच्या छापाचा माल चालू ठेवून त्यांनी आपल्यामार्गे आपलें स्वयंनिर्मित स्मारकहि ठेवून दिलें, यांत संशय नाही.

के. नारायण काळे

दिवाकर यांचें वाङ्मयः—

(१) संपूर्ण दिवाकर - प्रकाशक दिवाकर बंधु-१९३४.

चरित्र, चर्चा अभ्यासः—

- (१) मराठी लघुकथा, दि. वि. आमोणकर, रत्नाकर मार्च १९३०.
 (२) कै. दिवाकर, 'अपरिचित', रत्नाकर, आक्टोबर - नोव्हेंबर, १९३१.
 (३) मित्रवर्य नाट्यछटाकार दिवाकर, द. वा. पोतदार, रत्नाकर, ऑक्टोबर, नोव्हेंबर, १९३१.
 (४) नाट्यछटाकार दिवाकर, प्रो. श्री. बा. रानडे; ज्योस्ता, ऑक्टोबर १९३७.
 (५) कै. दिवाकर आणि त्यांचें वाङ्मय, ग. चं. माडखोलकर ”
 (६) दिवाकरांच्या वाङ्मयाचें स्वरूप, वा. ल. कुळकर्णी ”
 (७) नाट्यछटाकार दिवाकर, भा. नी. सहस्रबुद्धे ”
 (८) नाट्यछटाकार दिवाकरांचें स्वभावदर्शन; गिरीश ”
 (९) चारदोन पानांत दिवाकर, प्रो. द. वा. पोतदार ”

दिवेकर सदाशिव महादेव [मृत्यु १९३०] इतिहाससंशोधक., कल्याण येथें हे राहणारे. यांचें शिक्षण प्रीव्हिअसपर्यंत झालें होतें. यांच्या निर्वाहाचा धंदा म्हणजे स्वतः उभारलेल्या व प्रसृत केलेल्या व्यापारी देवघेवीचा. पण यांची इतिहाससंशोधनाची आवड इतकी जबरदस्त की व्यापारप्रतिष्ठेबाहेर गेले तरी वेळांत वेळ काढून त्या-त्या प्रांतांतील इतिहासाची साधनें आपसात करण्याकडे त्यांचें लक्ष दक्षतेनें असे. 'शिवभारत' व 'पर्णालपर्वतग्रहणाख्यात'

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

त्यांनी संपादन प्रकाशिलेले ग्रंथ त्यांच्या अशाच उद्योगाचें फल होत. इतिहाससंशोधनावर त्यांनी पुष्कळच पैसा खर्च केला होता. त्यांची व्यापारी पेढी म्हणजे इतिहाससंशोधनाचीच पेढी असें त्यांचे कित्येक स्नेही म्हणत असत.

दिवेकर स. म. यांचें वाङ्मयः—

- (१) पर्णालपर्वतग्रहणाख्यान, १९२३, (२) शिवचरित्रप्रदीप, १९२५.
(३) शिवभारत १९२७.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास.

- (१) शिवभारत - परीक्षण, केसरीसारसंग्रह १९२७-२८.
(२) शिवचरित्रप्रदीप, परीक्षण, केसरी, २ फेब्रुवारी १९२६.

दीक्षित शंकर बाळकृष्ण [१८५३-१८९८] ज्योतिर्विद्,

गणितज्ञ. यांचा जन्म रत्नागिरी जिल्ह्यांतील मुरूड गांवी झाला. यांचें मराठी व थोडेंसें इंग्रजी शिक्षण दापोली येथें झालें. १८७० सालीं हे पुणें येथील मराठी ट्रेनिंग कॉलेजांत पुढील अभ्यासाकरिता दाखल झाले. कॉलेजांतील अभ्यास सभाळून हे बाबा गोखल्यांच्या शाळेंत इंग्रजीहि शिकले, आणि १८७४ त मॅट्रिकची परीक्षा पास झाले. परीक्षा पास झाल्यावर यांनी शिक्षणखात्यांत नोकरी धरिली. निरनिराळ्या हायस्कुलांत कांहीं वर्षे शिक्षकाचें काम केल्यावर त्यांची १८९४ त पुणें येथील ट्रेनिंग कॉलेजांत अध्यापक म्हणून कायमची नेमणूक झाली. पुण्यास येण्यापूर्वी धुळें येथील ट्रेनिंग कॉलेजांत ते अध्यापक होते. दीक्षितांस मूळपासूनच गणिताचा नाद फार. पुढें टाण्याच्या हायस्कुलांत शिक्षक म्हणून काम करित असतां प्रसिद्ध काव्यसंशोधक जनार्दन बाळाजी मोडक यांच्या सहवासानें त्यांस ज्योतिषशास्त्राची गोडी लागली. मोडक हे त्या वेळीं ठाणें हायस्कूलचे मुख्य अध्यापक होते. या वेळीं सायन - निरयनाचा वाद जोरानें चालला होता. मोडक हे सायनवादी होते. त्यांचा अभ्यासहि सूक्ष्म होता. त्यामुळें दीक्षितांस त्यांचा सहवास फारच उपयोगाचा झाला.

दीक्षितांनी खालील ग्रंथ लिहिले आहेतः—

- (१) विद्यार्थीबुद्धिवर्धिनी-शालेयः— रेवदंज्यास असतांना हें पुस्तक तयार झालें. यामध्ये मराठी सहाव्या पुस्तकांतील कवितांवर भरपूर माहितीनें भरलेली टीका असून मराठी कवितेच्या व्याकरणाची विशेष माहिती दिली आहे.

(२) सृष्टिचमत्कार-शालेयः-सहाय्या यत्तेस (हल्लीची सातवी) 'सृष्टिज्ञान' ह्या विषय असतो त्याचा अभ्यास करणारांसाठी हें पुस्तक लिहिलेले आहे. यांत सर्व विषय सुलभ भाषेत सांगितले आहेत.

(३) सोपपत्तिक अंकगणित-अपूर्णः- गणितविषयक शिकविणाऱ्यांकरिता हें पुस्तक लिहिले आहे. यांत बेरीज, वजाबाकी, गुणाकार, भागाकार, लघुतम, तीन अपूर्णांकें व प्रमाणगणित इतक्या विषयांचें विवरण उपपत्तीच्या दृष्टीनें पूर्ण रीतीनें केले आहे.

(४) धर्ममीमांसाः- मॅक्समुल्लरच्या पुस्तकाचें भाषांतर. दोन भागांत प्रसिद्ध.

(५) भारतीय ज्योतिषशास्त्रः- या ग्रंथांत भारतीय ज्योतिषाचा अगदीं वेद-कालापासून तों आतांपर्यंतचा सविस्तर इतिहास दिला आहे. त्यांत आमचे लोकांचीं ज्योतिष्यांसंबंधीं काय मते आहेत, त्यांत उत्तरोत्तर कसा फरक पडत गेला आहे, आमच्या ज्योतिष्यांच्या व अर्वाचीन पाश्चिमात्य ज्योतिष्यांच्या मतांमध्ये मेळ किंवा भिन्नपणा काय आहे, आमच्या गणिताची काय स्थिति आहे व त्यामध्ये सांप्रत चुका कोणत्या कारणानें पडत आहेत, पंचांग म्हणजे काय, व निरनिराळ्या पंचांगांचे गुणदोष कोणते, ह्या सर्व गोष्टी उत्तम रीतीनें सांगितल्या असून, शिवाय आमच्या देशांत होऊन गेलेले ज्योतिषशास्त्रविषयक सर्व ग्रंथ व ज्योतिषी यांची संपूर्ण माहिती दिली आहे. दीक्षितांनी या ग्रंथांत आपलें बुद्धि-सर्वस्व खर्चिलें आहे. सायन-निरयण वादावरून त्यांचें लक्ष ज्योतिषाकडे गेल्यावर आमचे ज्योतिषाचा प्राचीन काळापासून शोध करण्यास त्यांनीं आरंभ केला. इतक्यांत ज्योतिषाच्या इतिहासावर एक ग्रंथ लिहिण्याविषयी बक्षिस ठेवून 'दाक्षिणाप्रार्द्धज कमिटी'नें जाहिरात लाविली; व त्यामुळे दीक्षित यांनीं ग्रंथ लिहिण्यास सुरवात केली. याच मुमारास अशाच प्रकारच्या ग्रंथास गायकवाड सरकारनें बक्षिस लाविलें. गायकवाड सरकारास हिंदुपंचांगवर्णनाचें पुस्तक पाहिजे होतें. यासंबंधींची माहितीहि या पुस्तकांत समाविष्ट केली गेली असल्यामुळे दीक्षितांस दोन्ही बक्षिसें मिळालीं. या ग्रंथानें दीक्षितांचें नांव अजरामर केलें आहे.

“ 'भारतीय ज्योतिषशास्त्र' या ग्रंथाची योग्यता शोधक विद्वानांच्या दृष्टीनें फार मोठी आहे. ज्यांच्या वाचनाकरितां अन्य देशांतील लोकांस देखील मराठी भाषेचें ज्ञान मिळावण्याची स्फूर्ति उत्पन्न व्हावी अशा योग्यतेचे जे थोडे ग्रंथ प्रस्तुत कार्त्वी

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

मराठीत लिहिले गेले आहेत त्यांमध्ये या ग्रंथास अग्रस्थान द्यावें लागेल. या ग्रंथाचे दोन भाग आहेत. पैकीं पहिल्यांत वैदिककाल व वेदांगकाल यांतील ज्योतिःशास्त्राचा इतिहास असून दुसऱ्यांत ज्योतिषसिद्धांतकालच्या ज्योतिःशास्त्राचा इतिहास आहे. दुसऱ्या भागाचे गणितस्कंध, जातकस्कंध व संहितास्कंध असे तीन पोटविभाग पाडले आहेत. पहिल्या भागाच्या पहिल्या विभागांत वैदिक वाङ्मयांतील ज्योतिषविषयक उल्लेख असलेले मंत्र व वाक्ये हीं तत्तत्स्थलनिर्देशसहित उद्धृत करून वैदिक कालांतील ज्योतिर्ज्ञानाची परिमिति ठरविण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांतील वैदिक वाङ्मयांचे पर्यालोचन इतकें परिपूर्ण आहे कीं त्यांनीं उद्धृत केलेल्या स्थळांखेरीज दुसरीं फारच थोडीं स्थळे इतरांच्या निदर्शनास आलीं आहेत असें रा. ब. चिंतामणराव वैद्यांसारख्या विद्वानांचेंहि स्पष्ट मत आहे. पहिल्या भागाच्या दुसऱ्या विभागांत अत्यंत महत्त्वाचा असा वेदांगकालीन ज्योतिषाचा विचार आहे. त्यांत चारी वेदांतील वेदांगज्योतिषाच्या पाठाचें विवेचन व अर्थनिष्कासन केलें असून त्यांत कै. दीक्षित यांची बुद्धिमत्ता व शोधकता उज्ज्वल रीतीनें दृष्टोत्पत्तीस येते. कै. मोडक, डॉ. थीब्रो वगैरे विद्वानांस कुंठित करणाऱ्या अनेक गोष्टींचा उलगडा त्यांनीं याच विभागांत केला असून तो भारतीय ज्योतिषाच्या प्राचीन कालच्या प्रगतीचा निश्चयात्मक इतिहास म्हणून कायमची मान्यता पावला आहे. हा एकच विभाग कै. दीक्षितांनीं लिहिला असता तरीहि तो विद्वज्जनांच्या प्रशंसेस पात्र झाला असता इतकी त्याची योग्यता आहे.....ज्योतिर्विद् दीक्षित यांचे परिश्रम जसे अचाट तसेच ते प्रशंसनीयहि आहेत. नवीन-नवीन ग्रहांचा शोध करणारे, विश्वोत्पत्तीचा थांग लावूं पाहणारे, नवीन प्रमेयांची प्रणालिका विशद करणारे, गणितपद्धतीची नवीन मांडणी करणारे आणि प्राचीन ग्रंथांची प्रतिपत्ति व रहस्य उकलणारे असे ज्योतिषांतच अनेक प्रकारचे विद्वान् आहेत. त्यांत भास्कराचार्य, गणेश दैवज्ञ, केरूनाना छत्रे ह्यांनीं ग्रहगणिताची नवीन-नवीन मांडणी केली; आणि लो. टिळक व ज्योतिर्विद् दीक्षित यांनीं प्राचीन ग्रंथांचें पूर्ण संशोधन करून त्यांतील गुंतागुंतीचा उलगडा करून रहस्य बाहेर आणिलें. केवळ आपाततः किंवा वरवर अवलोकन करणें वेगळें आणि पूर्ण संशोधन करून निश्चित स्वरूपाचे सिद्धांत मांडणें हें वेगळें. पूर्ण संशोधनामुळेच जशी लोकमान्यांच्या तशीच ज्योतिर्विद् दीक्षितांच्याहि शोधांत पूर्णता आणि निश्चितता ओतप्रोत भरलेली आहे.

तुलनाच करावयाची तर खुशाल म्हणतां येईल कीं शके ४२७ च्या सुमारास वराहमिहिराचार्यांनीं जें कार्य केले तसेंच कार्य पण त्याहिपेशां व्यापक अर्थानें चौदाशें वर्षांनंतर ज्योतिर्विद् दीक्षितांनीं केले. वराहमिहिरानें पांच सिद्धांतांचा अनुवाद केला; आणि गर्ग, पराशर, सत्याचार्य इत्यादिकांच्या मतांचा संग्रह करून ' बृहत्संहिता ' लिहिली. परंतु दीक्षितांनीं नुसता अनुवाद न करितां त्या-त्या ग्रंथांतील गुणदोषांचीहि चर्चा केली. तात्पर्य जो ग्रंथ होणें अत्यावश्यक होतें तो करून दीक्षित मोकळे झाले. ” (प्रो. वि. ब. नाईक, रा. वि. पटवर्धन; लोक-शिक्षण, जुलै, १९३२)

(६) हिंदुपंचांगः — हा ग्रंथ मद्रास सिव्हिल सर्व्हिसमधील राबर्ट सुएल व दीक्षित यांनीं मिळून इंग्रजीत लिहिला, त्यांत आमच्या पंचांगासंबंधीच्या व काल-गणनेच्या सर्व गोष्टींची माहिती आहे. हा ग्रंथ मुख्यतः युरोपियनांकरितां लिहिला आहे.

(७) ज्योतिर्विलास अथवा रात्रीची दोन घटका मौज.

(८) भारतभूवर्णनः — यांत हिंदुस्थानचें प्राचीन भूगोलवर्णन आहे.

या ग्रंथाशिवाय दीक्षित यांनीं इंग्रजी मासिकांतून ज्योतिषाचे विषयावर काल-गणनेवर व कित्येक गोष्टींच्या कालनिर्णयावर अनेक लेख लिहिले आहेत व त्यांचे योगें त्यांची युरोपियन विद्वान् मंडळींत चांगली नांवाजणी झाली आहे. कित्येक लेखांत तर त्यांनीं नांवाजलेल्या युरोपियन विद्वानांबरोबर वाद करून त्यांचीं मते खोडून काढली आहेत.

यांचें विस्तृत विवेचनात्मक चरित्र प्रसिद्ध होणें अत्यावश्यक आहे. १८६९ पासून यांनीं आपली रोजनिशी ठेविली होती. या रोजनिशीत ते आपल्या अभ्यासा-बद्दल व लेखनावद्दल लिहीत असत. या रोजनिशांचे साहाय्याने त्यांचें चरित्र बरेंच सुलभतेनें लिहितां येईल. (आधारः — मराठी शालापत्रक, १८९८) .

दीक्षित शंकर बाळकृष्ण यांचें वाङ्मयः—

(१) ज्योतिर्विलास अथवा रात्रीची दोन घटका मौज १८९२, १८९३, १९०४.

(२) धर्ममीमांसा, भाग १-२, १८९५, १८९७.

(३) भारतवर्षीय भूवर्णन १८९९.

(४) भारतीय ज्योतिःशास्त्र.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

- (५) विद्यार्थिबुद्धिवर्धिनी.
- (६) सृष्ट चमत्कार.
- (७) सोपपत्तिक अंकगणित.
- (८) हिंदु पंचांग.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास:—

चरित्र — शाळापत्रक, वर्ष ९ वे, मे व जून १८९८.

चरित्र — द. वि. आपटे, चित्रमयजगत्, जून १९३२.

कै. ज्योतिर्विद् शंकर बाळकृष्ण दीक्षित—प्रो. वि. ब. पटवर्धन व रा. वि. पटवर्धन, लोकशिक्षण (नवे) जुलै १९३२.

ज्योतिर्विलास (परीक्षण) शालापत्रक, एप्रिल १८९३.

देव गजानन चिंतामण [मृत्यु १९३२] ग्रंथकार व ग्रंथप्रकाशक. यांनी काहीं नाटके, कादंबऱ्या वगैरे ग्रंथरचना केली आहे. अण्णा किल्ले-स्करांचे अपूर्ण नाटक — संगीत रामराज्यवियोग अंक १ ते ३ — यांनी आपल्या कल्पनेप्रमाणे दोन अंक नवीन लिहून पूर्ण केले.

देव यांचे वाङ्मय :— वसंतमंजरी; सं. मेघदूत; सं. विक्रम-शशिकला; सं. संशयसंभ्रम; सं. रामराज्यवियोग. अंक ४ व ५; सार्थ अमरकोश.

देव बाळकृष्ण नारायण [१८५८-१९३०] टीकाकार, निबंध-लेखक व चरित्रकार. यांचा जन्म धुळे येथे झाला. यांचे शिक्षण इंदूर येथील गोविंदगुरूच्या खासगी शाळेत व विनायकराव कीर्तने यांच्या आश्रयाखाली 'इंदोर इंग्लिश मट्रेस' मध्ये झाले. कीर्तन्यांच्या सहवासांतच त्यांना वाचनाची गोडी लागली आणि त्यांच्या अफाट ग्रंथसंग्रहांतील विविध शाखांतील अनेक ग्रंथांचा त्यांनी अभ्यास केला. त्यांच्या विद्यार्थिदशेत त्यांचे स्फूर्तिदाते 'निबंधमाला'कार विष्णुशास्त्री चिपळूणकर हे होते. 'निबंधमाले'तील ओजस्वी भाषेच्या अभ्यासामुळे त्यांच्या लेखनाला उत्कृष्ट बाळसे चढले. त्यांच्या बहुश्रुतत्वाची साक्ष त्यांच्या अल्पवयांतच दिसत होती. 'निबंधमाले'तून डॉ. जानसनचे चरित्र प्रसिद्ध झाल्यावर त्यांनी त्या चरित्रासंबंधी काहीं विधायक सूचना 'निबंधमाला'कारांकडे पाठविल्या होत्या यावरून त्यांच्या या वरील गुणांची उत्तम प्रचीति येईल. या सूचना

‘निबंधमाले’च्या ७५ व्या अंकांत प्रसिद्ध झाल्या आहेत. देवांचा पहिला मुद्रित लेख हाच होय. देव उच्च शिक्षणाकरितां पुण्याच्या ‘डॅकन कॉलेजां’त एक दोन वर्षे राहिले होते; परंतु पहिल्या वर्षाच्याच परीक्षेंत लागोपाठ अपयश आल्यामुळें ते कॉलेज सोडून इंदूरस परत आले व तेथेंच त्यांनीं आपली सर्व हयात घालविली. कॉलेजांतील दोन वर्षे परीक्षेच्या दृष्टीनें जरी फुकट गेलीं असलीं तरी वाङ्मयिक आयुष्याच्या दृष्टीनें तीं तशीं गेलीं नाहींत. त्यांना शास्त्रीबुवांच्या प्रत्यक्ष सहकार्यांचा लाभ घडला. त्याचप्रमाणें न्या. मू. माधवराव रानडे व रा. सा. माधवराव कुंटे प्रभृति विद्वानांच्या व्याख्यानश्रवणाचा त्यांना भरपूर फायदा घेतां आला. या थोर लोकांच्या साहचर्यामुळेंच त्यांना विद्याव्यासंगाची आसक्ति जडली.

“ ‘निबंधमाले’तून ते लेखप्रविष्ट झाले, पण ‘निबंधमाले’च्या रचनेंतील दोष त्यांनीं न स्वीकारतां आपलें ध्येय आंखलें हा त्यांचा विशेष होय. ‘निबंधमाले’त ज्या विषयांची निर्भत्सना केली आहे ते विषय तुच्छ लेखण्यासारखे नसून उलट आदरास पात्र आहेत अशी त्यांची विचारसरणी अभ्यास, अनुभव इत्यादिकांच्या योगानें दृढत्व पावली होती. यांचे बरेच निबंध ‘विविधज्ञानविस्तार’ मासिकांतून व काहीं ‘ग्रंथमाला’ वगैरे मासिकांतून प्रसिद्ध झाले आहेत. यांमध्ये त्यांचा चोर्होंकडे गाजलेला महत्त्वाचा निबंध म्हणजे विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांच्या चरित्रावरील होय. हा निबंध ‘ग्रंथमाले’तून बाहेर पडल्यावर शास्त्रीबुवांसंबंधाच्या देवांच्या सडेतोड विचारांमुळें शास्त्रीबुवांच्या अनन्य भक्तांना तो रुचला नाहीं, व त्यावर आवेशयुक्त टीकेचा हल्ला वासुदेवराव मुंडले यांनीं चढविला. वास्तविक आज उपलब्ध असलेल्या साधनांच्या साहाय्यानें शास्त्रीबुवांच्या चरित्राचें परीक्षण केल्यास देवांनीं त्यांचा जेवढा गुणानुवाद केला आहे तितक्या गुणानुवादाच्या योग्यतेचा तो ग्रंथ नाहीं असें दिसून येतें. शास्त्रीबुवांचें तें चरित्र त्यांच्या सहोदरबंधुनें लिहिलें असल्यामुळें त्यांतील चुकांकडे जसें इतरांचें तसेंच देवांचेंहि दुर्लक्ष झालें. या चुका तपशीलाच्या आहेत. तथापि देव यांना शास्त्रीबुवांच्या दोषांची पूर्ण ओळख असल्यामुळें त्यांनीं हे दोष अत्यंत निर्भीडपणानें लोकांसमोर ठेवण्याचें धाडस केलें. देव यांचा लोकांच्या डोळ्यांसमोर आलेला दुसरा लेख ‘नाना फडणवीस’ हा होय. सदर लेख ‘विविधज्ञानविस्तारां’तून प्रसिद्ध होऊन नंतर वेगळा पुस्तकरूपानें काढण्यांत आला होता. त्यांनीं हा लेख १९०३ सालीं लिहिला तोंपर्यंत पेशवाईसंबंधी पुष्कळच कागदपत्र बाहेर आले होते. नाना फडणवीस हा पेशवाई-

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

अखेरचा कर्ता विख्यात पुरुष खरा, पण त्याची महति ज्या असामान्य कोटीत केली जाते त्या असामान्य कोटीत बसविण्याच्या लायकीची नव्हती हे दाखविण्याचें कार्य देव यांनीं केलें. चिपळूणकरांप्रमाणें नाना फडणवीसदेखील अर्वाचीन लोकप्रीतीचें केंद्र बनलें आहे. त्याचें स्मरण लखलखीत ताजें राहण्यासाठीं त्यांच्या भक्तांनीं पुण्यतिथीच्या उत्सवाला १९०० सालापासून आरंभ केला होता. पुण्यतिथीच्या उत्सवांतून त्या-त्या व्यक्तीच्या जीवितावर भक्तीच्या उग्र गंधानें दरवळणाऱ्या स्तुतिकुसुमांचा मुसळधार वर्षाव करावयाचा असा महाराष्ट्रांत एक नियम पडून गेला आहे. त्याला अनुसरून नाना फडणविसाला अवतारी पुरुषांच्या पदावर चढविण्याची लाट उत्पन्न झाली. सत्यानृताची कसोटीनें परीक्षा करणाऱ्या देवांसारख्या व्यक्तीला हा प्रकार आवडण्यासारखा नव्हता. त्यांनीं ऐतिहासिक साधनांचा सूक्ष्म अभ्यास करून आपला लेख लिहिला; त्याचे वाभाडे काढण्यास अर्थातच फडणीसभक्त सरसावले, व हा वाद बरेच दिवस चालू राहिला. आज नाना फडणीसांची योग्यता खरेशास्त्री किंवा प्रो. भानु यांच्या तद्विषयक भक्तीच्या मापानें जोखण्याचा काल निघून गेला आहे याचें प्रयंतर जिज्ञासूंना सरदेसाई यांच्या रियासतखंडांतील सवाई माधवरावांच्या खंडावरून दिसेल. देवांच्या अनेक निबंधांपैकी या दोन निबंधांचा येथें उल्लेख केला आहे याचें कारण या त्यांच्या दोन निबंधांत त्यांच्या लेखनाचे सगळे गुण उतरले आहेत. देव हे चुटपुटत्या, चमकदार, दिखाऊ ज्ञानावर आपल्या बुद्धीची तृष्णा भागवून लेखणीचे फटकारे उडविणारे नव्हते. त्यांचा कोणताहि लेख पाहिल्यास तो त्यांनीं वाचकांस कांहींतरी नवीन सांगण्याच्या हेतूनें लिहिलेला असल्याबद्दल खात्री पटण्यास उशीर लागत नाही. त्यांच्या लेखांतील उताऱ्यांवरून त्यांच्या तयारीचें अनुमान काढावयाचें झाल्यास मेकॉले, मोलें वगैरे कित्येक इंग्रज टीकालेखकांचा त्यांनीं उत्कृष्ट अभ्यास केला होता असें ध्यानांत येतें. तथापि मेकॉलेचें पूर्वग्रह-दुष्टत्व व परदोषांचें मर्मभेदक आविष्करण हे दोष टाळण्याची त्यांनीं सर्वत्र खबरदारी घेतली आहे. त्यांच्या लेखांत मेकॉलेच्या वाचकांना थरारून सोडणाऱ्या भराच्या नाहींत आणि मोलेंचा अर्थगंभीर रसाळपणा नाही. विषयनिरूपणाचा व्यवस्थितपणा, विषयाच्या व्याप्तीचें बहुतेक बिनचूक आकलन इत्यादि पूर्वोक्त ग्रंथकारांचे गुण त्यांच्यांत भरपूर आहेत आणि यामुळेच त्यांचे निबंध कायमच्या

वाचनीय स्वरूपाचे वठले आहेत. विशेषतः त्यांनी लिहिलेले चरित्रविषयक निबंध वाङ्मयेतिहासाच्या दृष्टीने मोलाचे आहेत.” (आधार - विविधज्ञा. वर्ष ६१, अं. ४.)

देवांच्या टीकात्मक लेखांपैकी ‘ जिवबादादा केरकर यांचे चरित्र ’, भागवतकृत ‘ सयाजीराव गायकवाड यांचे चरित्र ’, पारसनीसकृत ‘ ब्रह्मोदस्वामीचे चरित्र ’ रमाबाई रानडेकृत ‘ आमच्या आयुष्यांतील काहीं आठवणी ’, आपटेकृत ‘ जग हें असें आहे ’ या ग्रंथांवरील टीकात्मक लेख विशेष महत्त्वाचे आहेत.

देव यांचे काहीं महत्त्वाचे निबंध व त्यांचे ग्रंथः—

निबंधः—(१) दोन आख्यायिका - निबंधमाला, १८७७; (२) मिसेस कृष्णाबाई सत्यनाथन् - वि. ज्ञा. वि. डिसेंबर १८९९; (३) सदाशिव काशीनाथ उर्फ बापूसाहेब छत्रे - वि. ज्ञा. वि. सप्टेंबर-ऑक्टोबर १९००; (४) विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचे चरित्र - परीक्षण - ग्रंथमाला जून १९००; (५) कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या चरित्रावर टीका - मुंडले व दामले यांस उत्तर - ग्रंथमाला जानेवारी १९०२; (६) जग हें असें आहे. परीक्षण - वि. ज्ञा. वि. एप्रिल १९०२; (७) रंगराव : परीक्षण - वि. ज्ञा. वि. फेब्रुवारी १९०४; (८) आनंदराव सखाराम बर्वे - वि. ज्ञा. वि. ऑगस्ट-सप्टेंबर १९०२; (९) वरुलता दत्त - वि. ज्ञा. वि. मे-जून १९०३; (१०) भगवद्गीतेतील बुद्ध्या : राजारामशास्त्री यांच्या इंग्रजी निबंधांचे भाषांतर - वि. ज्ञा. वि. जुलै १९०५; (११) अहिल्याबाई होळकर - वि. ज्ञा. वि. सप्टेंबर १९०५; (१२) एकपाद कलि आणि कडक जातिबंध - वि. ज्ञा. वि. एप्रिल १९०८; (१३) जिवाजी बल्लाळ उर्फ जिवबादादा केरकर यांचे चरित्र : परीक्षण - वि. ज्ञा. वि. जानेवारी व फेब्रुवारी १९०९; (१४) थोरले सयाजीराव गायकवाड यांचे चरित्र : परीक्षण - वि. ज्ञा. वि. जुलै व ऑगस्ट १९०९; (१५) अधिकारयोग : परीक्षण - वि. ज्ञा. वि. जुलै व ऑगस्ट १९१०; (१६) सखाराम भगवंत बोकील उर्फ सखाराम बापू - वि. ज्ञा. वि. जानेवारी व मार्च १९११; (१७) आमच्या आयुष्यांतील काहीं आठवणी : परीक्षण - वि. ज्ञा. वि. फेब्रुवारी १९११; (१८) हरि केशवजी - वि. ज्ञा. वि. जून व जुलै १९१२; (१९) त्रिंबकजी डेंगळे व त्यांचे साथीदार - भारत इतिहास संशोधक मंडळ त्रैमासिक शके १८३४; (२०) रामशास्त्री प्रभुणे - वि. ज्ञा. वि. एप्रिल, मे, जून व जुलै १९१४; (२१)

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

शांताराम अनंत देसाई - वि. ज्ञा. वि. जून १९२४; (२२) रामचंद्र भिकाजी जोशी - वि. ज्ञा. वि. मे १९२७; (२३) निबंघमाला नवी आवृत्ति: परीक्षण - वि. ज्ञा. वि. डिसेंबर १९१७; (२४) धर्मदृष्टीने मराठ्यांच्या इतिहासाचें पर्यालोचन - मालव साहित्य, वर्ष २ अंक ४, सन १९३१.

ग्रंथः— (१) बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर यांचें चरित्र, १८९२; (२) रामशास्त्री प्रभुणे, १८९२; (३) चिपळूणकर यांचे चरित्रावर टीका, १९०१; (४) नाना फडणवीस, १९०४; (५) रा. ब. विनायक जनार्दन कीर्तने यांचें चरित्र, १९०४; (६) राजाराम शास्त्री भागवत यांचें चरित्र, १९०९; (७) काव्यकोश; (८) देवांचे स्वभाव व सामर्थ्य.

चरित्र, चर्चा, अभ्यासः—

- (१) कै० बाळकृष्ण नारायण देव, ल. बा. देव, मालवसाहित्य वर्ष १ अंक ३ व
४ सन १९३०
- (२) मृत्युलेख - विविधज्ञानविस्तार, एप्रिल १९३०.
- (३) कै० बा. ना. देव - विविधज्ञानविस्तार, एप्रिल - मे १९३०.
- (४) हेतु कीं परिणाम ? - मो. के. दामले, ग्रंथमाला, ऑक्टोबर १९००.
- (५) विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांजवर देव यांनीं सोडलेलें टीकास्त्र. वा. दा.
मुंडले, ग्रंथमाला, नोव्हेंबर १९००.
- (६) ब्रह्मोद्वस्वामीच्या चरित्रावर रा. अळेकर व रा. देव यांचा वादविवाद,
विविधज्ञानविस्तार, फेब्रुवारी, एप्रिल, मे, जून, नोव्हेंबर, डिसेंबर १९०२.
- (७) कै० रा. ब. विनायक जनार्दन कीर्तने यांचें चरित्र : परीक्षण -
वि. मो. महाजनी, विविधज्ञानविस्तार, मार्च १९०७.
- (८) नाना फडणवीस विरुद्ध देव, विविधज्ञानविस्तार (पुरवणी), जानेवारी १९११.
- (९) मालाकारांच्या प्रतिपक्षीयांचे नक्राश्रू, चित्रमयजगत्, मार्च १९१८.

देवधर सीताराम गणेश [१८६१-१९२५] सुधारक पत्राचे एक संपादक व ग्रंथकार. यांचा जन्म सातारा शहरीं झाला. यांनीं बी. ए. पर्यंतचें सर्व शिक्षण स्वकष्टानें संपादिलें. कांहीं वर्षे शिक्षकाचें काम केल्यावर ते पुण्याच्या डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीस येऊन मिळाले. सोसायटीनें त्यांच्याच बळावर

देवल गोविंद बल्लाळ

सातान्यास शाळा काढिली. सातान्याच्या या शाळेचे चालकत्व देवधर यांजकडे वीस वर्षे होतें. आगरकरांच्या मतांशी यांचीं मते जुळणारी असल्यामुळे आगरकरांनीं यांस 'सुधारका'च्या संपादकवर्गांत घेतलें होतें. हें काम त्यांनीं सतत ८१९ वर्षे केलें. हे गेल्या पिढींतील एक कर्ते सुधारक होते. १९०५ सालीं यांनीं एका गतधवेशीं विवाह केला. 'माझा जीवनवृत्तांत' या नांवाचें एक आत्मचरित्र यांनीं लिहिलें आहे. यांत एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धातील महाराष्ट्रांतील सामाजिक सुधारणांच्या लढयांचा इतिहास विस्तारानें आलेला असल्यामुळे या आत्मचरित्राला विशेष महत्त्व आलेलें आहे. यांनीं पुनर्विवाहाचा पुरस्कार करणारें 'सुविचारविजय' नांवाचें एक नाटकहि लिहिलें आहे.

देवधर यांचें वाङ्मयः—(१) सुविचारविजय नाटक; (२) माझा जीवनवृत्तांत, १९२७; (३) सुधारणारहस्य.

देवल गोविंद बल्लाळ [१८५४-१९१६] नाटककार. यांचा जन्म कोंकणांत आडिवरें गांवाजवळच्या एका खेड्यांत झाला. आणि बाळपण सांगली-नजीक असलेल्या हरिपुरांत गेलें. हरिपुरला संगमेश्वर या सार्थ नांवाचें एक देवालय आहे. आपल्या बाल्य-ग्रामांतील या देवालाच 'संगमनाथ' हें नांव देऊन शारदेंत देवलांनीं त्याला रसिकांपुढें आणिलें. दुय्यम शिक्षणाकरितां देवल बेळगांवला आपले वडील बंधु कृष्णाजीपंत यांच्याकडे गेले. कै. अण्णासाहेब किलोस्कर त्या वेळीं 'बेळगांवच्या सरदार हायस्कुला'त शिक्षक होते. मराठी नाट्यवाङ्मयाला भूषणभूत अशा गुरुशिष्यांच्या पहिल्या जोडीची ओळख शाळेंतील गुरुशिष्य या नात्यानें झाली. गोविंदरावांना कविता व नाटकें यांचा लहानपणापासून नाद होता. शाळेंत असतांना त्यांनीं एक कविता करून ती किलोस्करांना दाखविली व 'बलवंत' गुरुंनीं त्यांना उत्तेजनहि दिलें. मॅट्रिकच्या परीक्षेंत पहिल्या खेपेला अपयश आल्यामुळे गोविंदराव कोल्हापुरला येऊन राहिले व तेथूनच १८७९ सालीं ते या परीक्षेंत उत्तीर्ण झाले. या परीक्षेचा इतिहासाचा पेपर त्यांनीं पद्यांत लिहिला होता अशी आख्यायिका आहे. पुढें महाश्वेता व शारदा यांचीं दुःखें रंगविणाऱ्या काव्यशक्तीनें आपल्या बालपर्णी युद्धांचीं कारणे व तहांचीं कलमें यांच्याशीं खेळ करणें अगदींच असंभवनीय नाहीं. परंतु हीं पद्यमय उत्तरे वाचणारा रसिक परीक्षक देवलांना लाभला ही मात्र आश्चर्याची गोष्ट आहे. मॅट्रिक

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

झाल्यानंतर त्यांनी 'सरदार हायस्कूल'मध्ये शिक्षकाची नोकरी धरिली; परंतु वरिष्ठ अधिकाऱ्यांचे व त्यांचे न पटल्यामुळे त्यांनी ती लवकरच सोडिली. पुढे पुण्याच्या शेतकी शाळेत दाखल होऊन ते १८८४ मध्ये शेतकीची परीक्षा पास झाले. पण सरस्वतीच्या नाट्योद्यानांत सुंदर वेली लावणाऱ्या या मालाकाराने शेतकीखात्यांत जन्म घालवावा असा विधिसंकेत नव्हता. १८८४-८५ मध्ये श्री. भि. सरदेसाई यांच्या सहकार्याने त्यांनी 'कादंबरीकलाप' या नांवाचे मासिक काढिले. याचवेळी 'ललितकलोत्सव' नांवाच्या नाटकमंडळीला त्यांनी आपले 'मृच्छकटिक' नाटक दिले.

नट व नाट्यशिक्षक या दोन्ही नात्यांनी त्यांचा लौकिक मोठा होता. 'वेणी-संहारा'तील अश्रुताम्याची व ओथेल्लोमधील नायकाची भूमिका ते उत्तम वटवीत. एवढेच नव्हे, तर 'केसरीफंडा'साठी झालेला 'शाकुंतला'चा प्रयोग गौतमीचे पात्र नसल्यामुळे अडतो असे पाहतांच त्यांनी तीहि भूमिका चांगल्या रीतीने पार पाडली होती. देवलांनी मिशा न काढतां काम करावयाचे ठरविल्यामुळे गौतमी-आतेने त्या प्रयोगांत तोंडावरून पदर घेतला होता असे म्हणतात. या प्रयोगाच्या प्रेक्षकांत कोणी संशोधक नसावा असे दिसते. नाहीतर 'दुष्यंताच्या वेळी हिंदु-स्थानांत बुरखा होता काय?' या प्रश्नावर त्याने चांगलीच झोड उठविली असती! पांचव्या अंकांत राजा शकुंतलेला ओळखीत नाहीं हें पाहूनसुद्धां या गौतमीआतेने शांतवृत्तीच धारण केली असेल. नाहीतर रागाच्या भरांत तिच्या तोंडावरील पदर खाली पडून 'आत्याबाईला मिशा असत्या तर' या म्हणीचा खराखुरा अनुभव शकुंतलेला आला असता! कै. भाऊराव कोल्हटकर यांची सुभद्रा व मंथरा या भूमिका, श्री. गोरे यांचे इंदिराकाकुंचे काम अगर श्री. बोडस व श्री. बालगंधर्व यांच्या 'मृच्छकटिक' व 'संशयकल्लोळ' नाटकांतील भूमिका ज्यांनी पाहिल्या असतील त्यांना देवल अभिनयशिक्षणांत किती निपुण होते याची सहज कल्पना येईल.

१८८० पासून १९१६ पर्यंतच्या तीन तपांत त्यांनी एकंदर सात नाटके लिहिली. या नाटकांपैकी तीन इंग्रजी नाटकांची रूपांतरे, तीन संस्कृत नाटके व 'बाणाची कादंबरी' यांच्या साहाय्याने रचिलेली व एक स्वतंत्र अशी आहेत. मोरोपंत व वामन हे त्यांचे आवडते कवी असून ह. ना. आपटे व 'त्राटिका'कर्ते केळकर हे त्यांचे जिवलग स्नेही होते.

दुर्गा - 'इशाबला' या इंग्रजी नाटकावरून लिहिलेले हे शोकान्त नाटक वाङ्मयसंसारांतील देवलांचे पहिले अपत्य होय. 'राजाराम कॉलेज'चे प्रिन्सिपॉल कॅडीसाहेब यांनी हे नाटक पसंत केले होते. हे नाटक प्रथमतः १८८६ साली प्रसिद्ध झाले. धंदेवाईक नाटक मंडळ्यापेक्षां क्लबांकडूनच या नाटकाचे प्रयोग होण्याचे मुख्य कारण त्याचा छोटपणा व सुटसुटीतपणा हेच असावे. तुळाजीराव हा या नाटकांतला खलपुरुष आहे. तो आपल्या बापाच्या कानांत विष ओतून तेच वडील भाऊ व भावजय यांच्या सुखांत कालवितो. दुष्ट तुळाजीराव, त्याचा निर्दय बाप जिवाजीराव, दुर्दैवी दुर्गा, दुर्गेवर खरेखरे प्रेम करणारा आनंदराव, आणि उपकारांची फेड करण्याकरितां दुर्गा आनंदरावाला आत्मदान करते न करते तोंच सात वर्षांनी परत येणारा तिचा अभागी पति चंद्रराव या सर्वांची स्वभावचित्रे ठसठशीत साधली आहेत. त्यांत सूक्ष्मपणा मात्र फारसा नाही. स्वभावविकासापेक्षां प्रसंगवैचित्र्याकडेच मूळ नाटककाराने अधिक लक्ष दिल्यामुळे असे झाले असेल. काढ्या व कोंडाऊ ही कुणबाऊ पात्रे देवलांनी चांगली रंगविली आहेत. परक्या समाजांतील नाटक आपल्या समाजाशी जुळते करून घेण्याचे कौशल्य देवलांच्या या पहिल्या प्रयत्नांत देखील दिसून येते. 'शिवाजीच्या हातीं सिंहगड कांहीं एका दिवसांत नाही आला !' हे एकच वाक्य त्यांच्या या कौशल्याची यथार्थ कल्पना आणून देण्यास समर्थ आहे.

मृच्छकटिक - 'शाकुंतल'प्रमाणे 'मृच्छकटिक' हेहि संस्कृतवाङ्मयांतील एक अप्रतिम नाट्यरत्न आहे. 'नवनीत'कार गोडबोल्यांनी या रत्नाच्या सौंदर्याची कल्पना आपल्या भाषांतराने मराठी वाचकांना आणून दिलीच होती. रंगभूमीच्या दृष्टीने या नाटकाचे भाषांतर करण्यांत देवलांच्या भाषाप्रभुत्वाप्रमाणे त्यांची मार्मिकताहि प्रगट झाली.

मूळचे 'मृच्छकटिक' प्रयोगाच्या दृष्टीने लांबट होते. देवलांनी त्याची मोठ्या कौशल्याने छाटाछाट केली आहे. फुलाला न दुखवितां त्यांतील मधाचा थेंब नू थेंब संपादन करणाऱ्या भ्रमराप्रमाणे मूळ नाटकांतील रस त्यांनी आपल्या रूपांतरांत आणिला आहे. संस्कृत 'मृच्छकटिकां'तील द्यूतकारांचे भांडण त्यांनी गाळले आहे; पण जुगारांत हरलेल्या संवाहकाला वसंतसेनेच्या घरी आणून चारुदत्ताच्या उदात्त स्वभावावर प्रकाश पाडण्याचे व अशा रीतीने वसंतसेनेच्या मनांतील चारुदत्ता-

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

विषयींच्या प्रेमाचा विकास करण्याचें कार्य मात्र त्यांनीं साधून घेतलें आहे. गोपाल-पुत्रक आर्यकाला रंगभूमीवर येण्याची तसदी त्यांनीं दिली नाही; पण जरूर तेथें त्याचा उल्लेख मात्र त्यांनीं केला आहे. गुलाबकळीला झांकून तिचें सौंदर्य कमी करणारें एखादें दुसरें पान तोडून टाकावें त्याप्रमाणें देवलांनीं कथानकाचें सूत्र, स्वभावरेखन व रसपरिपोष यांच्या दृष्टीनें अनावश्यक असा भाग गाळून टाकिला. संक्षेप करितांना त्यांच्या मार्मिकतेनें रसिकतेचा सह्या पदोपदीं घेतला असल्यामुळे मूळ नाटकाचा आत्मा व शरीर हीं या नाटकांत जर्शांच्या तर्शांच उतरलीं आहेत एवढेंच नव्हे तर संस्कृत नाटकांतील सुंदर वस्त्राभरणेंहि—त्यांतील एकहि न चुकतां मराठींत आलीं आहेत.

किलोस्करांच्या 'शाकुंतला'पेक्षां देवलांच्या मृच्छकटिकांतील गद्य अधिक सफाईदार आहे. 'सद्गुण आणि वैभव हीं फार दिवस एके ठिकाणीं राहत नाहींत.' 'नासक्या तळ्यांतच पुष्कळ पाणी असतें.' 'ह्या वेद्या म्हणजे जोड्यांतल्या खड्यासारख्या आहेत; लवकर निघत नाहींत व खुपल्यावांचून राहत नाहींत.' अशासारखीं वाक्यें वाचलीं म्हणजे मूळच्या काव्यमय अगर व्यावहारिक कल्पना पुनर्जन्मांतहि पूर्ववत् सुंदर राखण्यांत देवल किती कुशल आहेत याचा प्रत्यय येतो. या नाटकांतील त्यांचें गद्य जितकें सुबोध तितकेंच सरस आहे. पदें वाचतांना त्यांतील प्रसाद व कल्पकता यांच्या संगमामुळे वाचकाला आपण गुलाबाच्या पायघड्यांवरून जात आहों असा भास होतो. 'नभ वर्षे तिमिरधारा' 'दान जनांचा जो कल्पतरु' 'रजनिनाथ हा' 'जो या नगरा भूषण खरा' 'फुलें वेलींची' 'लक्ष्मीसम चंचल या' 'शाखा सद्गुण जया पालवी' 'नोहे हा पवन जवन' 'प्रिये कशी दैवाची' 'जरि नाहिं कमल तें करी' इत्यादि पदें उत्कृष्ट पद्यांचे आदर्श आहेत. 'आमंत्रणें खाणें' 'कुदशा भेसुरि' असले कट्टु प्रयोग मुद्दाम शोधले तरी फारसे मिळणार नाहींत.

निर्मल जलाशयाचें काम आकाशाचें हुबेहुब प्रतिबिंब दाखविणें हेंच आहे. त्याला आकाशातील भेष अप्रिय असले तरी नाहीसे करतां येत नाहींत व तारका प्रिय असल्या तरी निर्माण करतां येत नाहींत. देवलांचीहि स्थिति अशीच झाली आहे. दारिद्र्यानें पीडलेल्या चारुदत्ताचा जीवश्चकंठश्च स्नेही मैत्रेय त्याचें सांत्वन करण्याएवजीं एकदम 'बरें मित्रा, दारिद्र्य आणि मरण यांतून तुला कोणतें बरें

वाटते ?' असा प्रश्न करतो त्या वेळीं तो त्याचा पूर्वजन्मीचा शत्रु असावा अशी शंका येते. दारिद्र्यवर्णन सविस्तर करावयाला मिळाले म्हणूनच शूद्रकानें हा मूर्खपणा मैत्रेयाच्या गळ्यांत बांधला असावा ! चारुदत्ताची उदारहृदय पत्नी धूता हिला शक्य तितकी पडद्याआड ठेवण्याचें कारण पडद्यापुढें चालणारा वसंतसेना व चारुदत्त यांचा शृंगार तिच्या दृष्टीला पडूं नये हेंच असण्याचा संभव आहे ! वसंतसेना व चारुदत्त यांना परस्परांविषयीं वाटणारें आकर्षण वैप्रयिक असल्याचे उल्लंख नाटकांत कितीतरी सांपडतील. वसंतसेनेला रदनिका मानून चारुदत्त आपला शेला रोहसेनाच्या अंगावर घालण्याकरितां तिच्याकडे देतो त्या वेळीं चारुदत्ताचा स्पर्श झालेला शेला आपल्या हातांत आला एवढ्यामुळेंच तिला आनंद व्हावयाला पाहिजे होता. पण वसंतसेना त्याचा वास घेऊन लगेच म्हणते - " मधुर जाति सुमनाचा वास यास येत असे । यौवनभर म्हणुनि याचा खास अजुनि पूर्ण असे ॥ " चारुदत्तहि तिची ओळख पटतांच स्वतःशीं 'कुसुमचाप मनि जागृत झाला' म्हणून गाऊं लागतो !

संस्कृत 'मृच्छकटिकांत' हीं अगर याच्यासारखीं दुसरीं वादग्रस्त स्थळें अनेक सांपडतील. पण छायाचित्रकार हा ब्रह्मदेव नसल्यामुळें त्याचें काम मूर्ति जशी असेल तसें तिचें छायाचित्र घेणें एवढेंच आहे. देवलांनीं हें काम अत्यंत कौशल्यानें केले असल्यामुळें रहस्यपूर्ण कथानक, वैचित्र्यपूर्ण स्वभावचित्रें, विनोदपूर्ण प्रतिनायक, आणि काव्यपूर्ण प्रसंग यांनीं नटलेले 'मृच्छकटिक' मराठी रंगभूमीचें चिरंतन भूषण झालेले आहे.

विक्रमोर्वशीय - 'मृच्छकटिका' नंतर दोन वर्षांनीं (१८८९) हें नाटक प्रसिद्ध झालें. 'विक्रमोर्वशीय' हें जन्मांच्या दृष्टीनें शाकुंतलाचें भावंड असलें तरी व्यवहारांत भावांभावांच्या गुणांत दिसून येणारें अंतर या दोन नाटकांच्या गुणांतहि दृष्टोत्पत्तीला येतें. कालिदासांत आधींच स्वभावांची विविधता कमी; त्यांतच उर्वशीच्या वियोगानें वेडा झालेला राजा वृक्षवेली व पशुपक्षी यांच्याकडे तिची चौकशी करीत अरण्यांत भ्रमतो हा काव्यमय पण नाट्यप्रतिकूल प्रसंग रंगविण्यांत संबंध चौथा अंक खर्च झालेला ! प्रेमोद्भव, प्रेमी जनांचा संगम, त्यांचा वियोग इत्यादि आपल्या आवडत्या प्रसंगापलीकडे कालिदासानें यांत पाऊल टाकलेले नाही. त्यामुळें देवलांचें हें नाटक रंगभूमीवर टिकलें नाही. यांतील गद्य 'मृच्छकटिका'

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

इतकें सुरस वाटत नाही. पदांपैकी 'वारी तिभिरासी' 'चापधर कुमार हा' वगैरे पदें संगीतप्रिय लोकांच्या जिभेवर नाचत राहण्याच्या योग्यतेची आहेत. कालिदासाच्या बहुतेक कल्पना त्यांचें सौंदर्य कमी होऊं न देतां देवलांनीं आपल्या भाषांतरांत आणल्या आहेत. तथापि त्यांची वाणी या नाटकांतील पद्यांत 'मृच्छकटिक' अथवा 'शापसंभ्रम' यांच्यासारखी सहज ओघानें जात आहे असें वाटत नाही. 'शाकुंतलाची माधुरी' चाखलेल्या मराठी वाचकांना 'विक्रमोर्वशीय' आवडलें नाही हा त्यांचाहि दोष नव्हे अगर भाषांतरकर्त्या देवलांचाहि दोष नव्हे. द्राक्षांचा सुधारस जिव्हेवर नाचत असतांना जांभळें तोंडांत टाकण्याची इच्छा कोणाला होईल ?

झुंझारराव — शेक्सपीअरच्या ऑथेलोचें हें रूपांतर १८९० मध्ये लोकांपुढें आलें. कै० महादेवशास्त्री कोल्हटकरांनीं ह्या नाटकाला मराठी पेहराव पूर्वीच चढविला होता. देवलांनीं रंगभूमीच्या दृष्टीनें त्याचें संस्करण केलें. कै० गणपतराव जोशी व शेक्सपीअरच्या नाटकांचे भोक्ते असे दुसरे कांहीं नट रंगभूमीवर असेपर्यंत या नाटकाचे मधूनमधून प्रयोग होत असत. ह्या रंगावृत्तीमध्ये देवलांच्या लेखणीचा सफाईदारपणा थोड्याफार प्रमाणांत प्रगट झाला आहे. आधुनिक मराठी काव्यांतील 'चंद्रकांत' या लोकप्रिय वृत्ताचा उगम या नाटकांतील 'चंद्रकांत राजाची राणी' या गाण्यांत आहे.

शापसंभ्रम — बाणाच्या सुप्रसिद्ध 'कादंबरी'च्या आधारे देवलांनीं हें नाटक लिहिलें. 'विक्रमोर्वशीय' व 'मृच्छकटिक' यांच्या भाषांतरापेक्षां हें काम अधिक कठिण होतें यांत संशय नाही. पहिल्या दोन्हींना छायाचित्राची कला आवश्यक होती अशी कल्पना केली तर या कार्याला चित्रकाराचें कलमच पाहिजे होतें असें म्हणतां येईल. बाणभट्टाच्या 'कादंबरी'चें कथानक अत्यंत गुंतागुंतीचें. 'कादंबरी'त बाणानें तीन जन्मांची कथा सविस्तर वर्णिली; पण देवलांना पांच तासांत रंगभूमीवर संपेल अशा बेतानें तिला नाट्यरूप द्यावें लागलें. ही तारेवरील कसरत करण्याचें कारण "मूळ संस्कृतांतील काव्याचें आपल्या अधिकारी पद्धतीनें मराठीकरण करण्याची देवलांची महत्त्वाकांक्षा फार प्रबल होती," असें श्री. व. शां. देसाई यांनीं म्हटलें आहे. 'शापसंभ्रम'च्या प्रस्तावनेचें पहिलें वाक्य व नमनाच्या पहिल्या पद्यांतील 'रचना कादंबरी सुरम्या सीमा काव्याची । संक्षेपें संगीत

नाटकी ती नटवायाची ॥ इच्छा जाणुनी शिवभूपाची तीतें अनुसरतो ॥' या ओळी खुद्द देवळांच्या हातच्या असल्यामुळें वरील विधानापेक्षां अधिक विश्वासाहें वाटतात. इंदूरच्या शिवाजीराव महाराजांनीं ' कादंबरी 'च्या कथानकावर नाटक-रचना करण्याविषयीं एक हजार रुपयांचें बक्षीस लावलें व शिवराम महादेव परांजपे, लेंभे, के. मो. का. इत्यादि लेखकांच्या रूपांतरापेक्षां देवळांचें रूपांतर सरस ठरून तें बक्षीस त्यांना मिळालें ही ' शापसंभ्रमा 'ची खरी जन्मकथा आहे.

हातपाय बांधून एखाद्याला पोहावयाला टाकावें तशांतला या नाटकाच्या लेखनाचा प्रकार आहे. आरशांतल्या प्रतिबिंबांत उजवीकडची वस्तु डावीकडे दिसली तरी तो जसा आरशाचा दोष नव्हे त्याप्रमाणें ' कादंबरी 'तील चमत्कृतजनक व रसपरिपोषक प्रसंगांची ' शापसंभ्रमां 'त उलटापालट झाली असली तरी त्याला देवळांचें नाट्यकौशल्य मुळांच जबाबदार होऊं शकत नाहीं. श्राव्य काव्यांत तिसऱ्या जन्मापासून प्रारंभ करून पूर्वजन्माकडे बाण नंतर वळला. दृश्य काव्यांत देवळ हें कसें दाखवूं शकणार ? तथापि ' कादंबरी 'सागरांत अवगाहन करून सुंदर प्रसंगांचीं रत्नें व निवडक काव्यकल्पनांचीं मोत्यें त्यांनीं शक्य तितकीं बाहेर काढलीं असें म्हणावयाला हरकत नाहीं. 'शापसंभ्रम' वाचणाराला देवळांची मार्मिकता व सौंदर्यदृष्टि यांविषयीं कौतुक वाटावें इतकी सरसता या नाटकांत निःसंशय आहे. पुंडरीक व महाश्वेता यांच्या भेटीचा व प्रेमोद्गमाचा पहिलच अंक पाहावा. तो एकप्रवेशात्मक असून जितका सुटसुटीत तितकाच सरस आहे. महाश्वेता व तिच्या सख्या यांच्यातील आरंभीच्या विनोदसंभाषणांत कथानकाच्या पूर्वसूत्राचा परिचय मोठ्या कुशलतेनें करून देण्यांत आला आहे. तिसरा अंकहि एकप्रवेशात्मकच आहे. मूळ ' कादंबरी 'त वर्णनावर फार भर असल्यामुळें ' शापसंभ्रमां 'त सुंदर संवादांना फारसा अवसर मिळालेला नाहीं. चंद्रापीड व महाश्वेता आपला पूर्ववृत्तांत चंद्रापीडाला सांगते (— हा पूर्ववृत्तांत वाचकांना पूर्णपणें माहित असतो —) एवढाच भाग चवथ्या अंकांत आला आहे. हा संबंध अंक गाळला तरी चालण्यासारखें आहे. नाट्यदृष्ट्या सुंदर तेवढ्याच काव्यकल्पना देवळांनीं 'शापसंभ्रमां'त घेतल्या आहेत. मूळांतच कथानकाची उभारणी चमत्कृतीवर केली असल्यामुळें व शृंगाराखेरीज इतर रसांचा उठाव करण्याची शक्यता नसल्यामुळें हें नाटक सर्वांगसुंदर उतरले नाहीं यांत नवल नाहीं. नाटकांतील पद्यें प्रसादपूर्ण व सुंदर आहेत. बाणाच्या मधुर कल्पकतेची जोड मिळाल्यामुळें ' मधुर

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

किती कुसुमगंध सुटला ' हे तर कॅमीजन असती ' ' ही का देवी ' वर्नीची ? ' 'असा कोण रे मदन वारि त्यातें' ' सज्ज करुनि चाप मदन येत मागुनी ' 'धवल चंद्रिकाच काय पूर्ण सांचली ' ' सतनु करावा पुन्हां मदन तो ' वगैरे पदें अत्यंत सुंदर झालीं आहेत. ' असे वडिलांचें पत्र मला आलें ' असल्या गद्यवजा ओळी अगर ' हंस सुवंश मशाला ' सारखी सदीप शब्दयोजना फारशी आढळत नाही. महाश्वेतेर्शां लगट करणाऱ्या वैशंपायनाला तरलिकेनें ' जाणून बुजून काळसर्पिणीवर पाय कां देतोस ? ' असें म्हणणें, आकाशमार्गांतून जाणाऱ्या ऋषिशिष्यांनीं वर्णाश्रमधर्माविषयींच्या वादाला जाण्याच्या गोष्टी बोलणें (सभांचे बंड तेव्हाहि होतेंच म्हणावयाचें !-), महाश्वेता व कादंबरी या गंधर्वकन्यकांच्या वडिलांनीं ' आम्ही कन्यापक्षाचे; आम्हांला कशाला इतका मान ? ' असें हुंड्यानें गांजलेल्या विसाव्या शतकांतील बापाप्रमाणें उद्गार काढणें अशासारखे लहानसहान औचित्यदोष नाटकांत आढळले तरी त्यांची गालबोटांतच गणना केली पाहिजे. नाटकाचें गद्य मधुर व सुबोध तर आहेच; पण ' चंद्राची कोर शंकरावांचून दुसऱ्या कोणाला पचणार ? ' असल्या वाक्यांनीं त्याला सौंदर्याचीहि जोड मधूनमधून दिली आहे.

शारदा - (१८९९) एकोणिसाव्या शतकाबरोबरच दुष्ट रूढींचाहि महाराष्ट्रांत अंत होईल अशी भविष्यवाणी सांगणारें देवलांचें हें सुंदर नाटक सर्वस्वी स्वतंत्र आहे. इंग्रजी शिक्षण व आगरकरांचें लेखन यांनीं समाजाच्या डोळ्यांत अंजन घातल्यामुळें त्या वेळीं त्याला आपले दोष दिसू लागले होते. ज्याच्या अर्ध्या गोंवऱ्या स्मशानांत गेल्या आहेत अशा थेरज्याच्या गळ्यांत, जिचें अर्धें मन अद्यापि बाहुला-बाहुलीकडे ओढ घेत आहे अशी अल्पवयी कुमारिका बांधणें हें घोर पातक आहे अशी साहाजिकच सुशिक्षितांना जाणीव झाली. 'शारदे'आधीं बालावृद्धविवाहावर एकदोन नाटके महाराष्ट्रांत आलीं होतीं याचें कारण या रूढीचा हिडीसपणा प्रत्येकाला पटूं लागला होता हेंच आहे. देवलांना हा विषय हातीं घेण्याला मात्र विचारापेक्षां प्रत्यक्ष प्रसंगापासूनच स्फूर्ति मिळाली असावी असें अनुमान काढावयाला जागा आहे. त्यांची जन्मभूमि हरिपुर हिच्यांतील संगमेश्वराची आठवण करून देणारा 'शारदे'तील 'संगमनाथ', गुडघ्याला बाशिंग बांधावयाला तयार झालेल्या म्हातार्याला त्यांनीं दिलेलें जयधुंडिराज हें नांव, इत्यादि गोष्टींवरून म्हातारपणीं मुंडावळ्या बांधून मिरविणारा जवळपासचा संस्थानिक पाहूनच त्यांनीं हा विषय हातीं घेतला असावा असा तर्क केल्यास तो चुकीचा ठरणार नाही.

या नाटकाने 'सामाजिक नाटकांचे जनक' ही पदवी देवलांना मिळवून दिली. साधे कथानक, अगदी घरगुती वाटणारे संवाद, खोचदार संभाषणे आणि मार्मिक विनोद यांच्यामुळे हे नाटक आबालवृद्धांना प्रिय व्हावे हे स्वाभाविकच होते. स्वतःच्या तोंडाचे बोळके कृत्रिम दांतांनी सजवून कुंदकळ्यांची दंतपांक्ति असलेली वधू शोधणारा आणि कृष्मांडपाकाच्या दोन वज्या पचत नसतांना सुंदर तरुणीरत्न गिळंकृत करू पाहणारा या नाटकांतील भुजंगनाथ देवलांनी कुशलतेने रेखाटला आहे. शारदेसारख्या अल्पवयस्क मुलीच्या जन्माची होळी करून तिच्यावर आपली पोळी भाजून घेणारा मध्यस्थ भद्रेश्वर दीक्षित, पांटाचा गोळा थेरड्याच्या पदरांत टाकून सोन्याचा गोळा स्वतःच्या पदरांत पाडून घेऊं इच्छिणारा लोभी कांचनभट, कसायाच्या हातांत सांपडलेल्या गाईप्रमाणे असल्या बापाच्या पोटी जन्म घेणारी सुशील व सहृदय शारदा, यांची स्वभावचित्रे देवलांनी नाजुक हाताने काढली आहेत. भुजंगनाथ, भद्रेश्वर व कांचनभट ह्या नांवांचा भाषेत संप्रदाय म्हणून उपयोग होऊं लागला आहे ही एकच गोष्ट 'शारदा' नाटकाने लोकांच्या मनावर केलेल्या परिणामाची कल्पना आणून देऊं शकेल.

नायक कोदंड याची भूमिका मात्र व्हावी तितकी उठावदार झालेली नाही. भुजंगनाथ व भद्रेश्वर यांचे कारस्थान त्याला प्रथमतः योगायोगाने कळते. श्रीमंतांच्या घरी पुराणिक म्हणून राहिल्यानंतर पालथ्या घागरीवर पाणी ओतण्याप्रमाणे तो त्यांना लग्न न करण्याचा उपदेश करतो व श्रीमंतांच्या चतुर्भुजपणाला अडथळा केल्याबद्दल स्वतःच चतुर्भुज होऊन बसतो. शारदेच्या आईची ओळख करून घेऊन भद्रेश्वराचे कारस्थान त्याने हाणून पाडले असते तर ते त्याच्या बुद्धीला अधिक शोभले असते. नाटकांत शारदा व कोदंड यांची पहिल्या अंकांनंतर, शारदा नाटकाच्या शेवटी जीव घावयाला जाते तेथपर्यंत कोंठेहि गांठ पडत नाही. कोदंडाने इंदिराकाकूच्या सहाय्याने भद्रेश्वराला विरोध केला असता तर नाट्यदृष्ट्या सरस असे नवे प्रसंग नाटकांत येऊं शकले असते. कोदंडाचा मित्र हिंरण्यगर्भ भद्रेश्वराच्या कैदखान्यांतून कोदंडाची सुटका करावयाला कुणीतरी मनुष्य पाहिजे होता म्हणूनच नाटकांत घातलेला दिसतो. श्रीमंत व शारदा यांचे गोत्र एकच असणे, कोदंडाने अविवाहित राहण्याची प्रतिज्ञा करणे, देशस्थ शारदा व कोंकणस्थ कोदंड यांच्या लग्नाचा उहापोह होणे, शारदेला न्हाण आल्यामुळे तिच्या आईने 'मेल्या दुदैवाने भाजल्यावर डाग दिलां हो'

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

असे उद्गार काढणें इत्यादि बालावृद्धविवाहाच्या दृष्टीने विसंगत असे उपप्रश्न नाटकांत देवलांनीं उपस्थित केले नसते तर 'सध्यापेक्षां'हि नाटक अधिक रसोत्कट झालें असतें. आहे या स्थितींत नाटकाचें करुणपर्यवसान स्वाभाविक असतांना देवलांनीं त्याचा मारून-मुटकून गोड शेवट केला आहे. कलादृष्ट्या पाहिलें तर नाटकाचे पहिले तीन अंक बरेच निर्दोष आहेत. कथानक, स्वभावरेखन आणि रसोत्कर्ष यांच्यातील वैगुण्यें शेवटच्या दोन अंकांत फार ठळक भासतात. ज्या थेरड्या सुदाम सावकाराचा नाटकांत पदोपदीं उल्लेख येतो त्याला काठी टेकीत कां होईना, रंगभूमीवर यावयाला लावलें असतें तर तो व त्याची बायको यांच्या साहाय्यानें कथानक संमिश्र व चटकदार करतां आलें असतें. या नाटकांतील पहिला अंक एकप्रवेशात्मक असून त्यांच्या मांडणींत देवलांचें रचनाचातुर्य स्पष्टपणें दृग्गोचर होतें. पहिल्या अंकातील भुजंगनाथ, भद्रेश्वर व कोदंड यांच्या भेटीचे प्रसंग, दुसऱ्या अंकातील शारदेचें व वल्लरीचें संभाषण आणि कांचनभट व इंदिराकाकू यांची शाब्दिक चकमक, कोदंडानें श्रीमंतांना केलेला अप्रिय पण पथ्य उपदेश, तिसऱ्या अंकातील पहिला, तिसरा व पांचवा प्रवेश, आणि चौथ्या अंकातील 'बाळे, काय करते आहेस ?' या बापाच्या प्रश्नाला, 'प्रेम अधिक कीं पैसा अधिक याचा विचार करीत आहे' असें उत्तर शारदा देते तो प्रसंग हे सर्व प्रसादपूर्ण भाषा, खोचदार प्रश्नोत्तरे, स्वभावविकास आणि कथानकांचा परिपोष इत्यादि दृष्टींनीं चांगले साधले आहेत. वल्लरी चंद्रिकेला मुका मुलगा झाल्याची हकीगत तिच्यापेक्षां पांच-सहा महिन्यांनीं मोठ्या असलेल्या व लग्नाची विवंचना करीत बसलेल्या शारदेला सांगते, अशा सूक्ष्म पण रसपोषक छटा देवलांच्या या नाट्यचित्रांत विपुल आहेत. या नाटकांतील गद्य सुबोध व संप्रदायशुद्ध भाषेच्या नमुन्यांनीं भरलेलें आहे. पद्यें सोपीं असलीं तरी कांहीं स्थळीं कल्पनाहीनतेमुळें नीरस वाटतात. 'कां न भक्षिसी गोमय ताजें' असले हास्यास्पद प्रयोगहि थोडे-फार आढळतात. 'सुंदर खाशी' 'जरि वरुनि धवट सोंवळा' 'बाळपर्णीचा काळ सुखाचा' 'सांवळा वर बरा' 'सद्य शांत अससि मरणा' वगैरे पद्यें उत्कृष्ट आहेत.

संशयकल्लोळ - (१९१६) मर्फीच्या 'All in the wrong' या प्रहसनावरून देवलांनीं 'फाल्गुनराव' तयार केला. फाल्गुनरावाला संगीताची जोड मिळतांच त्याचें 'संशयकल्लोळ'त रूपांतर झालें. या नाटकांतील पात्रांचीं नांवें

देण्यांत जेवढें कल्पनाचातुर्य देवलांनीं प्रगट केलें आहे तेवढेंच रचनाकौशल्य परकीय संस्कृतींतील कथानकाला महाराष्ट्रीय करण्यांत त्यांनीं व्यक्त केलें आहे. या नाटकांतील विनोद प्रसंगानिष्ठ असल्यामुळें बहारीचा वाटतो. कृत्तिकेच्या भाषेंतील बायकी वैशिष्ट्य आणि तिच्या म्हर्णांचा सोस, संशयाच्या काविळीमुळें साऱ्या जगावर पिवळेपणाचा आरोप करणारीं फाल्गुनराव, आश्विनशेट वगैरे पात्रें, सुबोध, खोंचदार आणि चटकदार भाषा इत्यादिकांच्या संगमामुळें हें नाटक अत्यंत आकर्षक झालें आहे. फाल्गुनराव भादव्याकडे आपल्या बायकोच्या वर्तणुकी-विषयी चौकशी करतो तो प्रसंग आणि कृत्तिकेच्या तोंडचे काहीं उद्गार हीं आहेत यापेक्षां मुग्धपणाचीं असतीं तर बरें झालें असतें. या नाटकांतील पदें सोपीं व मधुर आहेत. मात्र मधूनमधून पद्यबद्ध गद्याचा भास होतो. 'सुकांत चंद्रानना' हें पद सर्वांगसुंदर आहे.

देवल किलोस्करांचे शिष्य असले तरी स्वतंत्र रचनेला आवश्यक असलेली कल्पकता त्यांच्यामध्ये कमी प्रमाणांत होती. किलोस्कर 'शाकुंतल'नंतर स्वतंत्र नाट्यरचनेकडे वळले आणि अल्पावधींत त्यांनीं 'सौभद्र' आणि 'रामराज्य-वियोग' हीं नाटके लिहिलीं. पण 'शारदा' लिहिल्यानंतर पुढील दीड तपाच्या काळांत देवलांच्या हातून एकहि नवी नाट्यकृति निर्माण झाली नाही. रूपांतराच्या कलेंत ते एवढे निष्णात होते कीं त्या बाबतींत त्यांचा हात धरणारा लेखक अद्यापि झाला नाही. या रूपांतरांपैकीं 'दुर्गा' वाचनीय असून 'मृच्छकटिक' व 'संशय-कल्लोळ' रंगभूमीवर दीर्घकाळ चमकत राहतील. भाषेप्रमाणें नाटकाचें वातावरणहि अगदीं घरगुती वाटावें अशी योजना करण्यांत देवलांचें निरुपम कौशल्य या रूपांतरित नाटकांतून प्रगट झालें आहे. त्यांच्या 'शारदा' नाटकानें वस्तुस्थिति-दर्शक सामाजिक नाटकांचा पायंडा घातला व 'संशयकल्लोळ'नें विनोदप्रधान नाटकांची योग्यता महाराष्ट्राला पटवून दिली. कोल्हटकर, गडकरी व बरेकर यांच्या नाटकांत शेक्सपीअर, मोल्लिअर, ऑस्करवाइल्ड आणि शॉ यांच्या पद्धतीचा विनोद असला तरी तीं नाटके तत्त्वतः विनोदनिष्ठ आहेत असें म्हणतां येणार नाही. 'खडाष्टक' व 'स्थानिक स्वराज्य' हीं नाटके लिहिणाऱ्या जोशीद्वयाचा कल विनोदपर नाटके लिहिण्याकडे आहे; पण रचना, विषय व संवाद या सर्वांचा विचार करतां त्यांच्या नाटकांवर अतिरंजनांत आनंद मानणाऱ्या इंग्रजी व फ्रेंच

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

प्रहसनकारांची छाप पडलेली दिसते. 'संशयकल्लोळ' विनोदप्रधान असूनहि कलेच्या दृष्टीने उच्च दर्जाचे आहे.

देवलांचे विशेष संप्रदायसुंदर भाषा, लोकव्यवहार हुबेहुब चित्रित करण्याचे कौशल्य, प्रसन्न पद्यरचना, प्रासंगिक विनोद आणि भूमिका अगदी चालत्या-बोलत्या वाटतील असे स्वभावरेखाटन हे होत. 'शारदे'तील इंदिराकाकूचे स्वभावचित्र ही देवलांच्या सर्व नाट्यगुणांची मूर्तिच आहे असे म्हटले तरी चालेल. विषयवैचित्र्य, मनोविश्लेषण, कल्पनाविलास इत्यादि दृष्टीने आजचे नाट्यवाङ्मय त्यांच्या पुढे गेले असले तरी कथानकाची प्रमाणबद्ध मांडणी, स्वाभाविक व सुंदर संभाषणे, रसपरिपोष करण्याची कला इत्यादि गोष्टीत त्यांची नाटके नेहमीच मराठी नाटककारांना मार्गदर्शक होतील.

वि. स. खांडेकर

देवल यांचे वाङ्मयः—

- (१) दुर्गा १८८६, १८८८, १८९७.
- (२) मृच्छकटिक १८८६, पां. आ. १९०६, स. आ. १९१४,
सा. आ. १९१९.
- (३) विक्रमोर्वशीय १८८९
- (४) झुंझारराव १८९०
- (५) शापसंभ्रम १८९३, १९२९ (रंगावृत्ति).
- (६) शारदा १८९९.
- (७) संशयकल्लोळ १९१६.

चरित्र, चर्चा, अभ्यासः—

- (१) महाराष्ट्रीय नाटककार देवल — संपादक ज. वि. पाटणकर, १९३२.
- (२) चरित्र — मनोरंजन, ऑगस्ट १९१६.
- (३) मृत्युलेख — ग. वि. कुळकर्णी, नवयुग, जुलै १९१६.
- (४) आठवणी — उद्यान, ऑगस्ट १९१६.
- (५) मृच्छकटिक (परीक्षण) — विविधज्ञानविस्तार, पुस्तक १९ अंक ३-४,
सन १८८७.
- (६) शापसंभ्रम (परीक्षण) — श्री. कृ. कोल्हटकर, विविधज्ञानविस्तार,
मे, जून १८९३.

देशपांडे रामचंद्र भोजराज

- (७) शारदा (परीक्षण)- विविधज्ञानविस्तार, सप्टेंबर-ऑक्टोबर १८९९.
(८) देवलांच्या नाटकांतील विशेष- व. शां. देसाई, रत्नाकर, जून-जुलै १९३०.
(९) ' फाल्गुनरावा 'ची विलायत- दि. ना. पुरंदरे, विविधज्ञानविस्तार, फेब्रुवारी-
मार्च १९३२.

देशपांडे रामचंद्र भोजराव [१७७७-१८५६] कवि. हे कवि सुमारे ८० वर्षांपूर्वी बेळगांवनजीक पाच्छापुर म्हणून गांव आहे तेथे होऊन गेले. बालपणापासूनच यांना कविता करण्याचा नाद होता. यांचे तारुण्य पेशवाईच्या काळीं शिपाईगिरी करण्यांत गेले. पुढे पेशवाई लयाला गेल्यावर हे परत गांवी येऊन पाच्छापुरापासून एक मैलावर शीगेहोळी या नांवाचे एक खेडे आहे तेथे राहत असत. फुरसुतीच्या वेळीं कविता करण्याचा यांचा व्यासंग अखंड चालू होता. (१) गंगास्तव आर्या (अपूर्ण), (२) वीरभद्रसेनवर्णन - ओंव्या ८६, (३) श्रीगणेशचरित्र - अध्याय १९, ओंव्या १५३१ - या त्यांच्या मराठी काव्यां-शिवाय (१) सिद्धेश्वराष्टक, (२) रामदीक्षितस्तोत्र, व (३) चिंदेवरगीति - ही त्यांची संस्कृतांतील काव्यरचनाहि उपलब्ध आहे. " काव्य या दृष्टीने रामचंद्र-पंतांची कविता म्हणण्यासारखी रसवती नाही. तथापि एका शिपाई बाण्याच्या भाविक गृहस्थाने लिहिलेली कविता या नात्याने तिचे महत्त्व बरेच आहे. " (आधार - ज. र. आजगांवकरकृत महाराष्ट्रकविचरित्र भाग २ रा).

देशपांडे वाग्भट नारायण [१८९२-१९३६] कथालेखक व कादंबरीसमीक्षक. यांचा जन्म सातारा येथे १८९२ त झाला. साताऱ्याचे प्रसिद्ध डॉ. कुशाभाऊ अर्थात् कृष्णराव देशपांडे यांचे हे कनिष्ठ चिरंजीव. देशपांड्यांचे घराणे सातारा नगरीत व प्रांतांत नांवाजलेले होते. कुशाभाऊंचे वडील बंधु रा. ब. नानासाहेब अर्थात् नारायणराव गणेश देशपांडे यांना पुत्रसंतान नसल्यामुळे वाग्भटाना त्यांच्या मांडीवर दत्तक देण्यांत आले. रा. ब. नारायण गणेश हे त्या वेळीं सांगली येथे अॅडमिनिस्ट्रेटरच्या पदावर होते. ते अगदीं साध्या कारकुनीपासून तों डिस्ट्रिक्ट डेप्युटी कलेक्टरच्या जागेपर्यंत चढले व नंतर वरील अधिकारावर गेले. नारायणराव हे चांगले लेखकहि होते. सातारा जिल्ह्याच्या ' ग्याझेटियर 'च्या लेखनांत व संपादनांत त्यांचा प्राधान्याने हात होता. ह्या दृष्टीने वाग्भटरावांचा लेखनाकडील ओढा एक प्रकारे वडिलार्जितच होता म्हटले तरी चालेल.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

सेवानिवृत्त झाल्यावर नानासाहेब भोर संस्थानांतील शिरवळ ह्या शिवकालीन देशपांड्यांच्या गांवाजवळ बंगला बांधून राहिले. वाग्भट्टरावहि शेवटीं-शेवटीं त्याच ठिकाणीं बरेंचसें वास्तव्य करीत. हें ठिकाण पुणें-साताऱ्याच्या मोठ्या सडकेवरच असल्यामुळे अनेकांचें तें जातां-येतांचें पाहुणचाराचेंच स्थान झालें होतें.

वाग्भट्टरावांचें दुय्यम शिक्षण 'सातारा हायस्कुलांत' झालें. १९०९ मध्ये त्यांची मॅट्रिकची परीक्षा उतरली व पुढील शिक्षणाकरितां ते पुण्यास 'डेक्कन कॉलेज'त गेले. कॉलेजमध्ये असतांना ते एक प्रातिनिधिक विद्यार्थी म्हणून समजले जात. कॉलेजच्या त्रैमासिकांत ते मधून-मधून लिहीत व कॉलेजमधील वादविवादाच्या सभांतूनहि वक्तृ ह्या नात्यानें पुष्कळदां प्रमुख भाग घेत. १९१४ त ते बी. ए. ची परीक्षा उत्तीर्ण झाले व त्यानंतर एल्.एल्. बी.च्या अभ्यासाकरितां ते मुंबईस आले. ह्या काळांत औंधचे ज्येष्ठ युवराज यांच्याशीं त्यांचें निकट सान्निध्य आलें होतें. परंतु पुढें थोड्याच अवधीत युवराज कालवश झाल्यामुळे त्यांच्या स्नेहाचा योग्य उपयोग होण्याची महत्त्वाची संधि मध्येच दुरावली. मुंबईत 'लॉ कॉलेज'मध्ये असतांना गोपाळराव देवधर व श्रीधरराव वझे यांच्या प्रयत्नांनें पुण्याच्या 'सेवासदना'च्या शाखेच्या विद्यमानें निघालेल्या महिलांच्या प्रौढ शिक्षणाच्या घरगुती वर्गांत त्यांनीं विनामूल्य शिक्षकाचें काम केलें. लोकशिक्षणाची संधि ते अपरिहार्यच झाल्यावांचून कधींहि वायां दवडीत नसत. त्यांतून स्त्रीशिक्षणाविषयीं तर त्यांना विशेष तळमळ असे. एल्.एल्. बी. होण्यापूर्वींच त्यांची प्रथम पत्नी निवर्तली. त्यानंतर सातारचे दादासाहेब अंजनगांवकर यांच्या सुविद्य कन्या सुशीलाबाई यांच्याशीं त्यांचा विवाह झाला. एल्.एल्. बी. झाल्यावर त्यांनीं साताऱ्यासच स्थायिक होऊन वकिली चालू केली. त्यांनीं वकिली केली, पण वकिली हेंच आपलें व्यवसायसर्वस्व म्हणून मात्र कधींहि मानलें नाहीं. ते जात्या भावनाप्रधान असले तरी आत्यंतिक विचारसरणीला बळी पडणारे नव्हते. १९१९-२० मधल्या गांधींच्या चळवळीच्या वेळीं नेमस्त पक्षाच्या राजकारणाविषयीं त्यांचे मनांत बरीच चळबिचल झाली होती व त्यांनीं त्या पक्षाविरुद्ध उघड उद्गारहि काढले, पण सत्याग्रहाच्या चळवळींत प्रत्यक्ष आंगिक भाग त्यांनीं कधींच घेतला नाहीं. त्यांची प्रवृत्ति सदोदित ऐक्यप्रधान असे. साताऱ्यांत त्यांनीं 'ऐक्य मंडळा'ची स्थापना केली व 'ऐक्य' नांवाचें वर्तमानपत्रहि काढलें. त्यांचा पक्ष नेमस्तांचाच होता, पण प्रसंगीं नेमस्तांवर सडेतोड टीकाहि करण्यास ते मागेपुढें पाहत नसत. साता-

न्यांत त्यांची भूमिका नित्य रा. ब. काळे यांच्या कट्ट्या साहाय्यकाची असे. ते त्यांचे उजवे हातच गणले जात. सातान्यांत करंदीकर-काळे असे पक्षद्वंद्व होतें. पुण्यांतल्या केळकर-परांजपे द्वंद्वाचेंच तें प्रतिरूप होतें. पुण्यांत त्या द्वंद्वांत कांहीं खडाजंगी झाली कीं सातान्यांतहि तिचा प्रतिध्वनि उमटावयाचा. वाग्भटराव अशा वेळीं काळेपक्षाचे साहाय्यक खरे, पण त्यांच्या ऐक्यप्रिय मनःप्रवृत्तीला ती खडाजंगी मानवत नसे. अशाच एका वादाच्या धुमालींत त्यांनीं ' ऐक्या 'चें संपादकत्व सोडून अज्ञातवास पत्करिला. पुण्याच्या ' वसंतव्याख्यानमालें 'त त्यांनीं ' हिंदी संस्थानांत द्विदल राज्यपद्धति ' ह्या विषयावर एक परिणामकारक व्याख्यान दिलें व विशेषतः त्यावरूनच औंधच्या दिवाणपदावर त्यांची नेमणूक झाली. हिंदी संस्थानिकानें आपल्या विधिमंडळांतील लोकनियुक्त सभासदाला पोलीस, जमाबंदी यांसारख्या ' राखीव ' खात्यांच्या दिवाणपदावर नेमल्याचें हें पहिलेंच उदाहरण होतें. ती नेमणूक यशस्वी व आदर्शवत् करून दाखविण्याची त्यांची फार महत्त्वाकांक्षा होती व त्यांनीं त्या दिशेनें बऱ्याच उपयुक्त कामांचा उपक्रमहि केला होता. परंतु नेमणुकीला सहा मास होतात न होतात तोंच हडपसरजवळ झालेल्या एका मोटरच्या अपघातांत त्यांना भयंकर दुखापत होऊन तीतच १९३६ मे ता. ९ दिवशीं सातान्यांत अंजनगांवकरांच्या वाड्यांत त्यांचा अंत झाला. दक्षिणेंतील संस्थानिकांनीं संयुक्त हायकोर्ट स्थापावें ह्या योजनेचे ते पुरस्कर्ते होते. मृत्युसमयीं त्यांचें वय अवघे ४४ वर्षांचें होतें.

वाग्भटरावांच्या लेखनाचा प्रारंभ कॉलेजच्या त्रैमासिकांतील लेखनानेंच झाला. तथापि पहिल्यापासूनच चांगल्या लेखकांत गणना होऊं लागण्याइतक्या योग्यतेचें त्यांचें तेव्हांचेंच लेखन होतें. कांहीं काळ ते कॉलेजांतील त्रैमासिकाचे संपादकहि होते. ' डेक्कन कॉलेजां 'त उत्कृष्ट निबंधाकरितां त्यांना ' कॅडी ' पारितोषिक मिळालें होतें. सौ. गिरिजाबाई केळकर यांच्या ' पुरुषांचें बंड ' ह्या नाटकावरील त्यांच्या टीकालेखानें कॉलेजांतल्याच नव्हे तर कॉलेजबाहेरच्याहि लोकांचें लक्ष्य त्यांच्याकडे ठळकपणें वेधलें. त्यांच्या लेखनाला व आयुष्यालाहि जें विशिष्ट वळण लागलें तें 'तीन तात्यांच्या छाये'मुळें होय. हे 'तीन तात्या' म्हणजे न. चिं. केळकर, हरिभाऊ आपटे व श्री. कृ. कोल्हटकर हे होत. या तिन्ही तात्यांना वाग्भटराव गुरुस्थानीं मानीत. यांपैकीं हरिभाऊ आपटे यांच्याशीं त्यांच्या श्वशुरांच्या (अंजनगांवकरांच्या) उत्कट स्नेहभावामुळें त्यांचा संबंध आला व वाढला, आणि केळकरांशीं सोयारिकीमुळें धरोबा जडला. वाग्भटरावांचे वडील बंधु

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

गोपाळराव यांना केळकरांची कन्या कमलाबाई दिलेली होती व कोंकणस्थ-देशस्थामधला महाराष्ट्रांत तो पहिलाच विवाह होता. वाग्भट्टरावांच्या राजकीय मतांवर केळकरांचीच विशेष छाप होती. त्यावरून त्यांना ' प्रागतिकांतले तात्या केळकर ' असेहि थेटेने संबोधण्यांत येई. आपटे व केळकर या दोन तात्यांशी जिव्हाळ्याचा स्नेहसंबंध हाच त्यांच्या ठिकाणी मराठी वाङ्मयाची अभिरुचि विशेष पक्क होण्याला कारण झाला. हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांचे त्यांनी फार सूक्ष्म परीशीलन केले होते. त्या कादंबऱ्यावर त्यांनी लिहिलेले टीकानिबंध प्रामाण्य पावले आहेत. श्री. कृ. कोल्हटकरांनी त्यांच्या त्या निबंधांना मराठी टीका-वाङ्मयांत उच्च स्थान दिले आहे. ते सर्व टीकानिबंध आतां पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झालेले असून 'मुंबई विद्यापीठा'च्या उच्च परीक्षांच्या अभ्यासक्रमांतहि त्यांचा समावेश करण्यांत आलेला आहे. निरनिराळ्या कथाहि त्यांनी लिहित्या असून त्यांचे दोन संग्रह 'सुखस्वप्ने' व 'दीपावली' या नावांनी प्रसिद्धहि झालेले आहेत. यांपैकी पहिल्यांत पांच व दुसऱ्यांत सहा गोष्टी समाविष्ट आहेत. त्यांच्या गोष्टी सामाजिक व राजकीय विषयांवर आधारलेल्या असून त्या त्यांचा स्वतःचा दृष्टिकोण स्पष्टपणे व्यक्त करणाऱ्या अशाच आहेत. 'विविधज्ञान-विस्तारा'च्या एका विशेष अंकांत त्यांनी मराठी कादंबऱ्यांचे इतिहासप्रवण दृष्टीने समालोचन केले आहे. त्यावरून त्यांचा वाङ्मयाचा अभ्यास मार्मिक व वाखाणण्यासारखा होता असे दिसून येते. लेखन व भाषण उन्नतिकारक व उपकारक असावे अशी त्यांची विधायक विचारसरणी असे व तिला अनुसरूनच त्यांचे सर्व लेखन आहे.

रा. म. आठवले

देशपांडे वाग्भट्ट नारायण यांचे वाङ्मयः—

(१) कै. हरिभाऊ आपटे यांच्या आठवणी व सामाजिक कादंबऱ्या,
(फेब्रुवारी १९२४).

(२) सुखस्वप्ने, (१९२८).

(३) दीपावली, (१९३३).

चरित्र, चर्चा, अभ्यासः—

(१) 'केसरी' 'ज्ञानप्रकाश' 'चित्रमयजगत्' इत्यादि नियत-कालिकांतील मृत्युलेख, मे-जून १९३६.

(२) 'दीपावली' या कथासंग्रहास श्री. विद्यासागर सदाशिव बखले, एम्. ए. एल्. एल्. बी. यांनी लिहिलेली प्रस्तावना.

देशपांडे सर्वोत्तम वासुदेव [मृ. १९२५] ‘महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशा’चे एक संपादक. ‘ज्ञानकोशां’तील हिंदु इतिहासावरील बरेचसे लेख यांच्याच लेखणीतून उतरले आहेत. ‘ज्ञानकोशा’च्या ‘विज्ञानेतिहास’ या प्रकरणांत ‘ज्योतिषशास्त्राचा इतिहास’ म्हणून जें प्रकरण आलें आहे त्यांतील बराचसा भाग व रसायनशास्त्रांतील बऱ्याचशा संज्ञांची मांडणी हीं यांचेच हातचीं आहेत. ‘तेजोनिधि सूर्य’ या लहानशा पुस्तकाखेरीज स्वतंत्र असा ग्रंथ यांच्या नांवावर नाही.

देशपांडे सूर्याजी आनंदराव [१८२८-१८८८] ‘मराठी-पोर्च्युगीज कोश’कार व व्याकरणकार. यांचे पूर्वज बेळगांव जिल्ह्यांतील चंदनगड वगैरे महालांचे देशपांडे होते. मराठ्यांनीं हैदरशां चालविलेल्या युद्धाचे धामधुर्मांत देशपांडे यांचे आजे परागंदा होऊन गोमांतकांत श्रीमंगेशी क्षेत्रां येऊन राहिले. सूर्याजीरावांचे वडील आनंदराव यांस सौंधेकर राजांची दिवाणगिरी मिळाली होती. सूर्याजीराव दहा वर्षांचे असतांना आनंदराव निवर्तले. त्यामुळे त्यांच्या वडील बंधूस संसाराचा भार शिरावर घ्यावा लागला. त्यांनीं सूर्याजीरावांचें लालन, पालन व शिक्षण उत्तम रीतीनें केलें. सूर्याजीरावांचें पोर्च्युगीज पाठशाळेंत कांहीं दिवस शिक्षण झाल्यावर त्यांस गोमांतकांतील एक प्रसिद्ध विद्वान् सखाराम नारायण वाघ यांच्याकडे ठेवण्यांत आलें. वाघ हे त्या वेळीं सरकारी मुख्य दुभाष्याच्या कामावर होते. त्यांस मराठी, कानडी, संस्कृत, पोर्तुगीज, फ्रेंच व इंग्रजी या सहा भाषा उत्तम येत. या बहुभाषाकोविदापाशीं सूर्याजीरावांनीं निष्ठेनें अध्ययन केलें.

१८४७ त सूर्याजीरावांस लिसेवांतल्या मराठी भाषेच्या अध्यापकाचें काम मिळालें. हें काम त्यांनीं सात वर्षे केलें व तेथें असतां मुलांस मराठी शिकविण्यास योग्य अशीं दोन क्रमिक पुस्तकें तयार केलीं. हीं पुस्तकें १८४७ त गोवेंसरकारनें छापून प्रसिद्ध केलीं. यापूर्वीं अशा तऱ्हेचीं पुस्तकें गोव्यांत कोणीं लिहिलीं नव्हतीं.

१८५५ त वाघ वारले. त्यांच्या पश्चात् मराठी मुख्य अध्यापकाची व भाषांतरकाराची सरकारांतील जागा रिकामी झाली. ह्या दोन्ही जागा सूर्याजीरावांस देण्यांत आल्या. ह्या जागांवर सतत ३८ वर्षे त्यांनीं काम केलें. हें काम करीत असतां मराठी-पोर्च्युगीजचें अध्ययन करण्यास सुलभ जावें तऱ्हेनें त्यांनीं एक नवा व्याकरणग्रंथ तयार केला. तो सरकारनें छापून प्रसिद्ध

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

केला. त्यानंतर त्यांनी आपल्या विद्यार्थ्यांच्या व देशबांधवांच्या कल्याणार्थ एक प्रचंड उद्योग आरंभिला. हा उद्योग 'मराठी-पोर्च्युगीज कोश' तयार करण्याचा होय. " आमची दररोजची कामे आटोपल्यानंतर जो विसावा घेण्यापुरता अवकाश राहिला तितक्यांत हें आमच्या शक्तीपलीकडील काम सुरू केलें आणि एकसारखा पंधरा वर्षे व्यासंग केला. हें काम बहुत वेळां हातांतून सोडून देण्याचेहि प्रसंग ओढवले. तत्रापि काम कुंठित न करतां आमचे देशबांधवांस आमचा उपयोग घडावा हा हेतु धरून यद्यपि अडचणी आल्या तरी त्यांची फिकीर न करतां सर्व शक्तिमान् जो परमेश्वर त्याचे कृपेनें हें काम सिद्धीस नेलें आहे. " या त्यांच्या उद्गारांवरून त्यांच्यांत स्वभाषेसंबंधीची केवढी कळकळ वसत होती व उद्योगतत्परता केवढी दांडगी होती याची कल्पना येते. ब्रिटिश मुलखांत मोल्सवर्थ, कॅडी वगैरे विद्वानांनीं अनेक शास्त्री-पंडितांना मदतीस घेऊन सहा वर्षेपर्यंत अविश्रांत खपून ज्या तऱ्हेचा ग्रंथ तयार केला त्या तऱ्हेचाच ग्रंथ एकट्या सूर्याजीरावांनीं कोणाचीहि मदत नसतां मोठमोठ्या जबाबदारीचीं कामे सांभाळूनहि यशस्वी रीतीनें पुरा केला हें पाहून आश्चर्यानें मन थक्क होतें. या कोशांत ५३००० वर शब्द आलेले आहेत. कोंकणी भाषेंतील शब्दांचाहि यांत समावेश केला आहे. ह्या कोशाचे दोन भाग आहेत. पहिला 'अ' पर्यंत सरकारनें छापून काढला. या ग्रंथाच्या योगें त्यांचा लौकिक सर्वत्र पसरला. लिस्बनमधील 'सोसियेदाद दे जेओग्राफि' या पंडितसभेनें व 'रॉयल अकादेमी ऑफ सायन्स' या सरकारी विद्वत्सभेनें त्यांस आपले सभासद करून घेतलें. १८८५ चे सुमारास 'लिसेव'च्या 'रैतोर'चे (मुख्य अध्यापक) जागीं त्यांची नेमणूक झाली. अशा तऱ्हेची जागा त्या कालापर्यंत हिंदूपैकीं कोणासहि मिळाली नव्हती. या जागेवर असतांच त्यांचें निधन झालें.

देशपांडे वामन नानाजी (१८३८-१८८७) कवि. प्रस्तुत कवीचा जन्म अहमदनगर जिल्ह्यांतील अष्टी या गांवीं झाला. सुप्रसिद्ध मौनी-स्वामी यांचे हे कनिष्ठ चिरंजीव. आमवाताच्या जबर दुखण्यानें यांना तरुणपणापासूनच पंगुत्व आलें होतें. तथापि अशा स्थितीतहि त्यांनीं आपले वडील श्रीमौनीनाथ स्वामी यांजबरोबर अनेक यात्रा केल्या. पुढें वडिलांच्या मृत्यूनंतर ते नाशिक जिल्ह्यांतील सिन्नर या गांवीं जाऊन राहिले. त्यांची बहुतेक कविता

देशमुख गोपाळ हरि ऊर्फ 'लोकहितवादी'

सिन्नर येथेच रचिली गेली आहे. यांची कांहीं निवडक कविता 'काव्यकोश' (१९१६) या पुस्तकांत त्यांचे चिरंजीव वे. शा. सं. श्रीधरशास्त्री यांनी संग्रहित केली आहे. (१) भजनमाला, (२) श्रीमौनीस्वामीचरित्र, (३) श्रीसिद्ध-बोधानुवाद, (४) स्वरूपज्ञानादर्श - अपूर्ण, (५) श्रीरामगीताटीका, (६) श्रुतिस्तुति, (७) षट्पदी स्तोत्र, व (८) निर्गुणपरापूजा - इतकीं प्रकरणें या संग्रहांत आलीं आहेत. या पुस्तकाशिवाय त्यांची इतरहि कांहीं फुटकळ कविता आहे.

(आधार - ज. र. आजगांवकरकृत महाराष्ट्रकविचरित्र भाग ५ वा)

देशमुख गोपाळ हरि ऊर्फ 'लोकहितवादी' [१८२३-

१८९२] यांचा जन्म सन १८२३ सालीं पुणें येथें सरदार घराण्यांत झाला. या घराण्याचें मूळ नांव 'सिधये' व मूळ गांव रत्नागिरीजवळील पांजस हें होय. गोपाळरावांचे निपणजे विश्वनाथपंत कोंकणांत दहा-बारा गांवांची देशमुखी करून असत. सन १७५४ मध्ये या घराण्यांतील पुरुष पुण्यास नशीब काढण्याकरितां आले. गोपाळरावांचे वडील हरिपंत हे बापू गोखले यांचे फडणीस होते. शेवटचे पेशवे ब्रह्मावर्तास गेल्यावर हरिपंत पुणें येथें इंग्रजां-जवळ पेशव्यांचे वकील म्हणून असत. या सुमारास एल्फिन्स्टन साहेबांनीं काढलेल्या जाहिरनाम्यावरहुकूम पेशव्यांचा पक्ष सोडून हरिपंत गवर्नरचे भेटीस न गेल्याकारणानें त्यांची जहागीर जप्त झाली; पण फिरून पेशव्यांचे मध्यस्थीनें ती त्यांस परत मिळाली.

गोपाळराव यांस लहानपणीं त्या काळचे पद्धतीप्रमाणें मोडी-बालबोध अक्षर, हिशेब वगैरे शिक्षण मिळालें होतें. त्यांचा विवाह मुंजीनंतर दोनच वर्षांनीं म्हणजे वयाच्या सातव्या वर्षीं झाला. त्यांच्या पत्नी पुणें येथील इनामदार गोळे यांच्या घराण्यांतील होत्या. गोपाळराव लहानपणापासून बुद्धीनें तरतरीत व शरीरानें सुदृढ होते. ते घोड्यावर बसणें, पोहणें व निशाणबाजी या तीनहि मर्दानी कलांत निष्णात होते.

गोपाळरावांचें घराणें खानदानी असलें तरी त्यांच्या लहानपणीं पूर्वींचे दिवस राहिले नव्हते. त्यांच्या वयाच्या तेराव्या वर्षीं ते पितृसुखाला आंचवले व त्याबरोबरच त्यांची जहागीरहि - हरिपंतांचे हयातीपर्यंतच होती असें कारण देऊन -

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

सरकारने जप्त केली ! अशा स्थितीत या गर्भश्रीमंत बालकास उमेदवारीची नौकरी करावी लागली. तथापि गोपाळरावांनीं खाजगी रीतीनें अध्ययन चालूच ठेविलें होतें. अखेर वयाच्या अठराव्या वर्षी इंग्रजी शिक्षण पुंरुं करण्याचे निश्चयानें ते फिरून शाळेंत जाऊं लागले. त्यांचा इंग्रजी अभ्यास वयाच्या एकविसाव्या वर्षी पुरा झाला. त्या शिक्षणक्रमाप्रमाणें त्यांनीं या वर्षी स्कूलबोर्डाची शेवटची परीक्षा दिली. या परीक्षेंत परीक्षकांस इतिहास व इंग्रजी या विषयांत त्यांचें नैपुण्य दिसून आलें. ही परीक्षा उतरतांच गोपाळरावास एजंटकचेरींत नौकरी लागली व ते लवकरच अव्वल कारकून झाले. या नौकरीवर असल्यापासूनच गोपाळरावांच्या लेखनास व सार्वजनिक कामगिरीस प्रारंभ झाला. स्कूलबोर्डाच्या परीक्षेनंतर दोन वर्षांनीं गोपाळरावांनीं मुन्सफीचीहि परीक्षा दिली होती. सन १८५२ मध्ये त्यांची वाई येथें मुन्सफ् म्हणून नेमणूक झाली. नंतर थोड्या दिवसांनीं ' इनामकमिशन 'वर त्यांची नेमणूक झाली. पुढें कांहीं वर्षांनीं मुंबई हायकोर्टमार्फत चालू असलेल्या 'हिंदुधर्मशास्त्राचें सार' (Digest) तयार करण्याचे कामावर त्यांची नेमणूक झाली. सन १८६२ मध्ये मुंबई सरकारनें विशेष शिफारस करून वर्णभेद मनांत न आणतां त्यांस अहमदाबाद येथें असिस्टंट जज् नेमिलें. पण सरकारनें दाखविलेली ही अपवादात्मक गुणग्राहकता येथील सर्वेट मंडळीला पाहवली नाहीं व त्यांच्या कोलाहलामुळें मुंबई सरकारनें केलेल्या नेमणुकीस स्टेट सेक्रेटरीची मंजुरी मिळाली नाहीं. यापुढें ते नाशिक व अहमदाबाद येथें स्मॉल कॉज कोर्टांचे जज् होते. त्यांच्या नौकरीचीं बरींच वर्षे (१८६७ ते १८७६) त्यांस अहमदाबाद येथें घालवावीं लागलीं; व यामुळेंच त्यांच्या सार्वजनिक कार्याचा बराच भाग अहमदाबादेस पाहावयास सांपडतो. १८७६ सालीं दिल्ली दरबारचे प्रसंगीं त्यांस रावबहादुर हा किताब मिळाला व सन १८७८ सालीं वयाच्या पंचावनाव्या वर्षी ते नौकरीतून मुक्त झाले.

पेंशन घेऊन पुणें येथें राहिल्यावर त्यांचा लेखनव्यवसाय पहिल्याहूनहि जोरांत सुरू झाला. जुन्या लेखांच्या व व्याख्यानांच्या पुनरावृत्त्या काढणें व नवीन ग्रंथ लिहिणें असा त्यांचा दुहेरी व्यवसाय सुरू असे. याच सुमारास ते मुंबई ' विद्यापीठा 'च्या सीनेटचे सभासद होते. या कालांतच त्यांनीं 'लोकहितवादी' हें मासिक काढलें. वाङ्मयाखेरीज इतर चळवळींतहि ते बरेंच लक्ष घालीत. ' आर्यसमाजा 'शीं त्यांचा निकटचा संबंध होता हें प्रसिद्धच आहे. ' आर्यसमाजा 'चे विख्यातः

देशमुख गोपाळ हरि ऊर्फ ' लोकहितवादी '

संस्थापक स्वामी दयानंद यांनी आपल्या पश्चात् समाजाच्या नेमलेल्या विश्वस्त मंडळीत (Trustees मध्ये) गोपाळराव हे एक होते. त्यांनी काहीं काळ रतलाम संस्थानची दिवाणगिरीही केली, पण पुढे ती त्यांस वयोमानामुळे सोडून द्यावी लागली. त्यांस बरेच दीर्घ आयुष्य लाभले होते व आयुष्याच्या अखेरीपर्यंत ते एक सन्मान्य पुढारी या नात्याने न्यायमूर्ति रानज्यांसारख्यांनाहि वंद्य वाटत.

त्यांचा अंत वयाच्या एकुणसत्तराव्या वर्षी त्यांच्या उद्योगमय जीवनास साजेसाच झाला. दसऱ्याचे दिवशीं घोड्यावरून सीमोलंघनास गेले असतां ताप आला व त्या दुखण्यांतच त्यांचा अंत झाला. इंग्रजीत Dying in the harness (लढतां-लढतां मरण) हा मरणाचा एक स्पृहणीय प्रकारच गणला आहे. या स्पृहणीय प्रकाराचें हें एक अक्षरशः उदाहरणच म्हणावयाचें !

गोपाळराव जात्याच कुशाग्र बुद्धीचे, करारी व कर्तबगार होते. त्यांतून नुकत्याच होऊन गेलेल्या राज्यक्रांतीचीं चिन्हें त्यांच्या काळीं सभोंवार तार्जी होतीं. अशा स्थितींत त्यांच्या दीर्घद्योगाचा ओघ अनेक मुखांनीं लोकहिताकडे वळावा यांत नवल नाहीं. वरवर पाहणारास ज्या काळीं आजचीं विद्यापीठें, आजचीं वर्तमानपत्रें व आजच्या पदव्या नव्हत्या अशा काळीं आरंभापासूनच ' लोकहितवादित्वा ' ची भूमिका स्वीकारून अनेकविध चळवळी करणाऱ्या या पितामहाच्या कामगिरीची चांगलीशी कल्पना येत नाहीं; तर सूक्ष्म दृष्टीनें विचार करणारास अशा काळींहि या पुरुषानें किती दूरचें पाहिलें व आजच्या साधनांच्या व संघर्षांच्या अभावींहि केवढें कार्य केलें याचें सादर आश्चर्य वाटतें ! लोकहितवादी यांस इंग्रजी, संस्कृत, फारशी, गुजराथी व हिंदी या भाषा उत्तम अवगत होत्या. ' हिंदु लॉ ' चें सार तयार करित असतां त्यांत कायदा, धर्मशास्त्र व समाजशास्त्र या तिहींचींहि मूलतत्त्वे संशोधकाच्या दृष्टीनें आकलन करण्याची अपूर्व संधि प्राप्त झाली होती. शिवाय ' इनाम कमिशन ' वर काम करित असतांहि अनेक जुन्या व्यक्तींशीं व कागदपत्रांशीं त्यांचा संबंध आल्यामुळे आपल्या समाजाच्या जुनाट धाग्यांकडे त्यांचें लक्ष सहजच अधिकाधिक वळू लागलें. याखेरीज नौकरीच्या अगर इतर कामांच्या निमित्तानें त्यांस कोणत्याहि नवीन ठिकाणीं जाण्याचा प्रसंग येतांच ते तेथील जुन्या-जुन्या व वतनदार मंडळीस बोलावून घेऊन त्यांचेकडून शक्य तितकी माहिती जमा करित असत. त्यांच्याजवळ हजारों दुर्मिळ ग्रंथांचा व

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

कागदपत्रांचा संग्रह होता. त्यांस वैद्यक, गायनवादन वगैरे जुन्या शास्त्रांचीहि माहिती होती. इतक्या गोष्टी लक्षांत घेतल्या असतां त्यांच्या लिखाणांत दिसून येणाऱ्या कल्पनातीत बहुविधतेची थोडीबहुत संगति लागते.

आजमितीस महाराष्ट्रांत ज्या संस्था मान्यता पावल्या आहेत त्यांतील जुन्यांत जुन्या संस्थांचे प्रत्यक्ष संस्थापक अथवा गुप्त प्रेरक 'गोपाळ हरि'च होते. पुण्यांतील 'ज्ञानप्रकाश', नेटिव्ह जनरल लायब्ररी, हुजुरपागा (मुर्लीचें हायस्कूल) यांसारख्या संस्था त्यांच्याच खटपटीनें स्थापन झाल्या. मुंबई येथील 'इंदुप्रकाश' पत्राच्या संस्थापनेंतहि लोकहितवादींची खटपट होतीच. 'आर्य समाज'शीं व अहमदाबाद येथील अनेक उपयुक्त चळवळींशीं गोपाळरावांचा निकट संबंध होताच; पुनर्विवाह प्रकरणांत गोपाळराव होते व त्यासाठीं त्यांस कांहीं दिवस सामाजिक बहिष्कारहि सोसावा लागला.

परंतु यांपैकीं कित्येक उद्योगांचा त्या काळाइतका आज बोलबाला होणें शक्य नसल्यामुळे अथवा जनतेच्या विस्मरणशीलतेमुळे आजमितीस आपणांस त्यांच्या वाङ्मय कार्यांचें रूप जितकें स्पष्ट दिसेल तितकें इतर कार्यांचें दिसणार नाहीं. शिवाय त्यांच्या वाङ्मयाचा बराच भाग तत्कालीन समाजाच्या जागृतीला वाहिला असल्यामुळे त्यांचें वाङ्मय ही एकप्रकारची चळवळच होय ! तथापि त्यांच्या बहुतेक लिखाणांत त्यांची ज्ञानलालसा व लोकोद्धाराची इच्छा यांचा अपूर्व संगम पाहावयास सांपडतो. वरवर पाहणारास बहुरूपी वाटणारे त्यांचे लेखनविषयहि या दोन सदरांत कोठें ना कोठें बसतात असें दिसून येऊन विसंगत अथवा अस्थानी वाटत नाहींत. या दृष्टीनें त्यांच्या लेखनाचे स्थूल मानांनें पुढील विभाग पडतात:—

(१) समाजजागृतिपर — लेख, निबंध, व्याख्यानें.

(२) ऐतिहासिक — स्वतंत्र, इतर भाषांतील ग्रंथांच्या आधारे, व अस्सल कागदपत्र, दंतकथा वगैरे वरून संशोधक बुद्धीनें लिहिलेले.

(३) धार्मिक — प्राचीन धर्मग्रंथांचें उज्ज्वल स्वरूप दर्शविणारे व अवनत काळांतील ग्रंथांचें विपरीतत्व व हीनत्व प्रस्थापित करणारे.

(४) राजकीय — इंग्रजी अंमलांतील राजकीय परिस्थितीचें यथार्थ परीक्षण करणारे.

(५) केवळ बहुश्रुतता वाढविणारे (Polite literature) — (सुभाषितें, विद्यालहरी, गुलिस्तान इ.)

देशमुख गोपाळ हरि ऊर्फ 'लोकहितवादी'

यापैकी बहुतेक ग्रंथ आजमितीस दुर्मिळ आहेत. काहींची एकेकच प्रत आहे, तर काहींच्या प्रती नष्ट झाल्यामुळे उद्योगी लोकांनी हस्तलिखित प्रती करून ठेविल्या आहेत. त्यांच्या प्रमुख ग्रंथांच्या स्थूल निरीक्षणानेहि त्यांची कुशाग्र बुद्धि, असा-मान्य ज्ञानसंग्रह व विलक्षण लोकहितलालसा यांची साक्ष पटते.

लोकहितवादींच्या ग्रंथांत त्यांच्या 'शतपत्रां'स व 'निबंधसंग्रहा'स अग्रस्थान दिले पाहिजे. त्यांचीं पत्रे प्रथम १८४८ मध्ये प्रसिद्ध होण्यास सुरवात झाली. हीं पत्रे त्या वेळीं मुंबई येथे भाऊ महाजन याच्या संपादकत्वाखालीं निघणाऱ्या 'प्रभाकर' नामक साप्ताहिकांत प्रसिद्ध होऊं लागलीं. पुढे पेन्शन घेतल्यावर त्यांनीं हीं पत्रे व 'वृत्तवैभव' 'इंदुप्रकाश' वगैरे पत्रांतील लेख मिळून सुमारे अकराशे पानांचा शिळाप्रेसवर छापलेला प्रचंड ग्रंथ प्रसिद्ध केला. हा ग्रंथ आजमितीस पाहणारास एखाद्या ज्ञानकोशाप्रमाणे वाटल्यावांचून राहणार नाही. तत्कालीन ब्राह्मणांची स्थिति, धर्माची अवनति, अन्वळ इंग्रजींतील राजकीय स्थिति, लोकांच्या हाडींमासीं खिळलेल्या पुराणांतील घातुक कल्पना, प्राचीन आर्यांचें वैभव, मद्यपाननिषेध, परदेशी मालाची चटक वगैरे शेंकडें विषय या संग्रहांत येऊन गेले आहेत. या संग्रहांतील पहिला भाग पत्रांचा असून त्यांचा आरंभ बहुधा 'विनंति विशेष' या मामुली मायन्यानें व अंत 'कळावे' या शब्दानें म्हणजे खरोखरीच्या पत्रासारखा होतो. खालीं 'लोकहितवादी' अशी सही आढळते. पत्रांची भाषाहि पत्रासारखीच साधी, किंचित् तुटक पण जिव्हाळ्याची अशी वाटते. परंतु या लेखसंग्रहांत येऊन गेलेल्या विषयांकडे पाहिले म्हणजे हे विषय इतक्या सोप्या भाषेत यांस कसे मांडतां आले याचा अचंबा वाटल्यावांचून राहत नाही. 'लांच' 'डोले करण्याची चाल' यांसारख्या विषयांपासून ते 'विधिनिषेधरूप धर्मांचें मूळ' 'बुद्धीनें ईश्वर किती कळतो त्याविषयी' यांसारख्या वेदान्तपर विषयांपर्यंत सर्व विषय साधारण मानानें चार पानांच्या मर्यादेंत बसविले आहेत ! लोकहितवादी हे माहितीचे तर आगरच होते. 'यहुदी लोकांचें मूळ' 'मलबारी खिस्त्यांचें मूळ' 'ऋक्संहितेंत अक्षरें किती आहेत' 'पानशांच्या घरीं बोडक्या किती होत्या' यासारखी विविध माहिती या अकराशे पानांतील प्रत्येक लेखांत भरलेली आढळेल.

या ग्रंथाच्या खालोखाल महत्त्वाचें पुस्तक म्हणजे 'स्वाध्याय' हें होय. वास्तविक एका दृष्टीनें 'स्वाध्याय' या ग्रंथासच लोकहितवादींच्या पुस्तकांत अग्रस्थान द्यावें लागेल. परंतु निबंधसंग्रहांत यापैकी बरीच माहिती व मूलभूत

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

विचार येऊन गेल्यामुळे 'निबंधसंग्रह' नंतरच याची गणना करावी लागते. या ग्रंथाची कल्पनाच सर्वस्वी अभिनव आहे. आर्यांच्या प्राचीन ग्रंथांची माहिती व अभिमान प्रत्येक आर्यास असणे जरूर आहे ही दृष्टि ठेवून लोकहितवादींनी प्रस्तुत ग्रंथाची मांडणी केली आहे. यांत श्रुति, स्मृति, पुराणे यांची सुव्यवस्थित व चिकित्सक बुद्धीने दिलेली माहिती आढळते. 'संहिता म्हणजे काय?' 'मैत्रायणी शाखा म्हणजे काय?' 'शैव कोण?' 'वैष्णव कोण?' 'मंत्रविनियोग कशास म्हणतात?' 'प्रत्येक वेदाचे व पुराणाचे आरंभीचे वचन' यांसारखी प्रत्यक्ष परिचयात्मक माहिती यांत दिलेली आहे. माहितीच्या दृष्टीने प्रत्येक आर्यसंस्कृतिजिज्ञासू प्रस्तुत ग्रंथ 'Hand-book' अथवा 'Directory' यांसारखा उपयुक्त संदर्भग्रंथ वाटेल यांत शंका नाही. या ग्रंथाचे परिशीलन करणारास लोकहितवादींचा दीर्घोद्योग, जिज्ञासा व आर्यसंस्कृतीचा योग्य अभिमान यांविषयी यथायोग्य कल्पना येईल; पण सर्वांहून अधिक म्हणजे प्रस्तुत ग्रंथाची कल्पना व रचना इतकी स्वतंत्र व अभिनव आहे की या एका ग्रंथावरूनहि लोकहितवादींचे नांव संशोधक व धार्मिक सुधारक म्हणून महाराष्ट्रांत चिरस्थायी झाले असते.

तथापि अशा गंभीर विषयासहि लोकहितवादींच्या बहुश्रुतपणामुळे व रसाळ वाणीमुळे किती मनोरंजक स्वरूप प्राप्त होऊ शकते हे हा ग्रंथ वाचणारासच समजण्यासारखे आहे. जटापाठ व घनपाठ म्हणजे काय हे समजावून देतांना ग्रंथकारांनी 'सा री ग म' ची आवर्तने करून दाखविली आहेत ! त्याचप्रमाणे पुढील ज्ञानकण पाहावे: - "ऋषी म्हणजे फिरस्ते व कवी म्हणजे सुंदर रीतीने वाक्ये जोडणारे." "स्मृतीत जितका व्यवहार वर्णिला आहे तितका श्रुतीत नाही." "मंत्रांच्या संहिता म्हणजे जमाव....." या बालबोध वचनांत वैदिक संशोधनाची बीजे विखुरलेली पाहिली म्हणजे आश्चर्य वाटल्यावांचून राहत नाही. 'संहिता' 'आरण्यके' 'नामदेवाचे मत' 'विधवाविवाह' 'जैनमत' 'भूगोल' 'राज्यमीमांसा' 'प्रस्तुतची राज्यव्यवस्था' ही या पुस्तकांतील काही प्रकरणे होत. ग्रंथाच्या शेवटी एक प्रश्नोत्तरावलि देऊन लोकहितवादींनी आपली धार्मिक मते निश्चित सांगितली आहेत. या संबंध ग्रंथातील धार्मिक मतांचा इत्यर्थ पाहिल्यास "आपण होतो कोठे व आलो कोठे याचा विचार करा." "धार्मिक विधीपेक्षा नीतील महत्त्व द्या." बगैरे त्यांच्या 'निबंधसंग्रह'तील मतां-

देशमुख गोपाळ हरि ऊर्फ 'लोकहितवादी'

प्रमाणेंच आहे. पुराणग्रंथांवर यांतहि झोड उठविलेली आढळते. "अग्नि हा जड पदार्थ असून त्यांत जें टाकलें तें तो जाळतो हा जो त्याचा स्वभावधर्म त्याचा दृष्टान्त ईश्वर जो चैतन्यरूप व ज्ञानमय त्यास लागत नाही" यासारखे नैय्यायिकी थाटाचे कोटिक्रमहि त्यांत आहेत, तर "पुराणांत तीर्थादिकांचे इतके जरी प्रस्ताव दिले आहेत तरी अशा तीर्थेयात्रादिकेंकरून कसाहि पापी मनुष्य शुद्ध होण्याच्या प्रतिज्ञा गायिल्या आहेत त्याप्रमाणें कोणीहि पश्चात्तापी बाटल्ल्यास शुद्ध करून घेत नाहीत." यासारखे सरळ व सहज पटण्यासारखे युक्तिवादहि जागजागी आहेत.

याच्या खालोखाल महत्त्वाचा ग्रंथ म्हणजे 'आश्वलायन गृह्यसूत्रा'चें भाषांतर. लोकहितवादींच्या प्रत्येक पुस्तकाचा हेतु आर्यांच्या धर्माचें व समाजाचें प्राचीन स्वरूप प्रकट करणें व खरा धर्म कोणत्या स्वरूपाचा आहे हें शिकविणें हा असल्या-मुळें या ग्रंथाच्या आरंभीं त्यांनीं सुमारे त्रेपन्न पानांची सूक्ष्मविचारांनीं भरलेली प्रस्तावना जोडली आहे. तींत आर्यांच्या धार्मिक संस्काराचें रहस्य वर्णिलें आहे.

याखेरीज त्यांच्या 'गीतातत्त्व' नामक ग्रंथासहि त्यांच्या धार्मिक ग्रंथांत महत्त्वाचें स्थान द्यावें लागेल.

वस्तुतः एवढ्या ग्रंथांच्या वर्णनानंतर त्यांच्या इतर विषयांवरील महत्त्वाच्या रचनेकडे वळण्यास हरकत नाही; परंतु दुर्दैवानें त्यांस आणखी एका चमत्कारिक विषयाविषयी माहिती गोळा करून ग्रंथ लिहावा लागला होता. तो विषय म्हणजे 'शाक्त पंथ' व तो ग्रंथ म्हणजे 'आगमप्रकाश'. या विषयाचें नांव ऐकतांच आजच्या पिढीस लोकहितवादींनीं ही उठाठेव कशाला केली असें वाटण्याचा संभव आहे. निदान प्रस्तुत विषयाचा लोकहिताशीं संबंध असू शकेल हेंदेखील आज सहजासहजीं खरें वाटत नाही. परंतु शाक्त संप्रदायाचा उघड किंवा गुप्त प्रभाव अद्यापि हिंदूंच्या वेग-वेगळ्या विधींत व समजुतींत किती आहे हें जो चौकसपणें पाहील त्यास या विषयाचा लोकहिताशीं अद्यापहि निकट संबंध आहे असें दिसून येईल. लोकहितवादींच्या पिढींत तर प्रत्यक्ष शाक्त पंथहि बराच जोरावला होता, व त्यायोगें बाजीरावांत आधींच शिथिल झालेला पुणेरी ब्राह्मण समाज उघडउघड अनाचाराला धर्मांत स्थान देऊं लागला होता. कोणतीहि पापरूढि धर्माच्या आश्रयानें किती सुखरूप फोंफावते हें हिंदु लोकांस तरी निराळें सांगावयास नको. त्यांतून या शाक्त पंथानें गुप्तपणाचें अवगुंठनहि पेहेरलेलें ! अशा स्थितींत त्याची माहिती गोळा करणें लोकहितवादींसारख्या उघड चिकित्सकास किती दुरापास्त झालें असेल याची

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

कल्पना आजच्या पिढीस येणें सोपें नाहीं. लोकहितवादी शिक्षण संपवून नौकरी व सार्वजनिक कार्यं यांकडे वळण्याच्या सुमारास पुण्यांत हा पंथ चांगलाच गाजला होता. हा गुप्त पंथ लोकांच्या डोळ्यांवर येण्याचें तात्कालिक कारण म्हणजे या सुमारास या पंथाचे दोन स्वामी पुण्यास येऊन राहिले होते व त्यांस अनेक अनुयायीहि मिळाले होते. या गुप्त पंथानें डोकें थोडें उघड वर काढतांच पुण्यांत त्यासंबंधीं दोन तट पडले. आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे केवळ वाममार्गी लोकांचीच या पंथास सहानुभूति होती असें नाहीं; वाममार्गी नसलेले शुचिभूत विद्वानहि “या प्राचीन शिवप्रणीत पंथास बहिष्कृत कसें ठरवावें ?” म्हणून बहिष्काराच्या चळवळीस प्रतिकूल होते. त्या काळीं अखिल महाराष्ट्रांत प्रमाण गणले जाणारे पुण्यांतील एक सर्वस्वी ‘दक्षिणमार्गी’ शास्त्रीहि वरील हास्यास्पद कारणास्तव वाममार्गाविरुद्ध बोलूं धजत नव्हते, व एवढयाचकरितां या विपरीत पंथांत समाविष्ट झाले होते. एवंच, कित्येक प्रत्यक्ष आचरणानें तर कित्येक केवळ बुद्धीनें या काळीं कसे भ्रष्ट झाले होते तें दिसून येईल. अशा वेळीं शाक्त पंथांत किती हीन गोष्टींचा समावेश होऊं शकतो व त्याचा गुप्त व उघड संपर्क हिंदुधर्मास किती प्रमाणांत पोहोंचत आहे यासंबंधीं शोधपूर्वक संशोधन करणें अत्यंत जरूर होतें; पण हें संशोधन व त्याचें प्रकाशन बरेच दुर्घट व धोक्याचें होतें. कारण या पंथाचे अनुयायी आपण शाक्त पंथीच आहोंत हें कधींच कबूल करित नसत, व आपल्या पंथाचे ग्रंथ पंथबाह्यास दाखवीत नसत. इतकेंच काय, पण जो अशा ग्रंथांची नुसती चौकशी करी त्याचीच उलट नालस्ती करित. अशा गृहस्थास शाक्तपंथीय ठरविणें हा त्या नालस्तीचाच एक प्रकार असे ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे ! अशा परिस्थितींत लोकहितवादींनीं या नालस्तीस भीक न घालतां हें लोककार्य चिकाटीनें पार पाडलें.

या ग्रंथांत लोकहितवादींनीं अनेक ग्रंथांच्या आधारे या पंथाची दुर्मिळ माहिती ग्रथित केली आहे. लोकनीतीच्या दृष्टीनें ही माहिती चव्हाटयावर येणें किती जरूर होतें हें कळण्यास शाक्तांच्या आचाराविषयीं थोडी माहिती असणें जरूर आहे. तथापि ही माहिती ज्या स्वरूपांत मूळ ग्रंथांत आढळते त्या स्वरूपांत आज प्रसिद्ध करणें सभ्यतेच्या मर्यादेबाहेरील आहे. या ग्रंथांतील सौम्यतम विधींचें शक्य तेवढया सौम्य भाषेंत वर्णन करणें देखील बरेच किळसवाणें होईल. तरी चार-दोन थेंबावरूनहि या गलिच्छ गटाराची कल्पना करितां येईल. जें-जें गलिच्छ तें-तें या पंथाच्या ग्रंथांनीं

देशमुख गोपाळ हरि उर्फ 'लोकहितवादी'

तीर्थासारखें पवित्र मानलें आहे. मद्यपान व व्यभिचार हीं यांचीं महापुण्यें होत. एवढ्यानेच समाधान न होऊन व्यभिचार व मद्यपान यांतहि यांनीं पुण्यप्राप्तीच्या दृष्टीनें नंबरवारी लाविली आहे. साधारण मद्यस्वादाहून ओकेपर्यंत दारू पिण्याचें माहात्म्य मोठें वर्णिलें आहे. व्यभिचारविधीत अर्थात् चांडालस्त्रिया व रजस्वला यांस काशीप्रयागादि तीर्थांची पदवी देण्यांत आली आहे ! यांचें पूजेचें साहित्य म्हणजे मद्य, मत्स्य, मांस, मुद्रा व मैथुन हे पंच 'प्रकार' होत. एवढ्या गोष्टीहि या पंथाचें किळसवाणें स्वरूप दर्शविण्यास पुरे आहेत. पण ही केवळ अनाचार-मालिका झाली व यांत विषयसेवन हा तरी हेतु म्हणतां येईल; परंतु या पंथाचे ग्रंथांत असे कित्येक विधी आहेत कीं ज्यांचे बुडाशीं विषयसेवनाचाहि हेतु सांपडत नाही. ते केवळ गलिच्छपणा व बीभत्सता यांच्या आवडीमुळेच उद्भूत झाले असले पाहिजेत ! आणि हे सर्व प्रकार शिवानें पार्वतीस सांगितले म्हणून वर्णिले आहेत. मैथुनाचे वेळीं जपजाप्य, जपाला मनुष्याच्या दांतांची माळ, प्रेताशीं संभोग इत्यादि अनुच्चारणीय प्रकार या ग्रंथांत धार्मिक म्हणून सांगितले आहेत. पण या प्रकारांचें वर्णन प्रसिद्ध करून लोकांची पापी जिज्ञासा भागविण्याचा लोकहितवादींचा उद्देश नव्हता. याहि ठिकाणीं आर्यांचा उज्ज्वल प्राचीनकाळ, लज्जास्पद मध्यकाल आणि निराशामय वर्तमानकाल हीच त्रयी त्यांच्या डोळ्यांसमोर होती. "निर्वाहाच्या साधनांची माहिती नाही. साखर पैसा टाकला म्हणजे मिळते यापलीकडे नित्यनिर्वाहाच्या जिनसांचीहि माहिती नाही अशा लोकांस वशीकरणाचा खटाटोप कशाला ?" अशा अर्थाचे उद्गार त्यांनीं आपल्या नेहर्मींच्या कळवळ्यानें काढले आहेत. ज्यांच्या पूर्वजांनीं तर्क, वेदान्त, व्याकरण, औषधीविद्या, ज्योतिष वगैरे विषयांचे दीप प्रथम या भूमीवर लाविले त्यांनींच, प्रेताच्या कवटींत शत्रूची विष्टा घालून 'ओम् ह्रीम् ह्राम्' मंत्र जपला असतां शत्रूचा फडशा होतो, अशा प्रकारचे लज्जास्पद विधी कल्पिले ! लोकहितवादी उद्देगांनै लिहितात - "एकंदरींत ब्राह्मण ग्रंथकारांनीं आपल्या विद्वत्तेची पूर्तता आगमशास्त्रासारखे ग्रंथ करून केली हें पाहून त्यांच्या न्हासकालाचें पूर्ण अनुमान होऊन वाईट वाटतें !"

याखेरीज या ग्रंथांत शाक्त पंथानें हिंदूंच्या नित्यकर्मांतहि कसा चंचुप्रवेश केला आहे याचा विचार करितांना लोकहितवादींनीं आपली नेहर्मींची सूक्ष्म संशोधक बुद्धि दाखविली आहे; व शेवटीं दिल्लीकडील संत निश्चलदास व महाराष्ट्रीय संत-

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

श्रेष्ठ तुकाराम यांनी या मार्गाचा कसा निषेध केला आहे हे दाखवून लोकहितवादी विचारतात — “ पंडितांनी आपल्या विद्वत्तेचा विनियोग हा हीन मार्ग खंडित करण्याकडे कधी केला होता काय ? ”

लोकहितवादींचे लक्ष प्रथम समाजस्थितीकडे व धर्मस्थितीकडे वळले हे खरे असले तरी हळुहळु राजकीय व आर्थिक परिस्थितीचेहि विचार त्यांच्या डोक्यांत आल्यावांचून राहिले नाहीत. ब्रिटिश अंमलामुळे हिंदुस्थानचे आर्थिकदृष्ट्या केवढे नुकसान होत आहे याची जाणीव त्या काळांतहि थोड्या दूरदृष्टीच्या पुढाऱ्यांना होऊ लागली होती त्यांतच लोकहितवादी यांची गणना केली पाहिजे. या प्रश्नाकडे लोकांचे व सरकारचे लक्ष वेधण्याकरितां ‘ इंदुप्रकाशां ’ त हिंदुस्थानच्या आर्थिक परिस्थितीविषयी आठ पत्रे छापलीं होती; व तींच पुढे पेन्शन घेण्याच्या सुमारास पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध केलीं. “ हिंदुस्थानास दारिद्र्य येण्याची कारणे आणि त्याचा परिहार व व्यापारविषयक विचार ” या लांबलचक वर्णनपर नांवावरूनच पुस्तकाच्या अंतरंगाचा बराच बोध होण्यासारखा आहे. इतर पुस्तकांप्रमाणे लोकहितवादींच्या याहि पुस्तकांतील विचार बीजरूपाने त्यांच्या ‘निबंधसंग्रहां’त व ‘शतपत्रां’त सांपडतात. तरीहि या पुस्तकांत ब्रिटिश अमदानींतील आर्थिक परिस्थितीवर अत्यंत मार्मिक व सुगम विचार ग्रथित केलेले आढळतात. ‘ रयतेची असहाय स्थिति ’ ‘ विलायती मालाची गर्दी ’ ‘ देशाच्या डोक्यावरील कर्जाचा बोजा ’ ‘ हिंदी नोकरांच्या डोक्यावरील विलायती मानकरी ’ ‘ दर्यापार माहेरी परत चाललेली लक्ष्मी ’ ‘ केवळ कारकुनीसाठीं अर्जदार वाढविणारी विद्या ’ ‘ पाश्चात्य राज्याने हिंदुस्थानावर केलेली यांत्रिक चढाई ’ ‘ विलायती ब्राह्मणास द्यावा लागणारा वीस कोटींचा हविर्भाग ’ वगैरे अनेक महत्त्वाच्या गोष्टींवर या ग्रंथांत लोकहितवादींनी बालबोध पण भेदक शब्दांत स्वतंत्र विचार व्यक्त केले आहेत. यांपैकीं काहीं प्रश्नांचा विचार यापूर्वी अर्वाचीन हिंदी राष्ट्रांचे आद्य राजकारणी पुढारी दादाभाई नवरोजी यांनी केला होता; व त्यांचा लोकहितवादींनी आपल्या पुस्तकांत उल्लेखहि केला आहे. शिवाय लोकहितवादी यांनी महाराष्ट्र व गुजरात येथील गरीब रयतेच्या राहणीचे केलेले सूक्ष्म अवलोकनहि यांत पाहावयास सांपडते. कुणब्यांच्या विकट स्थितीचे वर्णन करितांना लोकहितवादी लिहितात — “ लग्नकार्य अथवा कजेखटले याकरितां थोडा जादा खर्च होताच त्यांस सावकारांचे घर पाहावे लागते. शंभर कर्ज काढले म्हणजे स्टॉप, लिहिणावळ

देशमुख गोपाळ हरि ऊर्फ 'लोकहितवादी'

चंगैरे जाऊन ब्याणव हातीं पडतात. हुकुमनामा झाल्यावर पैसे भरण्यास उशीर होतांच मोट जप्त होऊन नाझर कचेरीत पडते; व तेथें उंदरांनीं खाऊन तिची खराबी केल्यावर तिची किंमत चतुर्थीशहि येत नाही !”

त्याचप्रमाणें इंग्रजी अंमलांतील आबादीचें वर्णन करितांना ते लिहितात - “ बडे लोक अधिकार गेल्यामुळें रडतात व रयत कारभारामुळें रडतें !”

गुजराथेंतील विणकऱ्यांचें वर्णन करितांना ते लिहितात - “ वाणा व ताणा यांच्या रेशमाची नंबरवारी.....व कांठाची नकी योजणारें घनपाठ्याप्रमाणें स्मरणशक्तीचे असतात.”

ही सर्व परिस्थिति रंगवून लोकहितवादी यांनीं लोक व सरकार यांस उद्देशून कळकळीचे व दूरदर्शीपणाचे उद्गार याहि ग्रंथांत जागजागीं काढले आहेत. ते म्हणतात - “राजांचा व भटांचा जाच दूर झाला आहे अशा वेळीं इंग्रजांचें कर्तव्य एकच ! देश धनवान झाला पाहिजे, स्वतंत्रतेस आला पाहिजे, या देशांत पार्लमेंट स्थापन झाले पाहिजे, तरच राज्य दीर्घायु होईल.”.....“ इंग्रजांचे उपकार फार यास्तव त्यांस योग्य सल्ला न देतील ते त्यांचे शत्रू म्हणून तक्रारी ऐकून प्रजेची बहादरी करावी ही प्रार्थना.”.....“ मुलुख विलायतच्या नाही, इथल्या लोकांनीं सर करून दिले. त्यांचा भरंवसा तुटला म्हणून चौदा हजारांबद्दल ऐशी हजार सोजिरांचा मुर्दंड सोसावा लागतो हें लक्षण बरें नव्हे.”.....“ मिसरी कापडावर जकात बसवून देशी बारीक कापडाच्या मार्गांत अडचणी घालाव्या हें बरें नव्हे, परिणामी विप्रासारखें आहे.”...“ ह्या देशचे लोकांनीं कितीहि बुद्धिमत्ता वा भाषाप्रभुत्व दाखविलें तरी चीज नाही.”...“ मत्सर तर इतका कीं ब्राह्मण जेवावयास निषेध धरितो, पण साहेब लोकांचा नियम असा आहे कीं नेटिव लोकांशीं कोणताहि व्यवहार ठेविला कीं त्यास वाळीत.”.....“ लोकांची भक्ति उडत चालली. सर दिनकरावांसारखे म्हणतात इंग्रजांच्या शब्दांस वजन नाही. हिताकरतां कायदा करितो म्हणून प्रसिद्ध झाले कीं लोकांस भय पडतें !” ...“ मलिकंवर तोडरमल यांचा मार्ग सोडणारे रोव्हिन्यू सर्वेवाले यांनीं सर्व देश जर्जर केला.” अशा शब्दांत त्यांनीं इंग्रजी राज्याविरुद्ध गाऱ्हाणें गायिलें आहे. लोकांच्या तर कार्नी-कपाळीं ते सदैवच ओरडत होते - “घनपाठीस बक्षीस द्यावें कीं साखरेचा हुन्नर करणारास ?” शिंदे होळकर पूर्वीं मोहिमेसाठीं दागिने गहाण ठेवूनहि पैसा उभा करित याचें स्मरण ठेवून लोकहितवादी म्हणतात - “ या

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

कामांत सरकारची आशा धरूं नका.....शिंदे होळकरांनीं पूर्वीप्रमाणें दागिने गहाण ठेवून या (यांत्रिक) चढाईवर हल्ला करावा. ”

याप्रमाणें या पुस्तकात जागोजागीं दूरदृष्टि व तळमळ दाखविणारे उद्गार आढळतात. पण त्या काळीं भीत-भीत उच्चारवे लागणारे हिंदुस्थानच्या आर्थिक स्थितीविषयींचे सिद्धान्त लोकहितवादींनीं शास्त्रशुद्ध पुराव्यानिशीं प्रथम याच ग्रंथांत मांडिले. ते म्हणतात - “ ज्या देशाची ‘ रवानगी ’ (निर्यात) ही ‘ अमदानी ’ - (आयात) पेक्षा अधिक आहे तो देश दरिद्रीच म्हटला पाहिजे. ”

धार्मिक, सामाजिक व राजकीय विषयांप्रमाणेंच लोकहितवादींनीं ऐतिहासिक विषयावरहि बहुमोल ग्रंथ लिहून ठेविले आहेत. महाराष्ट्र, गुजराथ, राजपुताना, इतकेंच काय पण लंकेच्या इतिहासावर त्यांनीं ग्रंथरचना केली हें पाहून त्यांच्या व्यापक दृष्टीचें आश्चर्य वाटल्यावांचून राहत नाही. तथापि त्यांची असामान्य संशोधक बुद्धि व राष्ट्रीय दृष्टि यांची माहिती असणारास ते या विषयाकडे कसे वळले याचें आश्चर्य वाटणार नाही.

उदयपुरचा इतिहास कर्नल टॉड यांच्या ‘ Annals of Rajasthan ’ या प्रसिद्ध ग्रंथाच्या आधारे लिहिला आहे. तथापि या ग्रंथास त्यांनीं जागोजागीं जोडलेल्या टीपांतहि लोकहितवादींचा असामान्य ज्ञानसंग्रह दिसून येतो. सदर ग्रंथांत जागोजाग प्राचीन हिंदूंच्या गुणदोषांविषयीं मार्मिक विचार व्यक्त केलेले आढळतात. याखेरीज क्रीगच्या ‘ हिंदुस्थानच्या इतिहासा ’चेहि भाषांतर त्यांनीं केलें आहे. त्यांतील मुसलमानी धर्माविषयींचीं सुमारे दीडशें पानांची प्रस्तावना फारच महत्त्वाची आहे. पण तीहि मूळ ग्रंथकाराचीच असल्यामुळें लोकहितवादींच्या विचारांचें अध्ययन करणारास तिचें फारसे महत्त्व नाही. तथापि दोहोंहून अधिक महत्त्वाचा ऐतिहासिक ग्रंथ म्हणजे ‘ गुजराथचा इतिहास ’. याचीं सुमारे चारशें पाने आहेत. या ग्रंथास इंग्रजीइतकाच गुजराथी ग्रंथांचा आधार घेतला असल्यामुळें अनायासेंच गुजराथीतील ज्ञानकणहि महाराष्ट्रीयंसां चाखावयास मिळतात. या ग्रंथाचा आणखी एक विशेष म्हणजे याच्या शेवटीं लोकहितवादींनीं एक देशी संस्थान व ब्रिटिश हिंदुस्थान यांची कलमवारीनें तुलना केली आहे. यांतील उद्देश उघड आहे. अशा निकोप आत्मनिरीक्षणाच्या दृष्टीमुळेंच त्यांच्या ऐतिहासिक ग्रंथांचें महत्त्व केवळ शालोपयोगी इतिहासाहून अधिक आहे. आणखी एक महत्त्वाचा ऐतिहासिक ग्रंथ म्हणजे ‘ पृथ्वीराज चव्हाण ’. या ग्रंथाचें समग्र नांव ‘ दिल्लीचे शेवटचे क्षत्रिय महाराज

देशमुख गोपाळ हरि ऊर्फ 'लोकहितवादी'

पृथ्वीराज चव्हाण यांचा इतिहास' असे आहे. हा ग्रंथ लोकहितवादींनीं विख्यात चारणकवि चांद वरदाई यांच्या 'पृथ्वीराज रासा' नावाच्या चारण भाषेतील प्रसिद्ध काव्याचे आधारे लिहिला आहे. तथापि मूळ चारण काव्याचा प्रत्यक्ष उपयोग केलेला नसून या काव्याच्या द्विवेदीकृत सारांशावरून प्रस्तुत मराठी इतिहास त्यांनीं लिहिला आहे. याच्या आतांपर्यंतच्या तीन-चार आवृत्त्या निघाल्या आहेत यावरून याची लोकप्रियता दिसून येईल. या ग्रंथासहि राष्ट्रीय दृष्टीनें लिहिलेली प्रस्तावना आहेच, आणि तिची योग्यता स्वतंत्र आहे.

लोकहितवादींच्या ग्रंथांचें परिशीलन करणारास दिसून येणारी पहिली गोष्ट म्हणजे त्यांची संशोधक बुद्धि व विद्वत्ता. तथापि या दोन्ही शब्दांवरून साधारणतः प्रतीत होणाऱ्या गुणांहून त्यांच्या अंगी दिसून येणारे गुण थोड्या वेगळ्या स्वरूपाचे आहेत. सर्वसाधारण विद्वानांत विद्वत्तेचें पर्यवसान लोकसेवेत झालेलें दिसतें. परंतु लोकहितवादींच्या ठिकाणीं प्रथम लोकहितेच्छा व तदनुपंगानें वाचन, संशोधन, लेखन अगर इतर कोणताहि उद्योग अशी स्थिति होती. यामुळें त्यांच्या प्रचंड ज्ञानसंग्रहास व ग्रंथसंभारास एक विशिष्ट ध्येयात्मक वळण असल्याचें सर्वत्र प्रत्ययास येतें. पांडित्यवर्धनाकरितां वाचन अथवा पांडित्यप्रदर्शनार्थ लेखन अशी स्थिति त्यांच्या वाङ्मयांत कोठेंच दिसत नाहीं. विद्वान हा शब्द फार मोघम अर्थानें वापरला जात असल्यामुळें मेकाले-अडिसनसारख्यांचें चुरचुरीत वाङ्मय वाचून पदवी मिळवणारा व वेद-पुराणें यांसारख्या ग्रंथांचा प्रत्यक्ष परिचय करून घेणारा हे दोघेहि एकाच माळेंत ओढले जाण्याचा संभव असतो. तथापि लोकहितवादी यांची विद्वत्ता दुसऱ्या प्रकारांत मोडणारी म्हणजे अत्यंत अव्वल दर्जाची होती हें त्यांचे ग्रंथ वाचणारास जागजागीं पटल्यावांचून राहत नाहीं. वेद, उपनिषदे, महाभारत, भागवत, भगवद्गीता, फारशी व अरबी ग्रंथ, महाराष्ट्रीय संतांचे ग्रंथ, अनेक तंत्रग्रंथ, स्मृतिग्रंथ, पुराणें, ऐतिहासिक कागद व सनदा, वगैरे ज्यांस प्राचीन समाजाचीं अस्सल प्रतिबिंबें व अखिल विद्येचा पाया म्हणतां येईल अशा ग्रंथांचे उल्लेख त्यांच्या लिखाणांत पदोपदीं आढळतात.

वरील म्हणण्याचा प्रत्यय त्यांच्या 'स्वाध्याय' या ग्रंथांत इतर ग्रंथांहून अधिक येतो. त्यांच्या सूक्ष्म संशोधक बुद्धीचा नमुना पाहावयाचा असल्यास पुढील उद्गार पाहावे:—
“ एका संहितेंत जें वाक्य आहे तेंच दुसऱ्या ठिकाणीं ब्राह्मणांत आढळतें; किंवा

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

संहितेंतील मंत्र दुसऱ्या ठिकाणी पाठभेदानें येतात. ”.....“ ऋक्संहितेंत यज्ञाचा अनुक्रम धरला नाहीं.....सूत्रांत जे मंत्र घेतले आहेत तेवढ्यांची वेगळीच पोथी लिहितात व तीस मंत्रसंहिता म्हणतात. यावरून यज्ञाचा क्रम स्थापन झाला त्यापूर्वी ऋग्वेदसंहिता उत्पन्न झाली असावी अशी कल्पना होते.....” “ ब्राह्मण कशास म्हणावें व मंत्र कशास म्हणावें ?- तर मंत्र हे निरपेक्ष वचनें आहेत; परंतु मंत्रांची अपेक्षा ब्राह्मणांस आहे ”.....“ पुढें ऋग्विधानादिक ग्रंथ व प्रयोगाचे ग्रंथ जे महानिबंधकारांनीं केले त्यांत तर याहूनहि अधिक विनियोग, म्हणजे पूजेंत पंचामृताचे मंत्र, धूपाचे मंत्र, पंचगव्याचे मंत्र या प्रकारचे झाले आहेत. ज्याचे आरंभीं ‘ द ’ हें अक्षर आलें तो दह्याचा मंत्र होतो; मग तो अर्थानें जरी न झाला तरी लिंगानें झाला असें मानतात. ”.....“ पुढें वैदिकांचें व तांत्रिकांचें ऐक्य होऊन ते परस्परांस मान्यहि करूं लागले; व प्रयोगकारांनीं वैदिक कर्में लिहून त्यांत तांत्रिक कर्मेंहि लिहून ठेविलीं. ह्याचें उदाहरण सधेंत पाहिलें तर आसन-विधि, मुद्रा, अर्घ्य हीं सर्व तंत्रांतून घेतलीं आहेत.....परंतु या गोष्टी वेदास अश्रुत आहेत. ”.....“ संस्कृतांत मूळ शब्दास प्रातिपादिक म्हणतात व त्यास ‘सुप्तिङ्त’ प्रत्यय लागला म्हणजे पद होतें. उदाहरणार्थ, ‘ राम ’ हें प्रातिपादिक; याचें पद ‘ रामः ’ असें झालें.....संहिता या ‘पदप्रकृति’ आहेत.” ...“ वेदाच्या पारायणाचे अनेक प्रकार आहेत. घन (पारायण):- यांत ‘शिखा’, पुढें ‘विपर्यास’ आणि नंतर ‘क्रम’.....यज्ञेन यज्ञं, यज्ञं यज्ञेन, यज्ञेन यज्ञमयजंता.....देवा अयजंत यज्ञं, यज्ञमयजंत देवाः ॥ यांत तीन-तीन चार-चार पदांचे घन म्हणावे तेव्हां एक-एक पद तेरा वेळां येतें. ही पारायणाची पद्धत काढणारे दोन ऋषी होते. एकाचें नांव व्याली व दुसऱ्याचें ह्यग्रीव. ”

वरील वचनसंग्रहावरून लोकहितवादींचें वैदिक वाङ्मयाचें सूक्ष्म परिशीलन व आपले सिद्धान्त अत्यंत बालबोध भाषेंत मांडण्याची पद्धति यांची कल्पना त्यांचे समग्र ग्रंथ न पाहणारांसहि येईल. त्यांचा उद्योग व स्वतंत्र बुद्धि यांचें महत्त्व ध्यानीं येण्यास त्यांचे काळीं तज्ज्ञांनीं आयते तयार केलेल्या सुलभ संदर्भग्रंथांचा अभाव होता हीहि गोष्ट लक्षांत धरली पाहिजे. त्यांचा काळ व त्यांचा असामान्य ज्ञानसंग्रह लक्षांत घेतल्यास त्यांस संस्कृतचा गंधहि नव्हता असें म्हणणारास अज्ञानी म्हणावें कीं बेजबाबदार म्हणावें हेंच समजत नाहीं ! आणि अशी हास्यास्पद विधानें विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचे सारख्या लोकमान्य लेखकांन

देशमुख गौपाळ हरि ऊर्फ 'लोकहितवादी'

केलीं असें पाहिलें म्हणजे वादप्रसंग साजरा करण्याच्या भरीस पडून मोठमोठे लेखकहि चिरकाल हास्यास्पदतेस कसे पात्र होतात याजबद्दल आश्चर्ययुक्त विषाद वाटल्यावांचून राहत नाहीं. चिपळूणकर लोकहितवादींच्या संस्कृत ज्ञानाविषयी लिहितात— “येथील गटारयंत्रावरील भटजींनीं भांग्या मारुतीचें वरप्रदान घेऊन इंग्रेजी विद्येविषयीं व्याख्यानें देण्याचा सपाटा चालवून, रसायनशास्त्र, दर्शनानुशासन यांवर जर गर्दी उडवली तर तें जितपत हास्यास्पद होईल तितपतच रावबहादुरांचें प्रस्तुत प्रकरणीं पांडित्य होय.”.....“आम्हांस कबूल आहे कीं त्यांनीं स्वतः जरी 'रामः रामौ' 'घटः पटः' केले नाहीं तरी कांहीं चिंता नाहीं, पण हें तरी अवश्य आहे कीं नाहीं कीं ज्यांस वरील विद्या अवगत आहे त्यांच्यापासून त्यांनीं प्रस्तुत प्रकरणीं कांहीं तरी माहिती करून घ्यावी !” तसेंच एके ठिकाणीं उघडउघड मुद्रणदोषाबद्दलहि लोकहितवादींच्या अज्ञानासच जबाबदार धरून त्यांस 'नैय्याइक' हा शब्द शुद्ध कीं 'नैय्याकई' हा शुद्ध एवढेंहि समजत नव्हतें असें म्हणण्याचाहि पोरकटपणा चिपळूणकरांनीं केला आहे !

विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांची भडक लिहिण्याकडे प्रवृत्ति होती ही गोष्ट ध्यानांत घरली तरीहि वरील हास्यास्पद मुक्ताफळें त्यांच्यासारख्यांच्या लिखाणांत कशीं जिरलीं याचा अचंबा वाटतो. पण लोकहितवादींच्या विद्रुतेचें आकलन विष्णुशास्त्री यांस न होण्यास आणखीहि एक कारण संभवतें. विष्णुशास्त्री व लोकहितवादी यांच्या अध्ययनाच्या विषयांत, पद्धतींत, काळांत व हेतूंत महदंतर होतें. विष्णुशास्त्री यांजवर भेकालेसारख्या उच्छृंखल व उथळ गद्यलेखकाची व सुभाषितकार, मोरोपंत यांजसारख्या शब्दचमत्कृतीच्या नादीं लागलेल्या कवींची विशेष छाप होती. प्राचीन संस्कृत वाङ्मयासंबंधीं पाहावें तर भडक लिहिणें व हातचलाखी यांच्या मार्गें लागलेल्या त्यांच्यासारख्या लेखकास संशोधन हें आपलें क्षेत्रच नव्हे असें वाटल्यास नवल नाहीं. या दृष्टीनें त्यांचे पुढील उद्गार मोठे मासलेवाईक आहेत:—“पुरुषसूक्तांतील चातुर्वर्ण्योत्पादक ऋचा सर्व प्रसिद्धच आहे. पण वरील सूक्त हें प्रक्षिप्त होय असें अर्वाचीन पंडितांचें म्हणणें पडतें. मग खरा प्रकार काय असेल तो असो !” बाकी लोकहितवादींच्या ज्ञानाचे बाबतींत भरमसाट लिहिणाराच्या आंगचा हा प्रांजलपणा एका दृष्टीनें अभिनंदनीयच म्हटला पाहिजे ! असाच प्रांजलपणा मूळ नाटक न वाचतां भाषांतरावर अभिप्राय दिल्याचें कबूल करतांना विष्णुशास्त्री यांनीं दुसऱ्या एका ठिकाणीं दाखविलेला आहे.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

प्राचीन संस्कृत ग्रंथांप्रमाणेच फारशी व अरबी ग्रंथांचेहि उल्लेख लोकहितवादींच्या ग्रंथांत आले आहेत. कुराण व त्यावरील अनेक टीका, मुसलमानांचे धार्मिक विधी यांची माहिती त्यांनी आपल्या सुबोध निबंधांच्या द्वारे सामान्य लोकांस करून दिली आहे. 'गुलिस्तान' सारख्या चतुरालापानीं भरलेल्या फारशी ग्रंथांचे भाषांतर करून इराणी संस्कृतीचा स्वजनास प्रत्यक्ष परिचय करून देण्याचा प्रथम प्रयत्नहि याच आद्य साहित्यसेवकानें केला. या बाबतींत मात्र अज्ञानाचा आरोप करण्याइतकीहि सामग्री विष्णुशास्त्री यांचे संग्रही नसल्यामुळे फारशीच्या अज्ञानाच्या आरोपांतून बिचारे रावबहादुर वांचले म्हटले पाहिजे !

लोकहितवादींच्या लिखाणांतील आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांची अननुकरणीय भाषाशैली. लोकहितवादींच्या ग्रंथांचें वाचन आजमितीस फार थोड्यांकडून होत असलें तरी त्यांची 'शतपत्रां'तील भाषाशैली केवळ वैशिष्ट्यामुळे सर्वांच्या परिचयाची आहे. हृदयांतून निघून हृदयाचा ठाव घेणारीं तोकडीं निर्भेळ मराठी वाक्ये म्हणजे लोकहितवादींचीं असें ओळखावें. तथापि त्यांची स्फुट निबंधांतील भाषा व मोठ्या प्रबंधांतील भाषा यांत अंतर आहे. जिव्हाळा व निर्व्याजता मात्र सर्वत्र सारखीच आढळतात. त्याचप्रमाणे त्यांच्या लेखनपद्धतीसंबंधी आणखीहि एका गोष्टीचा आदरपूर्वक उल्लेख प्रत्येक टीकाकारास करावा लागेल. आणि ती गोष्ट म्हणजे त्यांनीं त्यांच्या प्रचंड लेखांपैकीं एक वाक्यहि केवळ शब्दगौरवाकरितां अथवा वादकंडू शमविष्याकरितां लिहिलेलें आढळत नाहीं. विष्णुशास्त्र्यांच्या भाषेप्रमाणें लोकहितवादींची भाषा नखन्यानें वाचकांस दिपवीत नसली तरी जिव्हाळ्यामुळे अंकित करून सोडते. उदाहरणार्थ, पुढील हृदयस्पर्शी उद्गार पाहावे. "अरे अरे ! फुकट हे ब्राह्मण लोक गर्वानें जळतात. मागील गोष्टी मनांत कशाला आणतात ? मी तुम्हांस पुसतों कीं जेव्हां तुम्ही आपले जांवयाचे मरणाची बातमी ऐकतां आणि तुमची कन्या तर लहान, तिचें आणि जांवयाचे अद्यापि दर्शनहि झालें नाहीं, असें असतां त्या लहान अर्भक बालकाविषयीं तुम्ही आपले मनांत निघडुरपणा कां आणतां ? आणि आपले कन्यांस तुमचे तुम्हीच खाटीक कां होतां बरे ? अरे, परकी लोक यांनीं जर तुमच्या कन्या रस्त्यांतून जातांना पाहिल्या तर त्यांची व्यवस्था पाहून अन्तःकरण चरचर भाजतें आणि दया उत्पन्न होती... अहो लोकांनो, तुम्ही आपल्या कन्यांचे वध करणारे आहांत !" ही भाषा लोकहितवादींनींच लिहावी ! लोकहितवादी यांचे भाषेत अनुकरण करण्यासारखें

देशमुख गोपाळ हरि ऊर्फ 'लोकहितवादी'

काहीं नाही असें एका विद्यमान प्रसिद्ध लेखकांनै म्हटलें आहे तें कोणत्याहि अर्थानें म्हटलें असो, चिपळूणकर यांच्या भाषेप्रमाणें ती अनुकरणसुलभ नाही या अर्थानें मात्र ते उद्गार खरे आहेत. आणि ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे कीं चिपळूणकरांच्या भाषेचें अनुकरण करणारे अनेक निघाले, परंतु लोकहितवादींची भाषा एकासहि उचलतां आली नाही. नखन्याची नकळ उठवितां येईल, परंतु आंतड्याची तळमळ मूळचीच लागते !

जिव्हाळ्यामुळें उद्बोधनाचें व सुलभतेमुळें ज्ञानदानाचें कार्य लोकहितवादींच्या गद्य ग्रंथसंभारानें अत्यंत यशस्वितेनें केलें. मराठी भाषेला सर्वस्वीं नवीन असे विषयहि अगदीं व्यवहारांतील भाषेंत विशद करण्याची त्यांची हातोटी केवळ असामान्य होती. 'राज्यसुधारणा' या पत्ररूप निबंधांत ते म्हणतात— "विलायतेंतील राजा जड्जाचे नाझराप्रमाणें. जेव्हां लोकांची सभा म्हणजे 'पार्लिमेंट' हे कायदे फर्माविते तेव्हां राजा त्यावरहुकुम वहिवाट करितो."

तथापि ही घरगुती भाषाच सर्वत्र आढळते असें मात्र नव्हे. जीं पत्रें व निबंध निर्वाणीचे निरोप म्हणून लिहिलीं आहेत अथवा ज्या ऐतिहासिक गोष्टी केवळ चुटके म्हणून आहेत त्यांतच अशी भाषा आहे. विषयानुरूप अस्खलित वाक्प्रवाहाचे नमुनेहि थोडे आढळत नाहीत. उदाहरणार्थ पुढील वाक्यें विष्णुशास्त्र्यांचीं कीं लोकहितवादींचीं म्हणून विचारल्यास झटकन सांगण्याची पंचाईतच पडेल ! — "उदयास्त ते पदार्थमात्रास जसे लागलेले दिसतात तसे राष्ट्रस्थितीसहि चिकटलेले आहेतच; व याला साक्षी जगाचा इतिहास हाच प्रत्यक्ष पुरावा आहे. सूर्य-नारायणाचा एकदां उदय झाला म्हणजे तो आकाशांत वर चढतां-चढतां अगदीं मध्यान्हीला आपल्या पूर्ण वैभवानें युक्त असा तेजःपुंज आणि दैदीप्यमान गोळ दिसतो; परंतु पुढें पुनः तोच तेजोराशि अस्ताचलाची वाट धरूं लागून शेवटीं सूक्ष्मवैभवयुक्त होऊन अस्तंगत होतो. तीच गोष्ट राष्ट्रीय स्थितीची आहे."

लोकहितवादींच्या वाङ्मयविस्तारांतून त्यांची शिकवण म्हणून वेंचून काढणें जितकें सोपें तितकेंच अवघड आहे. असें असतांहि वैयागाच्या भरांत त्यांनीं कित्येकदां काढलेले उद्गार संदर्भापासून विभक्त करून हींच त्यांचीं मतें म्हणून उथळ टीकाकारांनीं लोकांपुढें टाकल्यामुळें त्यांच्या मतांचीं सर्व अंगें पाहणें अधिक आवश्यक होऊन बसतें. त्यांच्या मताविषयीं आजच्या सर्वसामान्य महाराष्ट्रीयानांचें मत म्हणजे "लोकहितवादी हे स्वकीयांचे विशेषतः ब्राह्मणांचे

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

द्वेषे होते व इंग्रजांचे तेवढे त्यांस प्रिय होतें. ” तथापि त्यांचे समग्र ग्रंथ — इतकेंच काय पण मुख्य ग्रंथांपैकी कोणताहि ग्रंथ समग्र वाचल्यास हें मत कसें प्रसृत झालें याबद्दल सखेद आश्चर्य वाटल्यावांचून राहत नाही. तथापि या मतांचा उगम शोधणें फारसें कठिण नाही. खुद्द लोकहितवादींचे ग्रंथ आज दुर्मिळ. आणि त्यांच्या ग्रंथांची अत्यंत विपर्यस्त माहिती पुरविणारा चिपळूणकरांचा निबंध सर्वांच्या वाचनांत ! तथापि यावरूनच लोकहितवादींच्या खऱ्या शिकवणीचा प्रसार होणें किती जरूर आहे हें दिसून येईल. शिवाजीमहाराजांसारखे पराक्रमी क्षत्रिय व रामशास्त्रांसारखे निःस्पृह ब्राह्मण यांविषयी त्यांनीं ठिकठिकाणीं आदराचे उद्गार काढले आहेत. शिवाजीमहाराजांस तर त्यांनीं प्रभु रामचंद्र, भगवान् श्रीकृष्ण यांच्या मालिकेंत घातलें आहे. त्यांनीं ब्राह्मणांवर टीकेचा मारा केला असेल; पण “पेशवाईत रामशास्त्रीच काय तो ब्राह्मण होता” या त्यांच्या उद्गारांत त्यांच्या ब्राह्मणांविषयींच्या मतांचें सार सांठविलें आहे ! अशा पुरुषास ब्राह्मणद्वेषा ठरविणारे पर्यायानें अनाचाराची तरफदारी करून ब्राह्मणांचें अहितच करित आहेत ! हिंदूंच्या क्षात्रतेजाविषयींचा त्यांचा अभिमान त्यांच्या इतिहास-ग्रंथांच्या पानापानांत दिसून येतो. आणि स्वकीयांच्या बुद्धिवैभवाच्या बाबतींतील त्यांची समजूत ऐकून तर इंग्रजी ग्रंथांवरून देशाभिमान गिरवूं पाहणाऱ्या त्यांच्या नंतरच्या पिढीस अचंबाच वाटला असता. कित्येक वर्षांच्या जबाबदारीच्या नौकरांतील अनुभवावरून त्यांचें असें मत बनलें होतें कीं बुद्धीच्या बाबतींत ब्राह्मण, प्रभु, वगैरे जाती युरोपियनांहून सरस आहेत ! एके ठिकाणीं त्यांनीं स्पष्ट म्हटलें आहे कीं एखादा गुंतागुंतीचा खटला युरोपियन अधिकाऱ्यास समजतां समजत नाही; पण त्याच्या हाताखालच्या हिंदु हपिसरांस तो चटकन् आकलन करितां येतो याचें कारण युरोपियांची बुद्धि मद्यमांसांमुळे जड झालेली असते.

अनाचाराची त्यांस मनस्वी चीड होती. आचार (धार्मिक कर्मकांड) व नीति यांची फारकत करण्याविरुद्ध त्यांनीं पुनःपुनः लिहिलें आहे. व्यभिचारी स्त्री शिवलिंगावर वीस घागरी पाणी ओतते व उघड लांच खाणारा मनुष्य दोन तास नाक धरून बसतो, आणि हीं दोघेहि लोकांत धर्मनिष्ठ ठरतात हें पाहून त्यांस भयंकर सार्विक संताप येई. “ धर्म धर्म म्हणून सर्व ओरडतात, पण ‘ धर्म म्हणजे काय ? ’ म्हणून विचारलें, तर ‘ चाली म्हणजेच धर्म ! ’ म्हणून सांग-

देशमुख गोपाळ हरि ऊर्फ ' लोकहितवादी '

तात. ” यांचेहि त्यांस महदाश्चर्य वाटे ! म्हणूनच जागजागी त्यांनी भोंवतालच्या अज्ञानी व अनाचारी समाजाविषयी आणि अज्ञानांतहि वर्णगुरुत्वाचा अहंकार मिरविणाऱ्या ब्राह्मणांविषयी कडक शब्द वापरले आहेत. त्यांची धार्मिक मते नेमस्तच होती व त्यांनी प्रतिपादलेल्या सुधारणाहि आत्यंतिक स्वरूपाच्या नव्हत्या. त्यांचा ईश्वरावरील भाव दृढ होता व तो जागजागी दिसतो. विष्णुशास्त्री यांचे चरित्रकारांनी वर्णिलेली त्यांची ईश्वरविषयक संशयबुद्धि व अश्रद्धा पाहिली असतां लोकहितवादींसारख्या श्रद्धावान् व सदाचारी पुरुषांस अनाचाराबद्दल वाटलेल्या सात्त्विक संतापांचे रहस्य त्यांस समजणे कठिण होतें असे वाटल्यावांचून राहत नाहीं.

ते जातिभेदाच्या पूर्ण विरुद्ध असूनहि तारतम्य सोडून मात्र कधीच लिहीत नसत. उलट त्यांनी म्हटले आहे की जाती मोडल्या तरी फिरून राहतीलच. पण असे आहे म्हणून पूर्वीचीं बंधने प्रयत्नेकरून कायम ठेवा अथवा वाढवा असे म्हणणाऱ्यांचा मात्र त्यांनी निषेध केला आहे. या बाबतीतील त्यांचे जागजागीचे उद्गार त्यांच्या व्यवहारपटुत्वास व तारतम्यास साजेसेच आहेत. ते म्हणतात, कोणत्याहि जातींत मुलगी देण्यास हरकत ठेविली नाही तरी आजच ब्राह्मण व रामोशी यांच्या सोयरिकी खास होत नाहीत. मग प्रतिबंध उराशी धरून मस्तर कां वाढवितां ? प्रतिबंध उगाळीत बसण्यामुळेच महार इंग्रजांच्या पलटणीत अगत्य दाखल होतात !

स्वतःस पुराणमताभिमानानी म्हणविणारे लोक जे धार्मिक शैथिल्य उघड्या डोळ्यांनी वाढवात होते त्यांवरहि लोकहितवादींनी कोरडे ओढले आहेत. ते म्हणतात — “या पुण्यांत शंभर डोले होतात त्यांपैकी दहा-पांच मुसलमानांचे, आणि बाकीचे आमचे हिंदू बापाच्या श्राद्धाइतपत अगत्याने करितात !” परदेशगमनाबद्दल बहिष्कार पुकारणारे पंडित या विपरीत आचाराच्या बाबतीत मात्र मुळांचे वंशज असल्या-प्रमाणे वागतात ! पण या विपरीत प्रकारच्या मुळाशी असलेली जनतेची मनोवृत्ति मात्र त्यांनी आपली नेहमीची तीव्र संशोधक बुद्धि चालवून अचूक ताडली आहे. ते म्हणतात खिस्ती लोक जर उद्यां खिस्ताचे ताबूद करतील तर आज बाटयांच्या नांवाने बोटें मोडणारे व मिशनऱ्यांविरुद्ध शिवराळ निबंध खरडणारे आणि त्यांचे अर्धवट शिकलेले वाचक त्या खिस्ती ताबुदांपुढेदेखील भक्तिभावाने ऊद जाळतील ! अशा बाबतीत ब्राह्मण मूग गिळून कां याचें रहस्य लोकहितवादींनी अचूक दाखवून दिले आहे. जोंपर्यंत ब्राह्मण निःस्पृह होते तोंपर्यंत त्यांनी निःस्पृहपणें दंडक घालून

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

दिले. पण पुढें पोटाथी बनतांच - “ काशीक्षेत्रींच्या ब्राह्मणांस वांटा मिळतांच अमृतरावाचा लुटीचा पैसा पवित्र ठरूं लागला ! ” व अशा रीतीने “ एकदां वेडेपणाचें पीक माजलें म्हणजे तें विचारवंतांचेंहि कांहीं चालूं न देतां उलट त्या वेडेपणातच विचारवंतहि प्रवेश करुन त्यांस उत्तेजन देतात असें दिसतें. ” (‘ उदेपुरचा इतिहास. ’)

तसेंच देवालयांत कसबिणीचें वास्तव्य व सुवासिनीहूनहि त्यांचें तेथील माहात्म्य यांचाहि त्यांनीं तीव्र निषेध केला आहे. पुण्यांतील देवांस मिळालेलीं ‘ खुन्या ’ ‘ छिनाल ’ वगैरे टोपण नांवें पाहूनहि त्यांस परम आश्चर्य व खेद वाटे. अशा गोष्टींना वैतागून ते अखेर म्हणतात “ हें सर्व सुधारण्यास ईश्वर कोण शंकराचार्य धाडील तो खरा ! ”

त्यांच्या जुन्या चालींवरील टीकेच्या बुडाशीं केवळ इंग्रजी ग्रंथांचें अवलोकन व इंग्रजांचें अनुकरण हीं नव्हतीं. त्यांच्या टीकेचा पाया भक्कम व निर्दोष होता. ते म्हणत, ज्या चाली पराक्रमाचे आड येतील त्या सोडा. परदेशगमनाचें बाबतींत त्यांनीं लिहिलें आहे - “ म्लेच्छांचे देशास जाण्यास अटकाव होता. परंतु आतां तुमचा देश म्लेच्छांचा झाला. आतां अटकाव कुठून उरला ? ”

त्यांचे उद्गार कित्येक ठिकाणीं कडक वाटतात, पण या तीव्रतेच्या बुडाशीं स्वजनांची लाजिरवाणी स्थिति पाहून आलेला वैतागच होता. त्यांनीं आपल्या लेखनांतील त्वेष कोणाहि समाजहितकर्त्याची फुकट वैयक्तिक टर करण्याच्या बाष्कळ कार्यांत योजिला नव्हता. ‘ उद्योगप्रशंसा ’ या निबंधांत ते लिहितात- “ तसा (अमेरिकेसारखा) हा देश केवळ इंग्रजांचे वस्तीचा होईल काय ?... अशा प्रकारचे प्रश्न माझे अंतःकरणांत येतात व यांची विवंचना करतां-करतां ईश्वरइच्छा काय आहे ती समजत नाहीं.....जे सुधारलेले लोक आहेत त्यांस मी पुसतों कीं तुम्हांस जर सर्व गोष्टी पुढें भयंकर दिसतात तर तुम्ही स्वस्थ कसे बसलेत ?..... ” अशी तीव्र तळमळ उरांत बाळगून लोकजागृतीकरितां ज्या लोकहितकर्त्यांनै आपलें अखिल आयुष्य वेंचलें त्यांच्या निंदेनें स्वलिखित नटविणारारास अंध म्हणावें कीं कृतघ्न म्हणावें हेंच समजत नाहीं !

असेंहि क्वचित् भासविण्यांत येतें कीं लोकहितवादींस कळकळ असली तरी युरोपियनांचे कर्तबगारीनें ते दिपून गेले होते व स्वजनांविषयीं त्यांस कांहींच विश्वास वाटत नव्हता. त्यांचीं स्वजनांच्या पात्रतेविषयींचीं मतें आतांपर्यंत थोडीं-

देशमुख गोपाळ हरि ऊर्फ ' लोकहितवादी '

बहुत येऊन गेलीच आहेत. तथापि स्वदेशीयांच्या प्रत्यक्ष राजकीय कर्तबगारी-बद्दल अथवा भवितव्याबद्दलहि त्यांस त्यांच्या टीकाकारांहूनहि भरीव विश्वास होता. ते म्हणतात - “ कित्येक मूर्ख राज्य करणें हें काम यवनांचेंच म्हणूं लागले आहेत. पण त्यांस आठशें वर्षांपूर्वीचें दिसत नाहीं.”

याखेरीज आज सर्वमान्य ठरलेल्या राष्ट्रोद्धाराच्या मार्गाचाहि त्यांनीं ठिक-ठिकाणीं कळवळ्यानें उपदेश केला आहे. ' हिंदू लोकांचा व्यापार ' या निबंधांत ते म्हणतात - “ याजकरितां सर्वाहीं असा कट करावा कीं जें आपल्या देशांत पिकेल तेंच नेसूं.....कापूस विकणारांनीं असा विचार करावा कीं इंग्रजांस इकडे तयार केलेलीं कापडें घ्यावीं, परंतु कापूस देऊं नये.....सांप्रत आपलेच लोक आपल्या लोकांस मारीत आहेत. जशी बाहेरची चांगली स्त्री पाहून घरची लग्नाची स्त्री टाकून तिचे पाठीस लागतात आणि भुलतात तसें या लोकांचें झालें.” पण या गोष्टी केवळ बुद्धिविलासास्तव ग्रंथांत निविष्ट करून समाधान होण्यासारखी त्यांची वृत्ति नव्हती. त्यांची तळमळ व या घसरत्या घरास सांवरण्याची घाई त्यांच्या पुढील पिढ्यांत जहाल गणत्या गेलेल्या पुढाऱ्यांत तरी आढळली असती कीं नाहीं याची शंकाच आहे. याच निबंधांत ते पुढें म्हणतात - “ जर हरदास आणि कथेकरी यांनीं अशीं मते घेतलीं आणि लोकांस जर भरविलीं तर बहुत लोक एकत्र होतील.....चांगल्या गोष्टी छापखान्यांतूनच निघाव्या असें नाहीं. हरदासांनींहि काढाव्या.”

त्याचप्रमाणें इंग्रजी राज्यांतील पक्षपात व कर्तबगार व्यक्तींची कुचंबणा या दोन महादोषांवरहि त्यांनीं जागजागीं कडक टीका केली आहे; आणि पेशवाईंतील अनेक दोषांची त्यांस जाणीव असूनहि या बाबतींत सुराज्यापेक्षां कसलेंहि स्वराज्यच श्रेष्ठ असें मत दिलें आहे. ते म्हणतात - “ देशांत प्रसिद्ध पावण्याचीं स्थळे असलीं पाहिजेत. विलायतेतील पार्लमेंट आहे तें तसेंच स्थळ आहे. सांप्रत या देशीं असें स्थळ नाहीं ही मोठी कमताई आहे. आतां कोणी म्हणतील पेशवाईंतील फडाप्रमाणें आतां कोडेंत आहेत. त्यांत वकिली करून प्रसिद्ध व्हावें. डॉक्टर...एन्जिनियर... कौन्सिलर व्हावें...त्यास, हें सर्व खरें आहे. त्यास आम्हीं वाईट म्हणत नाहीं. हीं सर्व ठिकाणें योग्य आहेत; परंतु त्यांत समावेश व प्रतिष्ठा फार होते असें आम्हांस वाटत नाहीं. याकरितां मोठी प्रतिष्ठा होईल, बहुतांचा गुण दिसून येईल असें

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

साधन काहींतरी अवश्य असलें पाहिजे. त्याशिवाय उमेदवारांची तृप्ति होत नाही. लक्षावधि लोक आहेत हे हल्ली उगीच चोरासारखे बसले आहेत यांनी कोठें व कोणत्या कामांत प्रसिद्ध व्हावें ? ” काँग्रेसच्या व्यासपीठावरून चाळीस वर्षे चाललेल्या इंग्रजी आक्रोशाचा इतका घरगुती व बालबोध तर्जुमा कदाचित् लोकमान्य टिळकांच्या व्याख्यानांतच सांपडला तर सांपडेल !

लोकहितवादींचें अथांग वाङ्मय डोळे उघडून वाचणारास त्यांचा संदेश वरील-प्रमाणें दिसून येईल. आणि त्यांच्या वरील मतांत व आजकालच्या सर्वमान्य पुढाऱ्यांच्या मतांत तफावत ती कोणती ? किंबहुना उपरिनिर्दिष्ट सामाजिक व राजकीय मतांस मान्यता न देणारा सर्वमान्य ठरू शकेल काय ? पण त्यांच्या ग्रंथांच्या शेंकडों पानांत भरलेलीं हीं ढळढळीत मतें बाजूला ठेवून विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनीं ब्राह्मण, नाना फडणवीस व संस्कृत विद्या यांजवर त्यांनीं केलेल्या टीकेचेंच फाजील अवडंबर माजविलें आहे. ब्राह्मणांवर बुद्धापासून विवेकानंदांपर्यंत सर्वच धार्मिक क्रांतिकारकांस हत्यार उचलावें लागलें आहे. नाना फडणवीसाचें मुत्सद्दीपण इंग्रजांच्या मानानें कोतें पडत आहे हें नानांच्या काळचे महादजी शिंद्यासारखे अथवा सखारामबापूसारखे मुत्सद्दीहि म्हणत असत. मग लोकहितवादींसारख्या बारीक नजरेच्या इतिहासाभ्यासकास तसें वाटल्यास नवल काय ? आणि संस्कृत विद्येची थोरवी निदान लोकहितवादींस तरी कोणी शिकवा-वयास नको होती हें त्यांचे 'स्वाध्याय' 'आश्वलायनगृह्यसूत्र' वगैरे ग्रंथ वाचणारास सहज समजून येईल. त्यांचा कटाक्ष बहुजनसमाजाच्या उपयुक्तेच्या दृष्टीनें व अध्ययनाच्या विशिष्ट पद्धतीसंबंधानें होता. आणि तसें पाहिल्यास ज्या जुन्या शिक्षणपद्धतीवर लोकहितवादींनीं कडाका उडविला आहे त्या पद्धतीची इंग्रजी कॉलेजांचे जागीं योजना होणें शास्त्रीबोवांस तरी मान्य झालें असतें काय ? विष्णु-शास्त्र्यांनीं गौण मुद्यांवर अलंकारिक व्याख्यान करून वाचकांस चकविलें आहे असें लोकहितवादींचा एकहि ग्रंथ समग्र वाचणारांचें मत झाल्यावांचून राहणार नाही.

पण विष्णुशास्त्र्यांच्या विकृत टीकेत व दुष्ट आरोपांतच लोकहितवादींचें रूप पाहण्याचे दिवस सुदैवानें संपत आहेत. आणि जो या लोकहितकर्त्यांचें स्वरूप प्रत्यक्ष त्यांच्या वाङ्मयसागरांत पाहील त्यास लोकहितवादी ऊर्फ सरदार गोपाळ हरि देशमुख हे खानदानी घराण्यांतील संभावित गृहस्थ, इंग्रजी, संस्कृत, फारशी वगैरे वाङ्मयाचा गाढ अभ्यास केलेले बहुश्रुत विद्वान्, अत्यंत नेकीनें वागणारे

देशमुख गोपाळ हरि ऊर्फ ' लोकहितवादी '

अधिकारी, दूरदृष्टीने विचार करणारे सामाजिक व राजकीय विचारागणी आणि महाव्यासंगी व सामर्थ्यवान् गद्यलेखक असेच दिसतील. त्यांचीं मते दिवसेंदिवस अधिक हितावह व दूरदर्शित्वाचीं ठरत आहेत. त्यांचे ग्रंथ महाराष्ट्र सारस्वतास चिरकाळ भूषण होतील. त्यांच्या इतकी विपुल, विविध व विचारप्रवर्तक रचना दुसऱ्या कोणत्याहि मराठी साहित्यसेवकाचे हातून झालेली नाही. त्यांनीं हातीं घेतलेल्या कित्येक विषयांवर त्यांच्या पश्चात् एक-एकहि ग्रंथ होणें दुर्घट झालेलें दिसून येतें. काहींस तर त्यांच्या व्यतिरिक्त एकहि व्यासंगी लाभला नाही. अशा असामान्य व्यासंगी व अष्टपैलू लेखकाचे ग्रंथ ज्ञानकोशाप्रमाणें भापेंत चिरकाळ ज्ञानवर्धक ठरतील यांत शंका नाही.

श्री. के. क्षीरसागर

देशमुख गो. ह. ऊर्फ ' लोकहितवादी ' यांचें वाङ्मयः—

(१) जातिभेद, १८७७; (२) गीतातत्त्व, १८७८; (३) ऐतिहासिक गोष्टी व उपयुक्त माहिती, भाग १-३; (४) आगमप्रकाश, १८८४; (५) आश्व-लायन गृह्यसूत्र, १८८०, १९१५; (६) ग्रामरचना, त्यांतील व्यवसाय व त्यांची हल्लींची स्थिति, १८८३; (७) राजस्थानचा इतिहास, १८९२, १८९४; (८) गुजराथ देशाचा इतिहास, १८९४; (९) लंकेचा इतिहास; (१०) सुराष्ट्रदेशाचा संक्षिप्त इतिहास; (११) हिंदुस्थानचा इतिहास—पूर्वार्ध; (१२) स्वाध्याय; (१३) सुभाषित अथवा सुबोधवचने; (१४) पृथ्वीराज चव्हाण याचा इतिहास; (१५) शतपत्रे; (१६) निबंधसंग्रह; (१७) हिंदुस्थानास दारिद्र्य येण्याचीं कारणें आणि त्यांचा परिहार व व्यापारविषयक विचार; (१८) भिक्षुक; (१९) कलियुग; (२०) निवडक पत्रे, नवयुग, ऑगस्ट १९२२; (२१) पानिपतची लढाई.

चरित्र, चर्चा, अभ्यासः—

- (१) लोकहितवादी, ग. ह. केळकर, १९२३.
- (२) लोकहितवादी, कृ. ना. भाळ्ये, १९२६.
- (३) लोकहितवादी, वि. कृ. चिपळूणकर, निबंधमाला, पृष्ठ ९५७-१०९५.
- (४) पहिले सुधारक व मराठी ग्रंथकार, मुसुख, जुलै १९२८.
- (५) पानिपतची लढाई (परीक्षण), विविधज्ञानविस्तार, पुस्तक १० अंक ५-७,

सन १८७८.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

- (६) लोकहितवादी, विविधज्ञानविस्तार, पुस्तक १२, अंक ८-१० सन १८७९.
(७) लोकहितवादी चरित्र (ग. ह. केळकरकृत), परीक्षण, विविधज्ञानविस्तार,
सप्टेंबर १९२३

देसाई गजानन त्र्यंबक [१८९९-१९३०] कादंबरीकार. यांचा जन्म जत संस्थानांतील उमदी या गांवीं झाला. यांचें इंटरमीजिएटपर्यंतचें शिक्षण नागपुर येथें झालें. १९२२ सालीं पुणें येथील 'फर्ग्युसन कॉलेजां'तून बी. ए. झाले. यांनीं ' कारकून ' (१९२५); ' विभक्त कीं एकत्र ' (१९२६) व 'परावर्तन' (१९२८) अशा तीन सामाजिक कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत.

देसाई वामन गणेश [१८७४-१९२७] आयुर्वेदीय संशोधक. यांचा जन्म पुणें येथें झाला. प्राथमिक शिक्षण पुणें येथें व दुय्यम व उच्च शिक्षण मुंबईस झालें. १८९९ सालीं ते 'ग्रॅट मेडिकल कॉलेजां'तून ' एल्. एम्. अँड एस्.'ची परीक्षा पहिल्या वर्गांत पहिल्या नंबरास पास झाले. तोंपर्यंत या परीक्षेंत कोणाहि विद्यार्थ्यांची झाली नव्हती इतकी त्यांच्या गुणांची बेरीज त्या वेळीं झाली होती. त्यांना तीन शिष्यवृत्त्या, पांच बक्षिसे व एक पदक हीं त्या वेळीं मिळालीं. यांपैकी सहा सूतिका व इतर स्त्रीरोगांवरील शास्त्रांत मिळालीं. हें त्यांचें नैपुण्य तसेंच कायम राहून पुढें धंदा करूं लागल्यावर या शास्त्रांत व कलेंत त्यांचा हात धरणारा कचित्च कोणी डॉक्टर आढळे.

वामनरावांनीं परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यावर नौकरीच्या खटाटोपांत न पडतां स्वतंत्र धंदा करण्याचें योजिलें. मुंबईत भुलेश्वरच्या बाजूला जम बसतो कीं काय हें पाहण्यांत पांच-सहा महिने घालविल्यावर त्यांनीं वादें हें ठिकाण कायम केलें. या ठिकाणीं त्यांची चांगलीच भरभराट होत गेली. धंदा सुरू केल्यावर चार-पांच वर्षांनीं वामनराव विलायतेस गेले. विलायतेंत चार वर्षें राहून त्यांनीं ' लंडन विश्वविद्यालया 'ची रसायनशास्त्रविषयक बी. एस. सी. व वैद्यकीची एम्. बी. बी. एस. अशा दोन परीक्षा सन्मानाचे गुण मिळवून दिल्या. १९०९ सालीं ते हिंदुस्थानांत परत आले.

स्वदेशीं आल्यावर त्यांनीं गरिबांकरितां एक स्वतंत्र शुश्रूषालय काढिलें. त्यांत श्रीमंतांना उपचार केला जात नसे असें नव्हे, परंतु त्याचा विशेष उपयोग गरिबांनाच होई. श्रीमंतांच्या काय किंवा गरिबांच्या काय, स्त्रियांचे रोग म्हणजे

साधारणपणे कष्टसाध्यच; पण श्रीमंत लोक शेंकड्यावारी पैसे मोजून तसले रोग बरे करून घेतात; आणि गरिबांना पैशाच्या अभावी खितपत राहून शेवटी मृत्युमुखी पडावे लागते! अशा गरीब लोकांकडून त्यांच्या मासिक पगाराहून किंवा उत्पन्नाहून अधिक - मग ते दहा-पंधरा रुपये कां असेना - एक पैहि न घेता त्यांचे वाटेल ते भयंकर रोग वामनराव बरे करीत! अनेक अनाथांना तर त्यांनी मोबदला न घेतां उपचार करून काळाच्या दाढेंतून सोडविले आहे. हे शुश्रूषालय १९१५ साली महायुद्धामुळे औषधांच्या किंमती बेसुमार वाढून खर्च झेपनासा झाल्यामुळे बंद करावे लागले. पण वाईटांतून बरे निघावे त्याप्रमाणे पाश्चात्य औषधांच्या महागाईमुळे वामनरावांचे लक्ष देशी औषधांकडे व आयुर्वेदीय संशोधनाकडे अधिक वेधले. देशी औषधींच्या गुणधर्मांचा त्यांनी सूक्ष्म अभ्यास आरंभिला. कित्येकांचे गुणधर्म प्रत्यक्ष प्रयोगाने नवीन शोधून काढले, तर दुसऱ्या कांहींचे पडताळून पाहिले. आयुर्वेद्यकाबरोबरच युनानी वैद्यकाचेहि अध्ययन व त्यासंबंधीचे प्रयोग त्यांनी आरंभिले. त्यांनी आपल्या बंगल्याच्या आवारांत कांहीं वनस्पती लाविल्या, आणि त्यांचा ते वेळोवेळी उपयोग करू लागले. त्यांचा देशी वैद्यकीचा संशोधनात्मक अभ्यास दिवसेंदिवस गाढ होत चालला. याची फळे म्हणजेच त्यांचे 'वनस्पतिशास्त्र' व 'रसायनशास्त्र' हे दोन ग्रंथ. हे ग्रंथ मराठी वैद्यकीय वाङ्मयाची निःसंशय भूषणे आहेत.

देसाई वा. ग. यांचे वाङ्मयः - (१) वनस्पतिशास्त्र; (२) भारतीय रसायनशास्त्र.

देसाई शांताराम अनंत [१८६७ - १९१४] तत्त्वज्ञ निबंधकार. जन्म रत्नागिरी जिल्ह्यांतील कुंभवडे गांवी झाला. 'मुंबई विश्वविद्यालया'चे हे एम्. ए. होते. कायद्याचीहि पदवी त्यांनी मिळविली होती. इंदूरच्या 'होळकर कॉलेज'त हे वीस वर्षे प्रोफेसर होते. हिंदी व युरोपीय तत्त्वज्ञानावरील यांचा व्यासंग दांडगा होता. यांचे ग्रंथः - युरोपीय नीतिमीमांसेचा इतिहास, भाग १ - यांत ग्रीक नीतिमीमांसा; २. गहन विषयावर अल्प विचार; भाग १ (१९०६) - यांत प्राच्य व पाश्चात्य ज्ञानमार्ग, पदार्थविज्ञान विरुद्ध ख्रिस्ती धर्म हे तीन विषय आले आहेत; ३. तुकारामाच्या अभंगरत्नांचे हार (१९१०) - यांत तुकाराम व सुप्रसिद्ध इंग्रजी तत्त्वज्ञ कवि ब्राउनिंग यांच्या कृतींची तुलना

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

करून त्यांतील विशेष व्यक्त केले आहेत आणि समर्थनपर उतारे दिले आहेत; ४. वैदिक तत्त्वमीमांसा, भाग १ ला, शंकराचार्य व रामानुजाचार्य (१९०९) — या लेखांत दोहों आचार्यांच्या मतांतले ऐक्य कोणत्या गोष्टीत आहे तें दाखविलें आहे (— मतभेदनिदर्शन दुसऱ्या भागांत करण्याचा त्यांचा विचार होता पण तो त्यांच्या आकस्मिक मृत्यूनें सफल झाला नाहीं.); ५. सृष्टीची यांत्रिक उत्पत्ति; ६. वैदिक धर्माचें परमरहस्य (१९१०); ७. उपनिषदांतील वचनांचा संग्रह (१९१०). यांनीं इंग्रजीतहि 'A Study of Indian Philosophy' व 'Vedant of Shankaracharya expounded and vindicated'. असे दोन ग्रंथ लिहिले आहेत. यांनीं १९०७ सालीं धर्म व तत्त्वज्ञान या विषयांस वाहिलेलें असें 'विद्यार्थी' नांवाचें त्रैमासिक सुरू केलें होतें. हें त्रैमासिक ६-७ वर्षे चाललें. यांचे बरेच निबंध 'विविधज्ञानविस्तारांत' प्रसिद्ध झाले आहेत. [आधार — बा. ना. देव; विविधज्ञा. १९१४.]

चरित्र, चर्चा, अभ्यास: —

- (१) प. वा. प्रो. शांताराम अनंत देसाई — सुबोधपत्रिका १५, मार्च १९१४.
- (२) शांताराम अनंत देसाई, बा. ना. देव — विविधज्ञानविस्तार, जून १९१४.
- (३) ग्रीक नीतिमीमांसा — परीक्षण, ले. बा. ना. देव, वि. विस्तार, पु. ३४ अं. ८-९, स. १९०३.
- (४) शंकराचार्य आणि रामानुजाचार्य — परीक्षण, वि. विस्तार, पु. ४२ अं. ९-१०, सन १९११.
- (५) देसाई शांताराम अनंत — चरित्र व कार्यविवेचन, ले. एक शिष्य, लोकशिक्षण (जुनें), वर्ष ३ अंक ७, सन १९१५.

‘धनुर्धारी’ (रामचंद्र विनायक टिकेकर) [१८६२ — १९०७] इतिहास, अर्थशास्त्र, व्यापार, बालवाङ्मय, धर्मनीति, चरित्र, कादंबरी, निबंध इत्यादि विषयक बहुरूपी लेखक. नाना विषयांचें ग्रहण करण्यांत ‘धनुर्धारी’ यांची बुद्धि जशी नांव घेण्याजोगी सर्वगामी दिसते तशी निरनिराळ्या वेळीं निरनिराळीं टोपण नांवां त्यांना घ्यावयास लावतांना नांव ठेवण्याइतका आपला चंचलपणा ती पटवतेच. टोपण नांव घेण्यापुरतें किंवा लेखनविषयापुरतेंच तिचें चांचल्य न थांबतां स्वतःचें व इतरांचें पोट भरण्याकरतां त्यांनीं वेळोवेळीं

जे-जे प्रयत्न आणि उद्योगधंदे केले त्यांतहि त्यांच्या तरल बुद्धीचा प्रभाव प्रकट झाल्यावांचून राहिला नाही. मात्र चंचल बुद्धीने सरस्वतीच्या सर्व दालनांतून त्यांना स्वैर संचार करण्यास हात दिला म्हणूनच की काय चंचल लक्ष्मीने त्यांना सर्व ठिकाणी चांगलाच हात दाखविला, आणि पोटासाठी पायपीटहि करावयास लावली ती इतकी की ‘ धनुर्धारी ’ यांचे आडनांव त्यांना गांवावरून मिळाले असूनसुद्धा रत्नागिरी जिल्ह्यांतील टिके हे त्यांचे मूळ गांव होय ही गोष्ट पुष्कळांच्या नजरेआड झालेली आहे. वास्तविक त्यांचे संबंध नांव रामचंद्र विनायक टिकेकर, पण मराठी वाचकांना ‘ धनुर्धारी ’ या नांवानेच ते अधिक परिचित आहेत.

‘ धनुर्धारी ’ सारखा अष्टपैलू लेखक, पटिक विद्वान आणि पाटीभर पदव्या मिळविलेला पहिल्या पिढीतला सुशिक्षित शिष्ट असला पाहिजे अशी कोणाची कल्पना असल्यास ती खोटी आहे. ‘ धनुर्धारी ’ यांचे शिक्षण म्हणजे मराठी चार-पांच व इंग्रजी सहा ईयत्ता एवढेच झालेले ! पण म्हातारीने कोंबडा डालून ठेवण्याची शिकस्त केली तरी दिवस उगवावयाचा राहत नाही त्याप्रमाणे प्रतिकूल परिस्थितीने जरी त्यांच्या पुस्तकी शाळाशिक्षणाला खो घातला तरी ‘ धनुर्धारी ’ यांची कर्तबगारी उजेडांत आल्यावांचून राहिली नाही. धारवाडास शाळेत असतांनाच भाषा व इतिहास या विषयांचे त्यांनी विस्तृत वाचन केले. पण शाळा-कॉलेजांतून बाहेर पडून आपला आवडता लेखनव्यवसाय स्वयंस्फूर्तीने सुरू करण्यापूर्वी परिस्थितीने त्यांना ‘ सदर्न मराठा रेल्वे ’ च्या धारवाड येथील अकाउंट ऑफिसांत डांबून टाकले आणि खरडेघाशी व बेरजा-वजावाक्या करावयास लावून त्यांच्या स्वाभाविक लेखनहौसेचा हिरमोड केला. घरच्या गरिबीमुळे व सर्वांत वडील भावंड होण्याची त्यांच्यावर पाळी आल्यामुळे ‘ धनुर्धारी ’ यांना मध्येच शाळा सोडून नोकरी धरावी लागली.

एकव्या नोकरीच्या रुपेरी बेडीने ते तितकेसे बांधले जाणार नव्हते की काय म्हणून लग्नाच्या सोनेरी शंखलेने लवकरच त्यांना जखडून टाकिले ! पण या दोन्ही बंधनांत लग्नाची रेशमी गांठच शेवटी सरस ठरून काही आकस्मिक कारणावरून त्यांना नोकरीवर पाणी सोडावे लागले. त्यांच्यांत काही पाणी नसते तर शेवटपर्यंत दुसऱ्याच्या ओंजळीने पाणी पिण्यांतच त्यांना धन्यता वाटती आणि मराठी वाचकांपुढे त्यांचे नांवहि येते ना ! पण मुर्दाड ख्यालीबुशालीपेक्षा स्वाभिमानी

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

गरिबी पत्करून त्यांनी नोकरी आणि धारवाड यांना रामराम ठोकला' आणि आपल्या स्वभावप्रिय लेखनकलेचे चोज करण्याचे पुरते ठरविले. आरंभी-आरंभी 'किरात' वगैरे टोपण नांवांखाली त्यांची लेखणी चमकू लागली. हळुहळु 'केसरी'तून 'धनुर्धारी' या नांवाने लेख लिहिण्यास त्यांनी सुरवात केली. त्यांच्या त्या वेळच्या लेखांच्या लोकप्रियतेवरून पुढे त्यांनी 'धनुर्धारी' हेच नांव कायम केले आणि आजही मराठी वाचक त्यांना त्याच नांवाने विशेष ओळखतात.

'धनुर्धारी' यांच्या वाग्वाणांचा मारा झाला नाही असा विषय आढळणे कठिण. तत्कालीन परिस्थितीतून बाहेर पडणाऱ्या अनेक बऱ्या-वाईट मुद्यांचा ते खरपूस समाचार घेतच, पण इतर विषयांवरही लहान-मोठी पुस्तके लिहिण्याचे त्यांनी बाकी ठेवले नाही. त्यांच्या लिखाणाचे त्यांनीच पाडलेले भाग पाहिल्यास - 'महाराष्ट्र-कुटुंब संग्राहक पुस्तकावलि' 'स्वधर्म-ज्ञान-प्रसारक पुस्तकमाला' 'कुलवधूंचा ज्ञानकोश' 'लहान मुलांचे पुस्तकालय' 'व्यापारी वाचनपाठ' 'शेत-शेतकी आणि शेतकरी' 'व्यापार-उदीम' हीं मासिके 'पिराजी पाटील', 'वाईकर भटजी' वगैरे कादंबऱ्या तसेच 'आमची गळिताची धान्ये' 'तंत्र्या भिल्लाचे चरित्र' वगैरे बहुविध लिखाण त्यांच्या सर्वगामी आणि सूक्ष्म बुद्धीचे उत्तम प्रत्यंतर आहे. शिवाय वाङ्मयक्षेत्रांत घडाडीने शरसंधान करित असतांनाच दुसऱ्याही कित्येक उपयुक्त व्यवहारांकडे त्यांचे अवधान होतेंच. त्यांच्या लिखाणाचा विशेष हाच की त्यांत अनुभवाची प्रचीति आणि परोपकाराची तळमळ चहुंकडे पांगलेली दिसते. अडत, भुसार, किराणा, स्टेशनरी वगैरे दुकाने त्यांनी चालविली; नाना तऱ्हेच्या इतर लहान-मोठ्या उलाढाली आणि शिकवण्याहि त्यांनी केल्या. बहुविध विषयांवर मार्मिक आणि समर्पक रीतीने लिहितांना त्यांच्या या अनुभवप्राप्त ज्ञानाचा पुढे त्यांना चांगला उपयोगहि झाला !

लहानसहान आणि सटरफटर व्यापारापुरती त्यांच्या उद्योगप्रियतेची आणि दुसऱ्यांना वायफळ पुस्तकी उपदेश करण्यापुरती त्यांच्या स्वदेशप्रीतीची धांव नव्हती. त्यांनी आंखलेल्या व त्याचप्रमाणे मूर्तस्वरूपांत आणलेल्या कारखाने वगैरे घडामोडींतहि ती मनमोकळेपणाने खेळतांना दिसते. पोट भरण्याच्या निमित्ताने जेथेजेथे जाण्याचा दुर्दैवाने त्यांच्यावर प्रसंग आला तेथेथे आपल्या नांवाचे जिवंत स्मारक नकळत त्यांनी करून ठेवलेच. शेतकऱ्यांची गाऱ्हाणी दूर कर-

ण्याच्या इराद्यानें अक्कलकोट संस्थानांत ‘ धि अक्कलकोट अॅग्रिकल्चरल सिंडिकेट ’ काढून, राजाश्रयाच्या अभावीं मोडकळीस आलेला विणकऱ्यांचा धंदा उचलून धरण्याकरितां सोलापुर शहरीं ‘ वीव्हर्स गिल्ड ’ स्थापून, तसेंच धांवत्या घोट्याचे माग बनवून व कापडाच्या जिन्स आणि बाशीं सारख्या ठिकाणीं गिरण्या सुरू करून त्या-त्या प्रांतांत त्यांनीं आपलें नांव मागें ठेविलें आहे. बाकी एवढ्या अफाट उलाढाली करूनहि ते स्वतः अर्किचनच राहिले ! इतकेंच नव्हे तर बऱ्याच ठिकाणीं चांगल्या कल्पना सुचविण्याचा व विशेषतः त्या व्यवहारांत उतरविण्याचा मोबदला म्हणून दैवानें त्यांच्या मार्थीं अपयश आणि कर्ज यांचें खापर फोडण्यास कमी केलें नाहीं ! पण ह्या बुडित उद्योगांतहि ज्यांचा त्यांच्याशीं नात्याच्या किंवा धंद्याच्या दृष्टीनें संबंध आला ते सारे मात्र गब्बर होऊन बसले ! उघडच आहे परिसाच्या स्पर्शानें लोखंडाचें सोनें हें व्हावयाचेंच !

कैकयीच्या दुस्वासानें रामाला वनवासाचें व लक्ष्मीच्या अवकूपेनें ‘ धनुर्धारी ’ यांना दारिद्र्याचें दुःख भोगावें लागलें; तरी वनवासांत रामाला आणि निर्धनतेंत ‘ धनुर्धारी ’ यांना नांव मिळवितां आलें ही गोष्ट विसरून चालणार नाहीं. पण या दरिद्री दगदगीचा त्यांच्या भावनावश मनावर संसारांतून लक्ष काढून घेण्याइतका शेवटीं परिणाम झालाच. पुढेंपुढें ते अगदीं विरक्त बनले आणि इतके दिवस स्वतःच्या आणि इतरांच्या ऐहिक सुखाकरितां केलेला सारा उत्साह त्यांनीं परमार्थचिंतनाकडे खर्ची घालण्यास सुरवात केली. त्यांच्या भाविक मनाची मजल गुरुमंत्र घेण्यावरच थांबली नाहीं. लातूरनजीक तडवळ मुक्कामीं ‘रामदासी पंथा’ची दीक्षा घेण्याचा त्यांचा मनोदय होता. त्या हेतूनें त्या पंथाचीं देवळें व मठ यांचें पुनरुज्जीवन करावें म्हणून वर्तमानपत्रांतून त्यांनीं ‘ राघवानन्द ’ या नांवानें कांहीं लेख देखील लिहिले. लेखनसृष्टींत अशा रीतीनें ‘ धनुर्धारी ’ यांचा ‘ राघवानन्द ’ हा शेवटचा अवतार झाला !

सुबलक ग्रंथसंभार, मुलेंबाळें, ‘ कलम-कदमी ’ नांवाची एक रोजनिशी आणि खंदा लेखक म्हणून कमावलेली कीर्ति एवढी संपत्ति मागें ठेवून पुढें लवकरच ‘ धनुर्धारी ’ हे कालवश झाले. आडपडदा न ठेवतां निर्भीडपणें लिहिलेल्या ‘ धनुर्धारी ’ यांच्या ‘ कलम-कदमी ’ रोजनिशीवरून पुष्कळ गुपित गोष्टी उजेडांत आल्या असत्या आणि ‘ एव्होलिन ’ व विशेषतः ‘ पेपिस ’ यांच्या डायरीतील मजकुरावरून कांहीं

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

तत्कालीन कुलंगड्यांचा बोध होतो त्याप्रमाणे 'धनुर्धारी' यांच्या 'कलमकदमी'-वरूनहि त्या वेळच्या काहीं भानगडींवर पुष्कळसा प्रकाश पडण्याचा संभव होता, पण मराठी वाचकांच्या कमनशिबाने मोकळ्या मनाने लिहिलेली ही 'धनुर्धारी' यांची रोजनिशी आज अस्तित्वांत नाही. त्यांच्या जवळच्या एका नातलगानेच तिचा जाणूनबुजून सत्यनाश केला आहे. कुऱ्हाडीचा दांडा असा गोतास काळ झालेला बघून गणगोतापासून दोन हात दूरच असलेले बरे असेच कोणासहि वाटणार !

पण प्रपंचांतले अपेशी 'धनुर्धारी' लेखनप्रपंचांत तरी कीर्तीचे व यशाचे वारसदार झालेले पाहिले म्हणजे आज तेवढाच आनंद वाटतो. त्यांतल्या त्यांत त्यांचे 'वाईकर भटजी' हे पुस्तक मधूनमधून 'प्रवेश' परीक्षेला लावलेले दिसले की आपल्या हयातीत नाही तर निदान पश्चात् तरी आपल्या लेखनकलेचे सुशिक्षितांत चीज झालेले पाहून 'धनुर्धारी' यांच्या मृतात्म्यास तेवढेच समाधान वाटणार !

इतिहास आणि ऐतिहासिक चरित्रे: - युद्धस्य कथा रम्या म्हणतात, पण महाराष्ट्रांत असा एक काळ होता की तेव्हां फक्त परकीयांच्या पराक्रमाचे पोवाडे गाण्यांतच आम्हांला मनःस्वी समाधान वाटत असे. शौर्य-बल-तेज पाहावयाचे असेल तर तें सारें आमच्या देशाबाहेर अशी परिस्थिति ! इतकेंच नव्हे तर सान्या अवगुणांचे पुतळे म्हणजे स्वकीय अशीच चांगल्या शिकल्या-संवरलेल्यांची तेव्हां भावना ! अशा वेळीं स्वाभिमानाचे वारे पिऊन स्वकीयांचे गुण गाणाऱ्या गवयाची किंमत मोठी असते. पावसाळ्यांत तुडुंब वाहणाऱ्या नदीनाल्यापेक्षां वाळवंटांतील ओहोळाचीच पांथस्थाना अधिक आवश्यकता ! याच दृष्टीने 'धनुर्धारी'चे ऐतिहासिक लिखाण महत्त्वाचे आहे. लेकी, पीअरसन् सारख्यांच्या इतिहासाप्रमाणे तात्त्विक कसोटीस ते कदाचित् उतरणार नाही; फ्रीमनने केलेल्या ट्यूटन लोकांच्या पक्षपाताप्रमाणे स्वजनांच्या स्तुतीचा त्याला थोडाफार दर्पहि येईल; फ्रूड, सील यांना चढलेल्या साम्राज्यसत्तेच्या उन्मादाप्रमाणे परकीयांचा बुद्धिपुरस्सर त्यांत एखादे वेळीं पाणउताराहि केलेला आढळेल ! पण तेवढ्यावरून 'धनुर्धारी' ना आपली जबाबदारी माहित नव्हती असे म्हणण्याचे मात्र कोणासहि धाडस करतां येणार नाही. "अगोदर असावी तितकी माहिती व भक्ति आमच्या मंडळींत आणि त्यांतून तरुणांत दिसत नाही. यास्तव एकतर्फी व स्तुतिमय असे लेख लिहिण्याचे

मीं पत्करलें आहे. कारण अलिकडे आपल्या इतिहासासंबंधानें पराकाष्ठेचें औदासीन्य दिसतें. आणि अशा स्थितींत तत्त्वज्ञानमय निःपक्षपाती इतिहासलेखकाचें चीज होणें कठिण. ... .. इतिहासाची यथेच्छ गोडी लागण्यास अशासारखे लेख बरेच उपयोगी पडतील अशी आशा आहे.”- हा धनुर्धारींचा खुलासा त्यांच्या इतिहासलेखनाचा हेतु स्पष्टच सांगतो. तरी त्यांचें ऐतिहासिक लिखाण म्हणजे निराधार भाकडकथा होत अशी मात्र कोणीं समजूत करून घेऊं नये. कितीहि लहान असलें तरी त्यांच्या प्रत्येक पुस्तकाचा पाया मोठा भक्कम असतो. ‘ काव्येतिहाससंग्रह ’, गाडगीळकृत ‘ विंचूरकर घराण्याचा इतिहास ’, सहस्रबुद्धेकृत ‘ सरदार पटवर्धन नामक भाऊंचें चरित्र ’, तसेंच ‘ धामधुमीचा देखावा ’, ‘ काशीराजाची बखर ’, ‘ ग्रांट डफचा इतिहास ’, शाळिग्रामकृत ‘ बापू गोखल्यांचें चरित्र ’, ‘ पेशवाईची बखर ’, बुईल्कसचा ‘ म्हैसूरचा इतिहास ’, ‘ सरंजामे आणि माल्कम साहेबाचे लेख ’ - इत्यादिकांच्या आधारावर त्यांनीं आपली ऐतिहासिक इमारत उभारलेली दिसणार !

उपलब्ध माहितीची संगतवार जुळणी करून ती मनांवेधक रीतीनें पुस्तकांत गोंवण्याचें ‘ धनुर्धारीं ’ ना चांगलें कसब साधलें आहे. ‘ आधुनिक शिक्षणाचे दुष्परिणाम ’ ‘ रत्नमाबाई-दादाजी प्रकरण ’ ‘ लष्करी शिक्षणाकडील आमचें दुर्लक्ष ’ ‘ क्रमिक पुस्तकांतील दळूबाई वेदान्तावरील टीका ’ या साऱ्या भानगडी त्यांच्या ऐतिहासिक पुस्तकांत पाहिल्या म्हणजे एका दृष्टीनें तें अठरा धान्यांचें एक कडबोळेंच दिसतें. निर्भेळ इतिहासाचें त्याला वावडें असावेंसें वाटतें. त्यांत भूगोल आहे, स्वामिनिष्ठा आहे, स्वदेशप्रीति आहे, आख्यायिका आहेत आणि तत्कालीन घडामोडीहि आहेत. पण शुद्ध गाळीव पाण्यापेक्षां भेसळ पाणी जसें गोड आणि चवदार लागतें तसें ‘ धनुर्धारीं ’ चें हें लिखाण मनोरंजक आणि वाचनीय वाटतें.

त्यांच्या इतिहासवाङ्मयाचें - किंबहुना सगळ्याच वाङ्मयाचें - वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांची अमर्याद स्वदेशप्रीति होय ! ती अमर्याद होती म्हणूनच पुष्कळ वेळां डब्ल्यु. ई. हेन्ले आणि रुडिअर्ड किडिंग यांच्या साम्राज्यवैभवाच्या गोडव्याप्रमाणें तिचाहि वीट येतोच. आणि क्रियेइतकीच प्रतिक्रिया व प्रबल दीर्घ असूं शकते या सिद्धान्ताचा प्रत्यय येतो. पण त्यांच्या वेळीं माजलेली स्वकीयांबद्दलची अनास्था व अनादर हीं पाहिलीं कीं त्यांच्या त्या प्रतिक्रियेचा आजच्या

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

काळीं तेवढासा विषाद मानण्याचें कारणहि उरत नाहीं ! आणि त्यांच्या राष्ट्रीय दृष्टीची आठवण झाली कीं उलट तिच्याबद्दल मनापासून आनंदहि होतो.

‘धनुर्धारी’चें असें एकहि पुस्तक आढळणें कठिण कीं ज्यांत प्रत्यक्ष अगर अप्रत्यक्ष रीतीनें स्वजनोद्धाराची तळमळ त्यांना लागलेली दिसत नाहीं. विशेषतः या बाबतींतली त्यांची व्यापक आणि तीव्र राष्ट्रीय दृष्टि वाखाणण्यालायक आहे. प्रसंगोपात्त पेशवे अगर त्यांचे पक्षपाती यांच्यावर कोरडे ओढण्यास, खऱ्या मुत्सद्याची दूरदृष्टि नसल्यामुळें नाना फडणविसानें इंग्रजांस जवळ केल्याबद्दल योग्य शब्दांत त्याची हजेरी घेण्यास, आणि भाऊबंदकीला बळी पडून गृहकलहामीनें स्वदेश-हिताचा होम करणाऱ्या बाईलबुद्ध्या नादानांचा खरपूस समाचार घेण्यास ते कमी करीत नाहींत. त्यांच्या राष्ट्रीय दृष्टींत स्वामिद्रोह आणि स्वार्थ यांचें कुसळ इतकें खुपतें कीं त्यासंबंधीं लिहितांना त्यांची लेखणी नुसती नागिणीसारखी फुसफुसत असते !

निर्भीडपणें लिहिण्याचें ‘धनुर्धारी’ यांना बाळकडूच मिळालें होतें. तथापि त्यांची तारतम्य बुद्धि जेथें तेथें जागृत आहे. परक्यांच्या पराक्रमानें दिपून गेलेल्या तेव्हांच्या सुशिक्षितांच्या डोळ्यांत अंजन घालण्याकरितां पाश्चात्य इतिहासांतील तुलनात्मक स्थळांची त्यांनीं केलेली निवड मोठी मार्मिक आहे. रामशास्त्री प्रभुणे आणि मॅथ्यू हेल्, आनंदीबाईनें केलेले त्रिंबकराव मामाचे हाल आणि पहिल्या चार्ल्सनें केलेला तिथल्या मुत्सद्यांचा छळ, फ्रेंचांकडून तिरुपतीचें (श्रीपतीचें) देवालय सर करून घेण्यांत मराठ्यांनीं दाखविलेली चतुराई, आणि क्लाइव्हनें अर्काटच्या वेढ्यांत उपयोगांत आणलेली युक्ति यांची समर्पक तुलना पाहिली कीं तेव्हांच्या परकीयलुब्ध सुशिक्षितांनींही ‘धनुर्धारी’ना धन्यवाद दिले असणार ! पण तेवढ्यावरून गार्डिनरसारखे ‘धनुर्धारी’ हे निःपक्षपाती आणि सत्पक्षी इतिहास-लेखक होते किंवा ग्रीनसारखे गतकालाचें हुबेहुब चित्र उभें करणारे कल्पक चित्तारी ते होते असें मात्र म्हणतां येणार नाहीं. त्यांच्या स्वभाववर्णनशैलीची तुलना करावयाची झाल्यास फूडच्या तसल्या शैलीशीं तुलना करावयास हरकत नाहीं. बाकी सुंदर कल्पना, उपमा, उत्प्रेक्षा आणि विशेषतः अतिशयोक्ति इत्यादि शब्दालंकारांची रेलचेल करतांना त्यांना पाहिलें म्हणजे मेकॉलेची आठवण होते. फ्रीमनच्या बोजड, ब्रेडौल भाषापद्धतीपेक्षां मेकॉलेच्या भारदस्त, डौलदार आणि हुकमी भाषापद्धतीशींच ‘धनुर्धारी’च्या भाषेचीं कोणीहि तुलना करणार ! लॉर्ड अँकटन यानें मेकॉलेबद्दल काढलेले — “A master in the art of writing

pure, vigorous English. Macaulay has never been found wanting in Interest.” — हे उद्गार ‘धनुर्धारी’ आणि त्यांच्या मराठी भाषेला सार्थपणे लागतात.

ओघाओघाने आलेली तात्त्विक वचने त्यांच्या लिखाणाला फारच शोभा देतात. वीरस्तुषा राधाबाईबद्दल लिहितांना मृत्यूबद्दल त्यांनी काढलेले उद्गार येथे उद्धृत करण्याचा मोह आवरत नाही. “ दुःखाची परमावधि खरी काय ती या मरणामध्ये, जगातील एकंदर हानीची कडेलोट म्हणजे मरण, — आणि तेंच मरण मनुष्यमात्राच्या गुणावगुणांची चाळण असे म्हणावे लागते; शिवाय या दुनियेंत प्राणिमात्रांत आढळून येणारी पापबुद्धि किंवा दुर्गुणांकुर सफेजंग जळून जाणे शक्य असेल तर तें काम करणारा एकटा मृत्यु.” तसेंच, वैधव्य हें पुष्कळ वेळां इष्टापत्ति होऊन कर्तव्याचें तेज चहूंकडे फांकू शकते हें दाखविण्यासाठी ‘ फूल चुगळलें तरी तें बहारदार वास देते ’ या सुंदर कल्पनेने अहिल्याबाईच्या कर्तृत्वाचा सारांश काढतांना त्यांना पाहिलें म्हणजे त्यांच्या सुप्त कवित्वाचीहि वाचकांना ओळख पडतेच. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे ह्यू वॉकर याने मेकॉलेबद्दल जें लिहिलें तेंच ‘ धनुर्धारी ’विषयी बोलावयास हरकत नाही. “ He was a master of narrative and of the short crisp sentence so easily understood. He had at his command an enormous mass of details and nothing was too trivial for him to use in order to make his picture more vivid. It is this that has made his history as interesting as a novel.”

व्यापार, उद्दीम, अर्थशास्त्र इत्यादि:— या विभागांत येणारी ‘धनुर्धारी’ यांची पुस्तके आजच्या घडीलाहि उपयुक्त आणि वाचनीय ठरतील. आंकडे, शास्त्राभ्यास, स्वानुभव आणि आजूबाजूच्या परिस्थितीकडे पाहण्याची सूक्ष्म दृष्टि यामुळे त्यांचे लिखाण स्वयंप्रत्ययी आणि विश्वसनीय झाले आहे. डॉक्टर वॅट याचा कोश, स्टेट्समन्स इयर बुक, ‘सार्वजनिक सभे’चें त्रैमासिक आणि डिग्बी साहेबांचे लेख वगैरेंचा उपयोग आणि आधार त्यांच्या या शाखेंतल्य़्म लेखांना पाहिला म्हणजे प्रत्येक बाबतींत माहिती परिपूर्ण मिळवून अधिकारी रीतीने त्यावर लिहिण्याच्या ‘धनुर्धारी’च्या लेखनपद्धतीचें कोणासहि कौतुक करावेंसे वाटणार. पण विशेष डोळ्यांत भरण्याजोगी गोष्ट म्हणजे अर्थशास्त्रासारख्या रूक्ष विषयावरहि मनोवेधक आणि सुलभ तऱ्हेने लिहिण्याची त्यांची खुबी ! त्यांच्या उत्कृष्ट भाषाशैलीचे मुबलक मासले त्यांच्या ‘ व्यापारी वाचनपाठां ’त सांपडावेत ही कांहीं लहानसहान गोष्ट नव्हे. ज्या खादीचा

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

आणि कापसाच्या व्यापाराचा आज चहूंकडे बोलवाला झाला आहे तो महाराष्ट्री-यांनी आपल्या ताब्यांत घेण्याबद्दल पंचवीस तीस वर्षांपूर्वीच 'धनुर्धारी'नी उरस्फोट करावा हें त्यांच्या दूरदृष्टीचें उत्तम गमक आहे. " शेतांतील रात्र, गिरण्यांतील मजुरी, बाजारांतील हमाली, आणि मग कापडाच्या खपाची गिऱ्हाइकी एवढीच कामें महाराष्ट्र या कापसाच्या व्यापारांत करीत आहे. "—हें त्यांचें विधान आजच्या घडीलाहि लागू होण्यासारखें नाहीं काय ? ' उपाशी महाराष्ट्राला उद्योग ' लावण्याकरितां त्यांनीं लिहिलेले ' व्यापारी वाचनपाठ ' जर महाराष्ट्रीयांनीं मनःपूर्वक अभ्यासिले तर ' पैसा कसा मिळेल ' ही भ्रांत खरोखरीच त्यांना राहूं नये इतके ते अधिकारी आणि अनुभवी वाणीनें भरले आहेत ! पण एवढें स्वयंप्रत्ययी लेख लिहून आणि स्वतः व्यापार करून ' धनुर्धारी ' दरिद्रीच राहिले असा आक्षेप त्यांच्यावर येणें साहजिकच आहे; पण दिव्याखालीं अंधार असला तरी त्यांच्या उजेडाचा दुसऱ्यांना उपयोग होतोच कीं नाहीं ? विनचूक माहितीनें त्यांच्या लेखनांत जेवढें महत्त्व आलें आहे तेवढेंच किंबहुना त्याहून अधिक महत्त्व व्यापारी उन्नतीच्या आड येणाऱ्या कारणाची त्यांनीं निर्भीड आणि स्पष्ट नामनिर्देश केल्यामुळें राहिलें आहे. " वास्तविक पाहतां या आमच्या नीचतर दैनेचें मुख्य कारण अपरिहार्य अशी परदेशच्या व्यापारउदम्यांची आम्हांबरोबर लागलेली झटापट, आणि त्यांच्याशीं सामना देण्याला अवश्य असणाऱ्या साधनांची अननुकूलता हेंच होय. " " आमचे राज्यकर्ते आमच्या देशाच्या नैतिक उन्नती-विषयीं जितकी कळकळ दाखवितात तितकीच किंवा त्यांच्या दशांश कळकळ ते आमच्या आधिभौतिक सुस्थितीविषयीं दाखवीत नाहींत यांतच आमच्या नष्ट-चर्थेचें सारें बीज आहे. " आजदेखील देशभर हीच ओरड ऐकूं येत नाहीं का ? आणि वायफळ सुधारणेच्या गप्पा झोंकणाऱ्या बोलघेवड्या समाजसुधारकांना देशाची आर्थिक स्थिति सुधारण्याचे उपाय सुचविण्याकरितां आणि योजण्याकरितां 'धनुर्धारी' यांनीं घेतलेला चिमटा देखील याच हेतूनें घेतलेला नाहीं कां ?

ईश्वरावरील निष्ठा आणि प्रामाणिकपणा यांतच महात्मा गांधींच्या यशासारखें व्यापारनीतीचेंहि 'धनुर्धारी' सारख्या सत्प्रवृत्त आणि धर्मशील माणसास सगळें सार सांपडावें हें आमच्या संस्कृतीच्या पगड्याचें एक द्योतक आहे. पण नुसत्या दैवाच्या नादीं न लागतां कर्मावरहि त्यांचा भर होता हें विसरून चालणार नाहीं. " ज्ञान आणि उद्योग हे सध्यांच्या काळीं असेंच नव्हे तर सर्वदा कल्पवृक्ष होत.

परवशतेल ज्ञान आणि दारिद्र्याला उद्योग अमृतसंजीवनी होय.”—हे ‘धनुर्धारी’चे उद्गार निराश तरुणांना आणि बेकार सुशिक्षितांना कार्यरत करू शकले तरी त्यांच्या लिहिण्याचा बराचसा फायदा झाला असे म्हणता येईल !

स्त्रिया व लहान मुलांकरिता लिहिलेली आणि धर्मनीतिपर पुस्तके:— या सदरांत मोडणारी ‘धनुर्धारी’ यांची पुस्तके चौकस मुलांची जिज्ञासा तृप्त करण्याच्या आणि कुलवधूना घरच्या घरी बहुश्रुत आणि सज्ञान करण्याच्या हेतूने लिहिली आहेत. मिशनरी धर्तीवर पैसा दोन पैसे किंमतीत धर्मासारख्या गहन विषयावरहि सोप्या आणि साध्या भाषेत लिहिलेली ही चटकदार छोटी पुस्तके त्यांच्या धर्मज्ञानप्रसाराची तळमळ स्पष्ट करतात. लोकांनी बरे-वाईट स्वतः-साठी समजण्यास पात्र व्हावे आणि ज्ञानसाधने तेवढ्याकरिता सुलभ व स्वस्त व्हावी म्हणून सुरु केलेला हा ‘धनुर्धारी’चा उपक्रम आजच्या काळांतहि अनुकरणीय आहे !

कादंबऱ्या:— व्यक्तित्वाची प्रचीति हे जर उत्तम वाङ्मयाचे एक प्रमुख अंग समजले तर ‘धनुर्धारी’च्या कादंबऱ्या उत्तम वाङ्मयांत जमा व्हावयास हरकत नाही. अगोदर सांगण्यासारखे काही तरी मनांत असावे लागते आणि ते समर्पक व खात्री पटविणाऱ्या शब्दांत सांगण्याची देणगी असली की उत्कृष्ट वाङ्मय निर्माण होतं. या डब्ल्यु. एच्. हडसन् यांच्या सिद्धान्ताची कसोटी ‘धनुर्धारी’च्या कादंबऱ्यांस लावली की त्या चांगल्या कादंबऱ्यांत सहज मोडतील. कारण दीन रयतेवर चहूंकडून होत असलेला अन्याय, विशिष्ट समाजरचनेमुळे परकीय संस्कृतीला तोंड देतांना उडत असणारी आमची तारांबळ, साक्षर पुढारलेल्या वर्गाची शेतकऱ्यांविषयीची अज्ञानी बेपर्वाई,—ही पाहून ‘धनुर्धारी’च्या जीवाची जी कालवाकालव झाली तिचेच शब्दस्वरूप या कादंबऱ्या होत. पोलिसांच्या भल्याबुऱ्या लांब्या-लंबाऱ्या, सरकारी नोकरांच्या पैसे उकळण्याच्या तेव्हांच्या युक्त्या-प्रयुक्त्या, शहरांतून आढळणारी उठल्या बसल्या पैशांशी गांठ, जुन्या बालबोध घराण्यांत नवीन इंग्रजी शिक्षणाने उडवलेला गोंधळ, दुष्काळ-सावकार-सरकार यांचा कळत-नकळत होणारा शेतकऱ्यावरील जुलूम—या सगळ्या गोष्टी त्यांच्या कादंबऱ्यांत मोठ्या खुबीने दाखविल्या आहेत.

निव्वळ कलेच्या दृष्टीने त्यांच्या कादंबऱ्यांची किंमत मात्र बरीच कमी ठरेल. तरी कादंबरीकाराला अवश्य असणारे बरेच गुण त्यांच्यांत आहेत हे काही खोटे

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

नाहीं. त्यांचें निरीक्षण सूक्ष्म आहे; भाषा घरगुती आहे. मनुष्यस्वभावाच्या खांचाखोंचा ओळखण्याचें व त्या योग्य शब्दांत दाखविण्याचें त्यांचें कौशल्य अजब आहे. स्त्रियांच्या सांसारिक काळज्या, बाळकांची बेफिकीर उल्हासवृत्ति, प्रापंचिकांचा जिक्करीस आलेला पण लोभ न सुटलेला संसार हीं रंगविण्यांत त्यांनीं पट्टीचें कसब दाखविलें आहे.

‘धनुर्धारी’ची विशेष नांवाजलेली कादंबरी म्हणजे ‘वाईकर भटजी’ ही होय. वास्तविक ‘वाईकर भटजी’ हें ऑलिव्हर गोल्डस्मिथ याच्या ‘धि व्हिकार ऑफ वेकफील्ड’ या कादंबरीचें रूपांतर असलें तरी त्याचें जॉर्ज इलियटच्या ‘सीन्स फ्रॉम क्लेरिकल लाइफ’शीं बऱ्याच बाबतींत साम्य आहे. मात्र ‘धनुर्धारी’ची भाषा सुबोध, सुटसुटीत आणि घरगुती आहे, तर इलियटची भाषा सुश्लिष्ट, कमावलेली आणि ठिकठिकाणीं सर्वसाधारण वाचकास समजण्यास दुर्घट अशीच आहे.

‘वाईकर भटजी’ म्हणजे पूर्वीच्या आमच्या भिक्षुकी गृहस्थितीचें सुंदर शब्दचित्र आहे. पण त्यांत भिक्षुकी आयुःक्रमाव्यतिरिक्त खेड्यांतील साधी राहणी आणि शहरांतील उधळी राहणी यांतील अंतरहि मोठ्या मार्मिक शब्दांत रेखाटलेलें आहे. ‘धनुर्धारी’चें सूक्ष्म अवलोकन जागोजाग या कादंबरींतून दृष्टीस पडतें. प्रवासास निघतेवेळची आपल्या मंडळीची गडबड, विशेषतः गाडग्या-मडक्यापासून फुंकणी-केरसुणीपर्यंत सर्व सामानाची राहून-राहून मोजदाद घ्यावयाची बायकांची खोड, शकूनापशकून आणि मुहूर्ततिथींवरचा सर्वसाधारण माणसांचा विश्वास, आमची वेदान्ती मनोवृत्ति, दुःखाच्या वेळींच कळकळीनें होणारी ईश्वराची आठवण, आणि मग अनन्यभावानें त्याला सर्व तऱ्हांनीं शरण जाण्याची आमची धडपड, रिकामपणीं आल्यागेल्याची अगर शेजाऱ्यापाजाऱ्यांची गांवांतून चाललेली टवाळी आणि कुटाळकी, गृहस्थाश्रमी माणसांना पाहुण्यांचा होणारा त्रास, मोटारी आगगाड्या नव्हत्या तेव्हांचा बैलगाडीचा प्रवास, त्यांतील मौजा आणि धोका, इंग्रजी शिक्षणाच्या प्रादुर्भावानें स्नानसंध्येकडे होत असलेलें दुर्लक्ष, आर्थिक भिळकतीच्या जोरावर कर्त्या मुलाच्या आणि सुनेच्या हातांत संसारसूत्रें जाऊं लागल्यामुळें केल्यासवरल्या सासूसासऱ्यांस वाटणारा विषाद, हरघटकेला लहान मुलांचें कुतूहल आणि जिज्ञासाबुद्धि यांची खची करणारी आमची नियंत्रण-कल्पना, पहिल्या बाळंतपणांत वडीलधान्या माणसांना ठेवावी लागणारी दक्षता,

मुलीच्या बापाची परवशता आणि काळजी - वगैरे वगैरे बाबतींतली ‘धनुर्धारी’ची वर्णनें अगदीं यथार्थ आणि चटकदार आहेत. प्रत्येक प्रश्नाकडे निरनिराळ्या बाजूनें पाहण्याची त्यांची दृष्टि इतर थोड्याच लेखकांच्या वांट्याला आलेली दिसून येते.

‘धनुर्धारी’च्या या कादंबरींत आजच्या पिढीला विशेष आकर्षून घेणारें जर कांहीं असेल तर तें धनुर्धारीचे निरनिराळ्या विषयांवरील प्रगल्भ आणि उदात्त विचार होत. पंचवीस-तीस वर्षांपूर्वी विवाहासारख्या विषयावर लिहितांना निवळ जुन्याच पद्धतीचे अकारण गोडवे गाणाऱ्यांवर निर्भोड आणि छतीटोकपणें त्यांनीं ओढलेले कोरडे पाहिले म्हणजे ‘धनुर्धारी’चें कौतुकच करावेंसें वाटणार. विवाहाप्रमाणें धर्मान्तर आणि धर्मश्रद्धा या विषयांवरील त्यांचे विचारहि उद्बोधक आहेत. शिवाय मैत्री, सुख, सौंदर्य, लक्ष्मी, आत्महत्या, झोंप, सत्ता, कर्ज इत्यादि विषयांवर प्रसंगोपात केलेल्या विवेचनांवरून बहुविध विषयांवर खोल विचार करण्याची ‘धनुर्धारी’ची पद्धत स्पष्ट होते.

लहान मुलांबद्दल लिहितांना ‘धनुर्धारी’च्या लेखणींतून वात्सल्यरसच जणूं वाहत असल्यासारखा वाटतो. संतापाच्या भरांत पोरीला चापटी मारून थोड्या वेळानें शुद्धीवर आल्यानंतर वाईकर भटजीला झालेला पश्चात्ताप वाचतांना कोणाहि सहृदय वाचकाचें अंतःकरण सद्गादितच होईल ! प्रवासास निघतांना मुलांना होणारा आनंद आणि आपपरभावाचा त्यांच्या ठिकाणीं असणारा अभाव या पुस्तकांतून ‘धनुर्धारी’नीं फार सुंदर तऱ्हेनें दाखविला आहे.

‘वाईकर भटजी’चा विशेष म्हणजे त्यांत दिसून येणारी ‘धनुर्धारीची’ स्वभाव-वर्णनाची विलक्षण हातोटी. स्वतः वाईकर भटजी, त्यांचें कुटुंब अगरे स्नेही मोरोबा यांपैकीं प्रत्येकाचा स्वभाव अगदीं साहजिक, भिन्न आणि वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. विशेषतः स्त्रीस्वभावांतील खांचाखांचांचें ‘धनुर्धारी’नीं केलेलें मार्मिक निरीक्षण पाहावयाचें असल्यास भटजींच्या कुटुंबाकडे नजर वळविण्यास हरकत नाही. भटजी देखील आपल्या असल्या कृत्याकडे काणाडोळा करण्याइतके पक्के आहेत. भटजींचे मुलगे बाळू व विशेषतः गोपाळा यांचे स्वभाव आणि शहरवास व आधुनिक शिक्षण यांचा त्यांच्यावर झालेला परिणाम अगदीं स्वाभाविक आणि सहज असे भासतात. अर्ध्या हळकुंडाने पिवळी झालेली गोपाळासारखी साक्षर मंडळी आजहि थोडीथोडकी सांपडणार नाही.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

भिक्षुकी आयुष्यक्रम दाखविण्यासाठी 'वाईकर भटजी' ही 'धनुर्धारी' यांनी कादंबरी लिहिली आहे, तर शेतकऱ्यांची गाऱ्हाणी आणि त्यांच्या अनुकंपनीय हाल-अपेष्टा हीं वेशीवर टांगण्यासाठी त्यांनी 'पिराजी पाटला' स जन्म दिला. आणि अधिकाराच्या मदतीने धुंद होऊन निरपराध्यांना नाडल्यानंतर याच जन्मीं पोलिसांना आपल्या कृतकर्माची फेड झालेली दाखविण्यासाठी 'पश्चात्ताप्यांचा पांजरपोळ' त्यांनी तयार केला आहे. ही शेवटची कादंबरी वास्तविक एक कथा नसून निर-निराळ्या कथांचे तें एकीकरण आहे; आणि कलेच्या दृष्टीने इतर कादंबऱ्यांहून, त्यांतल्या त्यांत 'वाईकर भटजी'हून फारच हीन आहे !

आपल्या कादंबऱ्यांतून 'धनुर्धारी' हे फलौबर्तसारखे दूरस्थ निरीक्षकांचे काम करीत नाहीत, तर टॉलस्टॉयसारखे कादंबरीतील पात्रांच्या सुखदुःखांशी ते सम-रस झालेले दिसतात. त्यांच्या कादंबऱ्यांचे वैशिष्ट्य म्हणजे कंगाल दुबळ्या बहु-जनसमाजाशी एकजीव होणे हे आहे. तेव्हांच्या इतर मराठी कादंबऱ्यांप्रमाणे 'धनुर्धारी'च्या कादंबऱ्यांत राजेरजवाडे, सरदार-मानकरी, अगर पांढरपेशा सुशि-क्षितांचा उदोउदो केलेला किंवा त्यांच्या जीवनक्रमाला आदर्श रूप दिलेले दिसत नाही. जोडा कोठे व कसा लागतो हे त्यांच्या कादंबऱ्यांत स्पष्ट दिसते आणि म्हणूनच रशियन कादंबरीकारांप्रमाणे ते गरिबांचे खरेखुरे कैवारी दिसतात.

इतर लिखाणः — किरकोळ स्वरूपाची अगर प्रसंगानुसार लिहिलेली 'धनु-र्धारी'ची इतर लहान मोठी पुस्तके काहीं थोडीं नाहीत. त्या सर्वांतून त्यांची कळकळ आणि व्यक्तित्व यांची खात्री पटल्यावाचून राहत नाही. मग तें 'इंदूर प्रकरणाची दुसरी व खरी बाजू' सारखे कै. शिवाजीराव महाराजांची बाजू जनतेपुढे धडाक्याने मांडणारे पुस्तक असो किंवा तंत्र्या भिल्लसाराख्या धाडशी शूर पुरुषांचे काळाच्या बदलत्या चक्रामुळे अमोल गुण मातीमोल झालेले दाखविणारे अल्प चरित्र असो, कोणतेहि पुस्तक घेतले तरी त्यांत काहीं ना काहीं धेण्या-सारखे आज देखील भिळणार. वाचकांचे मन ओढून धेण्याची 'धनुर्धारी'च्या प्रत्येक पुस्तकांत शक्ति आहे. निरर्थक भारूड लिहिण्याचा प्रमाद त्यांच्या हातून विशेषसा झालेला नाही. कारण पुस्तक लिहितांना जनतेला आवश्यक किंवा उपयुक्त माहिती देण्याची त्यांची भावना असे. लेखणी हे देखील जनसेवेचे एक साधन आहे ही त्यांची प्रामाणिक समजूत होती. "समशेरीने लेखणीस साम्राज्य ओपिले हें मात्र विसरूं नका. आणि त्याप्रमाणे हातून होईल तेवढी धर्मसेवा, देशसेवा

आणि भाषासेवा करा, हें माझे अति विनयपूर्वक मागणें आहे.” ह्याच दृष्टीने त्यांनी स्वतः भाषासेवा, देशसेवा आणि धर्मसेवा केली. आणि तांत यशहि मिळविलें.

‘धनुर्धारी’ची भाषा अगदी जोरदार पण सफाईने लिहिलेली आहे. त्यांची भाषापद्धति तडफदार पण सहजगम्य अशी आहे. त्यांच्या लिखाणाचें वैशिष्ट्य त्यांच्या भाषापद्धतीवरून ठरण्यासारखें आहे. त्यांची भाषा सोपी, घरंगुती आणि चटकदार आहे. किंबहुना आपल्या या भाषापद्धतीमुळेच त्या वेळीं ते वाचकवर्गांत लोकप्रिय झाले म्हणण्यास, हरकत नाही. त्यांच्या लिखाणांत अवतरणें, सुभाषितें, म्हणी, उपमा, दृष्टांत अर्थान्तरन्यास इत्यादिकांची रेलचेल असूनहि ओढून चंद्रबळ आणल्याचा कोठेंच भास होत नाही. त्यांचे अंलकार अगदी सहजासहजी सुचलेले दिसतात. दररोज मणिमंगळसूत्र, गोटपाटल्या, वज्रटीक घालणाऱ्या कुलवधूसारखी ‘धनुर्धारी’ची भाषाशैली साधी पण नीटनेटकी आहे. तिच्यांत नटवेपणा नाही किंवा शेजारणीचे दागिने आणून भाडोत्री श्रीमंतीचा दिमाख दाखविण्याची तिला हौसहि नाही. कधी माहेरच्या संस्कृत अवतरणांच्या लेण्यांनीं, तर कधी इंग्रजी कल्पनांच्या वस्त्रप्रावरणानें आपलें निसर्गप्राप्त सौंदर्य खुलविण्यास तिला कमीपणा वाटत नाही, आणि तिच्या अपेक्षेप्रमाणें तसें खुलल्यावांचून राहतहि नाही. पण त्या सौंदर्यांत अभिलोषेपेक्षां प्रसन्नता उत्पन्न करण्याचीच विशेष शक्ति आहे. तिचें सौंदर्य आकर्षक आहे पण मादक नाही, मोहक आहे पण बाधक नाही; आणि म्हणूनच मुलांबाळांपासून म्हातान्याकोताऱ्यांपर्यंत कोणालाहि तिचा लळा लागावा इतकी ती गोड आहे.

खं. सा. दौंडकर

‘धनुर्धारी’ यांचें वाङ्मयः—

- (१) जवानमर्द ब्राह्मणभाई. भाग १-२, १८९१, १८९२.
- (२) मराठ्यांच्या मर्दुमकी, भाग १-२, १८९१, १८९२.
- (३) वीरस्तुषा राधाबाई, १८९१, १८९४.
- (४) तंत्या भिल्ल, १८९१, १९३१.
- (५) हरिपंत फडके, १८९२.
- (६) शूर अबला, १८९२.
- (७) पैसा कसा मिळेल ? १८९२.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

- (८) आपणांवरील जबाबदारी, १८९२.
- (९) आजोबांनै नातवास सांगितलेल्या गोष्टी, १८९२.
- (१०) जवानमर्द मराठे गडी, भाग १-२, १८९३.
- (११) आपल्या देशाचा लहानसा इतिहास, १८९३.
- (१२) नाना फडणीस, १८९३.
- (१३) मराठ्यांचा पत्रबद्ध इतिहास, १८९३.
- (१४) आतां पुढें काय करावें ? १८९३.
- (१५) मराठे सरदार, भाग १-२, १८९४, १८९५.
- (१६) अहिल्याबाई होळकरीण, १८९५.
- (१७) पानपतचा मोहरा, १८९३, १९०७, १९२५.
- (१८) इंदूर प्रकरणाची खरी व दुसरी बाजू १८९७.
- (१९) प्रौढ प्रतापनिधि माधवराव, १८९७.
- (२०) उमाबाई दाभाडे, १८९७.
- (२१) वाईकर भटजी, १८९८, १९२५.
- (२२) बाळकृष्ण आत्मराम गुप्ते, १८९८.
- (२३) पश्चात्ताप्यांचा पांजरपोळ, १९०३.
- (२४) पिराजी पाटील, १९०३.
- (२५) उपाशी महाराष्ट्राला उद्योग, १९०३.
- (२६) व्यापारी वाचनपाठ, भाग १ ला, १९०४.
- (२७) गुरुभक्ति १९०४. (२८) ब्रह्म १९०४. (२९) भक्ति १९०४.
- (३०) स्वधर्मांत मरण बरें पण परधर्माचें नांव नको, १९०४.
- (३१) अभ्यास.
- (३२) आमर्ची गळिताची धान्ये.
- (३३) व्यापारी भूगोल.
- (३४) नीतिधर्मपाठ.
- (३५) अलिजाबहादुर शिंदे.
- (३६) आर्यधर्माचा इतिहास.
- (३७) मरेन पण खिस्ती होणार नाही.

(३८) हिंदु लोकांचा कैवारी. (३९) स्वभाव. (४०) अवश्य विचार करण्यासारखी महत्त्वाची गोष्ट.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास:—

(१) वाईकर भटजी (परीक्षण), नेटिव्ह ओपिनिअन, २ एप्रिल १८९९.

(२) वाईकर भटजी (परीक्षण), ना. रा. केळकर, विविधज्ञानविस्तार, एप्रिल १९२६.

नवलकर गणपत रघुनाथ (रेव्हरंड) [१८३७ - १९१२]

कवि, धर्मोपदेशक व व्याकरणकार. यांचा जन्म मुंबईत झाला. वयाच्या चौदाव्या वर्षी हिंदुधर्माचा त्याग करून हे 'फ्री चर्च मिशन'मध्ये शिरले व नंतर ख्रिश्चन झाले. यांनी कांहीं वर्षे शिक्षकांचे व कांहीं वर्षे धर्मोपदेशकांचे काम केले. यांनी व्याकरणविषयक व भाषाविषयक पुढीलप्रमाणे तीन पुस्तके लिहिली आहेत:— (१) नवीन मराठी व्याकरण (१८९६); (२) मराठी वाक्यांचे पृथक्करण व संकलन (१९०२); व (३) बालव्याकरण (१९०२). हे जसे व्याकरणकार तसेच कविहि होते. यांची मराठी कविता शुद्ध व सोपी असून भारदस्त आहे. यांनी 'श्री खृष्टविजय' या नांवाचे एक मोठे काव्य लिहिले आहे. एवढे मोठे काव्य मराठी खिस्ती वाङ्मयांत आजवर कोणीहि लिहिले नाही.

नवलकर ग. र. यांचे वाङ्मय:—

(१) नवीन मराठी व्याकरण, १८९१. (२) मराठी नवीन बालव्याकरण १९०२. (३) मराठी वाक्यांचे पृथक्करण व संकलन, १९०२. (४) नवीन गीतसंग्रह, १९०४. (५) खृष्टविजय, १९०६. (६) कोमस नाटक, १९०६. (७) हिंदुस्थानचा संक्षिप्त इतिहास. (८) ख्रिस्तचरित्र. (९) रत्नागिरी व तेथील लोक. (१०) बालोद्यानगीते. (११) जुनी जुनी वार्ता. (१२) शमसेनमल्ल नाटक. (१३) सद्दुकुळी. (१४) तुकाराम. (१५) पाखंडवाद्यांची सुलभ समजूत.

नयाथे विष्णु गोपाळ [१८६७-१९३१] ज्योतिर्विद्. यांचा

जन्म कुलाबा जिल्ह्यांतील थळ या गांवी झाला. प्राथमिक शिक्षण आटोपल्यावर त्यांनी शाळाखात्यांत नोकरी धरिली. नोकरीवर असतांनाच यांनी 'कुंडलीविज्ञान' हे आपले ज्योतिषविषयक मासिक महाड येथे सुरू केले (१९००). पुढे नोकरीचा व्याप संभाळून ज्योतिष विषयाकडे आपल्याला पाहिजे तसे लक्ष द्यावयास मिळत

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

नाहीं असें पाहतांच त्यांनीं नोकरीचा राजिनामा दिला व आपल्या व्यवसायास आजीव वाहून घेतलें. 'कुंडलीविज्ञान' व्यवस्थित चालावें म्हणून त्यांनीं स्वतःचा छापखानाहि घातला. हे नियतकालिक काहीं वर्षे पाक्षिक स्वरूपांत निघून अखेर १९१३ सालीं बंद पडलें. 'कुंडलीविज्ञान' बंद पडल्यावर त्यांनीं आपल्या बंधूंच्या साहाय्यानें 'योगमाला' काढिली व 'जातकसंग्रह' हि सुरु केला (१९२१). लोकाश्रयाच्या अभावीं व इतरहि काहीं कारणांमुळे हीं नियतकालिकें अल्पजीवी ठरलीं. १९२५ सालीं यांनीं लोणावळे येथें आपल्या काहीं ज्योतिष-प्रिय मित्रांच्या साहाय्यानें 'श्री महालक्ष्मी ज्योतिर्विद्याश्रम' स्थापन केला व 'कुंडलीविज्ञान' पुन्हां सुरु केलें, पण त्यांचा हा प्रयत्न फार काळ टिकला नाहीं. पुढे पुणें येथें त्यांचें देहावसान झालें (१९३१). नवाथे हे सायन पक्षाचे एक प्रमुख पुरस्कर्ते होते. पाश्चात्य व पौरात्य ज्योतिषाचा तौलनिक अभ्यास करून त्यांनीं ज्योतिषाचा दर्जा वाढविला व ज्योतिषशास्त्रांत आपलें नांव अमर करून ठेविलें. 'जातकशिरोमणि' (१९१६) 'सुलभजातक' वगैरे त्यांचे ज्योतिषविषयक ग्रंथ त्यांच्या विषयांत आधारभूत समजले जातात.

नवाथे वि. गो. यांचें वाङ्मयः—

(१) नूतन वार्षिक फलदेश, १९०५; (२) साडेसाती, १९०८; (३) मुद्राज्योतिष, १९१०; (४) मंगळाचें खूळ, १९१३; (५) उडुदायप्रदीप, १९१४; (६) जातकशिरोमणि - खंड १, १९१६; (७) ज्योतिर्वोध; (८) वर्णबोध; (९) सुलभजातक, भाग १-५; (१०) जातकालंकार; (११) राजकीय वातावरण; (१२) नाक्षत्रफल; (१३) गुप्तज्योतिष - स्वप्नमीमांसा.

नागपुरकर वैजनाथशास्त्री [जन्ममृत्युकाल अनुपलब्ध.]

व्याकरणकार. नागपुरकर भोंसल्यांच्या आश्रितजनांपैकीं हे एक होते. हे मोठे संस्कृतज्ञ असून हिंदुस्थानचे गव्हर्नर जनरल मार्क्विस् ऑफ वेल्स्ली ह्यांनीं 'फोर्ट विल्यम कॉलेज' मध्ये इ. स. १८०४ चे सुमारास त्यांस मराठी अध्यापकाची जागा दिली होती. या काळांत नागपुरकर भोंसल्यांचें बंगालमध्ये बरेंच प्रस्थ होते. नागपुरकरांच्या राजकारणाच्या निमित्तानें काहीं महाराष्ट्रीय ब्राह्मण मंडळी नागपुरकरांचे वकील म्हणून बंगालमध्ये घुसले होते. अशा वकीलांपैकीं वेणीरामपंत यांच्या आश्रयानें वैजनाथशास्त्री बंगालमध्ये गेले व स्थायिक झाले. वैजनाथशास्त्र्यांच्या हाताखालीं पुष्कळ युरोपियन गृहस्थ मराठी भाषेत पारंगत

होऊन प्रसिद्धीस आले. वैजनाथशास्त्री हे डॉ. केरी यांचे सहाध्यापक असून त्यांनी मराठी भाषेची देवनागरी अक्षरें तयार करण्याच्या कार्यां डॉ. केरी यांस मदत केली; अर्थात् वैजनाथशास्त्री हे मराठी मुद्रणकलेच्या संशोधकांपैकी एक होत. डॉ. केरी यांचें मराठी भाषेवर विशेष प्रेम असल्यामुळे त्यांनी वैजनाथशास्त्र्यांच्या सहकारितेने १८०५ मध्ये मराठी भाषेचे व्याकरण व कोश असे दोन ग्रंथ तयार केले. हे दोन्ही ग्रंथ श्रीरामपुर (बंगाल) येथील ' बॅप्टिस्ट मिशन प्रेस 'मध्ये छापले गेले. वैजनाथशास्त्री यांनी १८१४ मध्ये स्वतः स्वतंत्रपणें ' सिंहासनबत्तिशी ' हा मराठी ग्रंथ छापून प्रसिद्ध केला. तसेंच १८१६ मध्ये ' राजा प्रतापादित्य यांचें चरित्र ' आणि नागपुरचे ' रघुजी भोंसले यांची चंशावळ ' हे दोन ग्रंथहि प्रसिद्ध केले. ह्याच वर्षी ' मराठी भाषेतील अस्सल पत्रसंग्रह ' म्हणून एक ग्रंथ वैजनाथशास्त्र्यांच्या मदतीने डॉ. केरी यांनी प्रसिद्ध केला. १८०३ मध्ये ' न्यू टेस्टामेंट ' या ग्रंथाचें मराठी भाषांतर डॉ. केरी यांनी वैजनाथशास्त्र्यांच्याच मदतीने केल्याचा उल्लेख आढळतो.

(' नवयुगां 'तील रा. ब. पारसनीस यांनी लिहिलेल्या चरित्रावरून)

नाडकर्णी पुरुषोत्तम गोविंद [१८४४-१९००] प्रकाशक.

यांचा जन्म सावंतवाडी संस्थानातील कसाल या गांवीं झाला. मुंबईतील प्रसिद्ध गणपत कृष्णाजीच्या छापखान्याचे हे कांहीं वर्षे व्यवस्थापक होते. १८७० साली ' विविधज्ञानविस्तारा 'शी यांचा संबंध आला, व पुढें १८७४ साली त्याची मालकी पूर्णपणें त्यांच्याकडे आली. सतत तीस वर्षे अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीतहि त्यांनी त्यास श्रेष्ठ दर्जाचें वाङ्मयिक स्वरूप आणून दिलें. मुंबईत 'ज्ञानसंग्राहक' व 'ज्ञान-प्रसारक' अशीं नियतकालिकें १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात पुष्कळच निघालीं, परंतु तीं चिरजीवी होऊं शकलीं नाहींत. ' विविधज्ञानविस्तारा 'नें विद्वानांचा संग्रह करून मोठ्या कौशल्यानें त्यांच्या बुद्धिमत्तेचा व व्यासंगाचा उपयोग करून घेतला व आपलें नांव सार्थ केलें. याचें सर्व श्रेय नाडकर्णी यांजकडेच आहे. नाडकर्णी यांनी अनेक नामांकित ग्रंथकारांच्या ग्रंथांचीं मराठींत भाषांतरे करून घेऊन मराठी वाङ्मयांत चांगलीच भर घातली आहे.

चरित्र, चर्चा, अभ्यासः—

(१) मृत्युलेख - मनोरंजन पु. ६, अं. ४, स. १९००.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

नाडकर्णी रामचंद्र वामन [१९०१-१९३५] व्यासंगी, चिकित्सक व विनोदी लेखक. यांचा जन्म १९०१ च्या सुमारास झाला. उच्च शिक्षण संपादण्याला अनुकूल अशी घरची परिस्थिति नसल्यामुळे मॅट्रिक झाल्यावर यांना नौकरीकडेच धांव घ्यावी लागली. वयाच्या १८ व्या वर्षीच यांनी सरकारी सेक्रेटरीएटमधील 'पासपोर्ट' खात्यांत नौकरी धरली. वाचनाचा त्यांना मोठा हव्यास. नौकरी करून मिळणारा इतर रिकामा वेळ हे ग्रंथावलोकांना व इतर वाचनांत घालवीत. गाजावाजा न करतां केलेल्या सुमारे अर्ध्या तपाच्या पक्कप्राय व्यासंगानंतर त्यांनी प्रत्यक्ष लेखनकार्याला प्रारंभ केला.

नाडकर्णी यांचे सर्व लेखन 'विविधज्ञानविस्तार' 'विविधवृत्त' व 'विहार' या नियतकालिकांतूनच झाले. त्यांच्या लेखनांत परीक्षणें आहेत, संशोधनपर लेख आहेत, लघुनिबंध आहेत, नि लघुकथाहि आहेत. प्रत्येक प्रकारांत त्यांच्या परीचीं वैशिष्ट्ये आहेत, आणि भाषाप्रभुत्व तर सर्वत्रच प्रत्ययास येते. त्यांच्या लघुकथा बहुतेक रूपांतरित असून त्यांतील कथानके मोपांसां, चेकॉव्ह, हाडी यांच्या कथांतून उचललेली आहेत. त्यांचे व्यापक निरीक्षण, वैचित्र्याभिरुचि व नर्म-प्रियता यांचा मनोहर संगम त्यांच्या लघुनिबंधांत झालेला दिसून येतो. हे निबंध वाचीत असतांना कित्येक प्रसर्गां हा चेस्टरटन किंवा गार्डिनरच तर मराठी भाषा आत्मसात् करून घेऊन लिहू लागलेला नाही ना असा भास झाल्यावांचून राहत नाही. ते दोघेहि त्यांचे आवडते लेखकच होते. हे लघुनिबंध त्यांनी सर्व निरनिराळीं टोपण नांवे घेऊन व निरनिराळ्या चालू मथळ्यांखालीं मालारूपानें लिहिलेले आहेत. यांची एकूण संख्या अतिशय मोठी असून ते सर्व 'विविधवृत्तां'तूनच प्रसिद्ध झाले आहेत. त्यांतील काहीं मुख्य लघुनिबंधावली त्यांच्याच टोपण लेखकनामासह -

'डमरूचे आवाज'	...	ले.	'शंभू महादेव' (१९२५)
'दुनियेंतील देखावे'	...	,,	'मुशाफर' (१९२६)
'रिकामटेकडे विचार'	...	,,	'रिकामा' (१९२६ ते २९)
'मूर्ति तितक्या प्रकृति'	...	,,	'गबरबट्ट' (१९२९)
'ताकापुरते रामायण'	...	,,	'रामशास्त्री' (१९३३)

- याप्रमाणें होत. 'नर्मदेंतले गोटे' ह्या शीर्षकाचीहि त्यांची एक लघुनिबंधावलि १९२९ ते ३३ यांच्या मधल्या काळांत अशीच टोपण नांवाखाली येऊन गेली.

या लघुनिबंधांपैकी काहीं केवळ तात्कालिक महत्त्वाचे असे असले तरी सार्व-कालिक आकर्षणाविषय होऊन राहण्याजोगे असे पुष्कळच आहेत. घेतांना मुख्य एक विषय किंवा एक सूत्र घेऊन त्याच्या अनुषंगानुषंगाने नाना गोष्टी लीलेने हाताळलेल्या यांत आढळतात आणि विनोद, उपहास, कोटी इत्यादींची त्याच्या स्थळी योजना करण्याची लेखकाची हातोटी प्रसंगी विरोधी भूमिकेतहि स्वतंत्र रंजन केल्यावाचून राहत नाही.

परंतु नाडकर्णीच्या सखोल व मार्मिक अभ्यासाची खरी साक्ष त्यांच्या ग्रंथ-परीक्षणात्मक व इतिहाससंशोधनपर लेखांतून पडते. 'सजीव सृष्टीची उत्क्रांति' ह्या पुस्तकाचे परीक्षण हा त्यांच्या परीक्षणात्मक व एकूण वाङ्मयसंसारतीलहि पहिला लेख. त्याच्या मागून आजगांवकरकृत 'नामदेव', दाजी नागेश आपटेकृत 'हिंदी-सुमेरी संस्कृति', डॉ. केतकरकृत 'ब्राह्मणकन्या' (कादंबरी), दिघेकृत 'मराठ्यांच्या उत्तरेकडील मोहिमा' व आळतेकरकृत 'समर्थचरित्र' या ग्रंथांवर त्यांनी मुख्यतः समीक्षणलेख लिहिले आहेत. यांपैकी 'नामदेव' व 'समर्थचरित्र' या ग्रंथांवरील लेखांतून त्यांचे बहुवाचन प्रतीत होत असले तरीसुद्धा ते लिहितांना त्यांची मनोभूमिका असावी तितकी शुद्ध नव्हती असे निरुपायाने म्हणावे लागते. आजगांवकरांच्या 'नामदेव'चे परीक्षण करतांना तर जाणून-बुजून त्यांना डिवचण्याचाच रोंख नाडकर्णीचा स्पष्ट दिसतो. इतर सर्व परीक्षणलेखांवर त्यांनी आपले खरे नांव घातले असतांना त्याच लेखावर तेवढे 'नामदेव-शिष्य' असे टोपण नांव त्यांनी घावे ही गोष्टहि त्यांचा खोडकरपणाचा हेतुच बहुतांशी दाखविते. 'विविधवृत्तांत' चार लेखांकांतून त्यांनी हे परीक्षण केलेले आहे, व त्यावर मूळ अपेक्षेप्रमाणे वर्तमानपत्री झटापटीहि झाल्यावाचून राहिल्या नाहीत. आळतेकरांच्या 'समर्थचरित्रा'चे समालोचन त्यांनी 'विविध-ज्ञानविस्तारा'च्या दोन अंकांतून केले आहे. हे समालोचन करतेवेळी न. र. फाटकांच्या जाणून-बुजून विकृत व अभिनिविष्ट अशा विचारप्रतिपादनाच्या जंजाळांत नाडकर्णी अजाणताहि असतील कदाचित् पण अतोनात गुरफटून गेलेले दिसतात. आळतेकरांच्या ग्रंथाचे मोल कांहींहि असो, ते 'धर्माच्या काठ्या'वर नाडकर्णींनी ठरवावयास हवे होतें. फाटकांच्या मापाने - आणि तेंहि त्या मापाचा खरे-खोटेपणा स्वतंत्रपणे पारखून घेण्यापूर्वीच - ते तोलून जाण्यांत नाडकर्णींच्या बुद्धीचे स्वातंत्र्य निःसंशय लांछित झाले आहे. ह्या समालोचनांतील -

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

“ वास्तविक समर्थींच्या ग्रंथांवर रा. फाटकांचा जितका व्यासंग आहे तितका खुद्द आळतेकरांचाहि नसेल. समर्थींच्या ग्रंथावरील अलिकडील वादाला रा. फाटकांनीच सुरवात केली. खुद्द रा. देवहि त्यामुळे टेकीस येऊन फाटकांचा व्यासंग सूक्ष्म आहे अशी कबुली त्यांना द्यावी लागली. ” (वि. ज्ञा. वि. १९३४ फेब्रुवारी-मार्च, पृ. ३६) हे नाडकर्ण्यांचे उद्गारच आमच्या येथील म्हणण्याची सत्यता पटविण्यास पुरेसे आहेत. यापुढेच ह्या लेखांत समर्थींचा राजकारणाशी म्हणजे राजकीय व्यवहाराशी कांहींहि संबंध नव्हता हे दाखविण्याकरिता नाडकर्ण्यांनी ‘ दासबोधा ’ तर्गत ‘ राजकारण ’ म्हणजे ‘ व्यवहारचातुर्य ’ हा फाटकांचा अर्थ सिद्ध करण्याचा खटाटोप केला आहे. समर्थींना ‘ व्यवहार ’ नि ‘ चातुर्य ’ हे शब्द माहितच नव्हते किंवा ओव्यांमधून प्राप्त वा यमक जुळण्याकरितांच जसे कांहीं त्यांना अपरिहार्यच झाले होते म्हणून का समर्थींनी ‘ राजकारण ’ शब्द वापरला आहे हा विचार नाडकर्णी फाटकांच्या आहारी गेले नसते तर त्यांच्या मनांत निःसंशय आलाच असता. पण आयुष्यांत एक-एक काळ नि एक-एक वय अशी असतात की तेव्हां बुद्धिमतांनाहि भ्रंशाची बाधा होत असते. ह्याच अवस्थेत नाडकर्णी ह्या प्रकरणी होते असे खेदाने म्हणावे लागते. १९२९ मध्ये ‘ रामदासांचा संप्रदाय ’ ही लेखमालाहि नाडकर्ण्यांच्या ह्याच अंकित मनोभूमिकेंतून अवतरलेली आहे. पण एवढे हे दोन-तीन अपवाद सोडल्यास इतर सर्व लेखांतून नाडकर्ण्यांच्या सखोल व्यासंगी बुद्धीचा कुशल विहार पाहावयास मिळतो. सरदेसाईसंपादित ‘ पेशवे दत्तरा ’ च्या २व्या खंडांत पानिपतविषयक आणि २९व्या खंडांत थोरल्या माधवरावांच्या उत्तरेतील राजकारणासंबंधी असे पत्रव्यवहार आलेले आहेत. त्या पत्रव्यवहारांच्या अनुरोधाने तत्कालीन परिस्थितीचे सूक्ष्म परिशीलनपूर्वक विवेचन अनुक्रमे ‘ पानिपत-पत्रव्यवहार ’ व ‘ थोरले माधवराव पेशवे आणि उत्तरेतील राजकारण ’ या दोन निबंधांतून जे त्यांनी केले आहे ते जाड्या इतिहासशासहि स्तिमित करणारे असेच आहे. स्वतः सरदेसायांनाहि लेखकाचा परिचय करून घेण्याची इच्छा या लेखांच्या योगे झाली इतके ते परिणामकारक ठरले. या लेखांनी ‘ विस्तारा ’ ची अनुक्रमे ६५ व ४५ पृष्ठे व्यापिली आहेत. ‘ शाहूची जंजिऱ्यावरील मोहीम ’ व ‘ शिवकालीन राज्यघटनेची मूलतत्त्वे ’ हे त्यांचे दुसरे दोन ऐतिहासिक निबंधहि तसेच विस्तृत, विद्वत्तापूर्ण व विचारपरिष्कृत आहेत. ‘ सगर राजाची कथा ’ ह्या एका स्वतंत्र निबंधांत त्यांनी हिंदी व सुमेरी

नाडकर्णी रामचंद्र वामन

कथांतील साम्य विशद केले आहे. नाडकर्ण्यांच्या अत्यंत महत्त्वाच्या अशा या निबंधांचे व टीकालेखांचे टांचण त्यांच्या स्थल-कालांसह पुढीलप्रमाणे आहे:—

१. 'सजीव सृष्टीची उत्क्रांति' (परीक्षण) — वि. शा. वि. एप्रिल १९२५.
२. रा. आजगांवकरांचा 'नामदेव' (परीक्षण — लेखांक १ ते ४) — विविध-
वृत्त, जून-जुलै १९२७.
३. 'हिंदी-सुमेरी संस्कृति' (परीक्षण — लेखांक १ ते ४) — वि. वृत्त, जाने-
फेब्रुवारी १९२९.
४. 'रामदासांचा संप्रदाय' — वि. वृत्त, डिसेंबर १९२९.
५. 'ब्राह्मणकन्या' (परीक्षण) — वि. वृत्त, ११-१-१९३१.
६. 'सगर राजाची कथा' — वि. शा. वि., मार्च-एप्रिल-मे १९३१.
७. 'शाहूची जंजिऱ्यावरील मोहीम' — वि. शा. वि. जुलै १९३१.
८. 'पानिपत-पत्रव्यवहार' (लेखांक १ ते ३) — वि. शा. वि., ऑक्टोबर व
डिसेंबर १९३१ आणि फेब्रुवारी-मार्च १९३२.
९. 'शिवकालीन राज्यघटनेची मूलतत्त्वे' — वि. शा. वि. जून १९३२.
१०. 'मराठ्यांच्या उत्तरेकडील मोहिमा' (परीक्षण) — वि. शा. वि. मे १९३३.
११. 'थोरले माधवराव पेशवे आणि उत्तरेतील राजकारण' (लेखांक १ ते २)
— वि. शा. वि. डिसेंबर १९३३ व एप्रिल-मे १९३४.
१२. 'समर्थचरित्र' (परीक्षण — लेखांक १ ते २) — वि. शा. वि., जानेवारी
व फेब्रुवारी-मार्च १९३४.

या निबंधांवर्यतिरिक्त 'विविधवृत्ता'च्या १९३१ च्या 'विशेष अंका'त त्यांनी 'काँग्रेसचा इतिहास' ही विस्ताराने निवेदन केला आहे. 'विविधज्ञानविस्तारा'ची गेली ६० वर्षे ह्या नांवाचे एक अभ्यासाह असे पुस्तक लिहिण्याचा त्यांचा विचार होता. त्याकरिता त्यांनी 'विस्तारा'ची ६० हि संग्रहपुस्तके वाचून महत्त्वाची टांचणे करून ठेविली. पण ते कार्य मूर्त स्वरूपास आले नाही. अवध्या नऊ-दहा वर्षांत नाडकर्ण्यांनी वाङ्मयक्षेत्रांत जे बहुमोल कार्य करून ठेविले आहे त्यावरून त्यांच्याविषयी फार मोठी आकांक्षा उत्पन्न झाली होती. पण त्या आकांक्षेला काळाने मध्येच चिरडून टाकले. आठ-दहा दिवसांच्या विषमज्वराने १९३५ जून ता. १२ ह्या दिवशी अकालीच म्हणजे वयाच्या अवध्या ३४ व्या वर्षी काळाने त्यांचा बळी घेतला. नाडकर्ण्यांचे लेख पुस्तकरूपाने महाराष्ट्राच्या हाती येणे अत्यंत

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

अवश्य आहे. निदान त्यांचे परीक्षणात्मक व ऐतिहासिक संशोधनात्मक लेख आणि महाराष्ट्राच्या गेल्या साठ-सत्तर वर्षांतील बौद्धिक व वैचारिक हालचालींत महत्त्वाचे स्थान असलेल्या 'विविधज्ञानविस्तारा' संबंधींची त्यांची टांचणें एवढी जरी पुस्तकरूपानें प्रकाशित झाली तरी तेवढ्यानेंहि अभ्यासकांची तर मोठी सोय होईलच, पण एकूण वाङ्मयांतहि त्यायोगें निःसंशय फार मोलाची भर पडेल.

रा. म. आठवले

नाडकर्णी विठ्ठल जिवाजी [१८८१ - १९३६] बहुविध लेखक

व कुशल संग्रहक. यांचा मूळ गांव सावंतवाडी व तेथेंच यांचा जन्म झाला. लहानपणीं मराठी शाळेंत असल्यापासूनच यांच्या कुशाग्र बुद्धीचा व तीव्र स्मरण-शक्तीचा प्रत्यय येऊ लागला. यांचे ज्येष्ठ बंधु अनंतराव हे लेखक, कवि व बहुभाषाकोविद असून ते 'सच्चिदानंद' नांवांचे मासिक चालवीत. त्यामुळे 'विविधज्ञानविस्तार' 'निबंधमाला' 'केसरी' 'सुधारक' 'पुणेंवैभव' इत्यादि नामांकित नियतकालिकांचे संच त्यांच्या घरी असत व इतर पुस्तकांचाहि मोठा संग्रह होता. ह्या आयत्या सोयीचा विठ्ठल जिवाजींना चांगलाच उपयोग झाल्यावांचून राहिला नाही. लहानपणींच वाचनाची आवड उत्पन्न होऊन त्यांना जो त्याचा नाद लागला तो अगदी शेवटपर्यंत अढळ होता. घरची परिस्थिति तितकीशी अनुकूल नसल्यामुळे त्यांना मॅट्रिकच्या पुढें शिक्षण घेतां आलें नाही. परंतु मॅट्रिक होण्यापूर्वीच संस्कृतांतील बहुतेक अभिजात वाङ्मय त्यांनीं वाचून काढलें होतें. वाचनाप्रमाणेंच त्यांचें पाठांतराह दिंडगें असे. त्यांची ती विशिष्ट प्रवृत्ति पाहून गोविंदराव डुकले यांनीं त्यांची प्रथमच 'करमणूक' मध्ये हरिभाऊ आपटे यांच्या हाताखाली योजना केली. नियतकालिकांच्या क्षेत्रांतील विठ्ठल जिवाजींचा हा प्रवेश त्यांच्या आयुष्याचेंच कार्यक्षेत्र निश्चित करिता झाला.

'करमणुकी'त विठ्ठल जिवाजींना लेखनाचा चांगलाच सराव झाला. हरिभाऊ आपटे कित्येकदां 'चालू कादंबरी' व्यतिरिक्त कांहींहि लिहून पाठवीत नसत, त्यामुळे अंकच्या अंक विठ्ठल जिवाजींनाच भरून काढावा लागे. 'बाळाजी सखाराम आणि मंडळी'च्या काळांत त्यांनीं 'करमणुकी'त अनेक लेख व गोष्टी लिहिल्या आहेत. पण तें सर्व लेखन निनावीच असल्यामुळे पुष्कळदां तें हरिभाऊंच्याच नांवावर खपे. पण विठ्ठल जिवाजींनीं त्यासंबंधीची परिस्फुटता कधी केली

नाडकर्णी विठ्ठल जिवाजी

नाहीं. ' करमणुकी 'त कांहीं वर्षे काम केल्यानंतर तेथून ते सुटले व पुढे १९२६ पर्यंत निरनिराळ्या वेळीं ' ज्ञानप्रकाश ' ' मनोरंजन ' ' नवयुग ' ' इंदुप्रकाश ' व ' श्रीशिवाजी ' या नियतकालिकांशीं त्यांचा संपादकीय नात्याचा संबंध जडला. १९२६त ते मोरमकरांच्या ' लक्ष्मी-नारायण ' मुद्रणालयांत आले ते मात्र शेवटच्या दुखण्यानें आजारी पडेपर्यंत तेथेंच होते. ' लक्ष्मी-नारायण ' मुद्रणालयाच्या ' विविधज्ञानविस्तार ' ' विविधवृत्त ' व ' विहार ' या तिन्ही नियतकालिकांच्या संपादनांत त्यांचें प्रच्छन्नपणेंच, पण महत्त्वाचें अंम असे.

वर्तमानपत्राच्या व्यवसायाला बहुविध व ताज्या वाचनाची अत्यंत आवश्यकता असते आणि विठ्ठल जिवाजींचा तो तर आवडीचाच व्यासंग होता. विलायतचीं अनेक नियतकालिकें आठवड्याच्या आठवड्यास लक्ष्यपूर्वक चाळणें व नव्या इंग्रजी पुस्तकांचा ताजेपणीं परिचय करून घेणें या गोष्टी त्यांनीं कधीं चुकूं दिल्या नाहींत.

तीस-पसतीस वर्षांत विठ्ठल जिवाजींनीं पुष्कळच लेखन केलें. परंतु वैयक्तिक प्रसिद्धीच्या दृष्टीनें त्यांचा त्यांना म्हणण्यासारखा मुळींच उपयोग झाला नाहीं म्हटलें तरी चालेल. नियतकालिकी वाळूंतच तें बहुतेक जिरून गेलें. त्यांची भाषा अत्यंत शुद्ध व प्रसन्न असे. ' करमणूक ' ' मनोरंजन ' व ' नवयुग ' यांचें संपादन करित असतांना रूपांतरित कादंबऱ्या, गोष्टी व ज्ञानवर्धक लेख यांनीं अनेक लिहिले आहेत. पण त्यांतलें त्यांच्या नांवावर प्रसिद्ध झालेलें असें लेखन फारच थोडें आहे. ' श्रीकृष्ण ' ह्या टोपण नांवानें ते केव्हां-केव्हां लिहीत. पण त्यांचें बहुतेक लिखाण निनांवीच आहे. रमेशचंद्र दत्त यांची ' स्लेव्ह गर्ल ऑफ आग्रा ' ही ऐतिहासिक कादंबरी त्यांनीं ' नरेंद्रनाथ ' ह्या नांवानें ' मनोरंजना 'च्या द्वारे मराठींत आणली आहे. ' पिंजऱ्यांतील पक्षी ' ही ' मनोरंजना 'त चालू झालेली त्यांची कादंबरी पांच-सात प्रकरणें प्रसिद्ध होऊन अपुरीच राहिली. जगांतील प्रसिद्ध प्रेमकथा निवडून काढून त्या ' प्रेमविजय ' ह्या संग्रहात्मक पुस्तकाच्या द्वारे त्यांनीं मराठींत निवेदिल्या आहेत. तसेंच ' पाश्चात्य संगीत नाटकांचीं संविधानकें 'हि त्यांनीं मराठी वाचकांना परिचित करून दिली आहेत. अलिकडे केशव भिकाजी ढवळे यांनीं त्यांच्याकडून बरीच लहान-लहान बोधपर व चरित्रात्मक पुस्तकें लिहवून घेऊन प्रसिद्ध केलीं आहेत. वर्तमानपत्री स्वरूपाचे त्यांचे उल्लेखनीय लेख म्हणजे - ' सुरत येथील राष्ट्रीय सभेचा वृत्तान्त ' ' नाशिक येथील मिलर हिंदूकरणाचा वृत्तान्त ' व ' मुंबईच्या हिंदु-

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

मुसलमानांच्या दंग्यांचा इतिहास' हे होत. यापैकी पहिल्या 'ज्ञानप्रकाशा'त व शेवटचे दोन 'विविध-वृत्तां'तून अनुक्रमे १९२८ व १९३२ या वर्षी प्रसिद्ध झालेले आहेत. त्यांची भाषा अत्यंत शुद्ध व प्रसन्न असे. व्याकरण-शुद्धतेवर त्यांचा अतिशय कटाक्ष असे. त्यांचा स्वभाव धिमा, थंड नि अबोल होता; त्यांचा वेश अगदीं साधा व नित्य एकच प्रकारचा असे. आपलें काम बरें कीं आपण बरे हीच त्यांची सदोदितची वृत्ति. त्यांच्या हातून वाङ्मयांतलें कार्य बहुविध नि विपुल झालेलें असलें तरी तें दृष्टीपुढेंच येणारें नसल्यामुळें ठळकपणें डोळ्यांत भरूं शकत नाहीं. यांत नवल काय ? त्यांची सांपत्तिक स्थिति विशेषशी समाधानकारक होती असें नाहीं, तथापि लेखनव्यवसायावर तीस-पसतीस वर्षे ते आपला चरितार्थ चालवूं शकले हीहि गोष्ट काहीं महाराष्ट्राच्या दृष्टीनें खचित अल्प महत्त्वाची नव्हे. शेवटचे आठ मास ते अंथरूणावरच होते. १९३६ एप्रिल ता. ७ ह्या दिवशीं त्यांचा अंत झाला. सकस वाङ्मयनिर्मितीची उत्कृष्ट पात्रता व शक्ति असूनसुद्धां नियकालिकांच्या व्यवसायांत सांपडल्यामुळें ज्यांच्या ग्रांथिक स्वरूपाच्या सेवेच्या लाभाला महाराष्ट्राला मुकावें लागलें अशांमध्ये विठ्ठल जिवाजी नाडकर्णी यांचा नामोल्लेख प्रामुख्यानें करावा लागतो.

रा. म. आठवले

नातू काशीनाथ गोविंद [१८४०-१८९७] नाटककार.

रत्नागिरी जिल्ह्यांतील आचरें हें यांचें मूळ गांव. पुण्यांतील 'मिशन स्कुलां'तून ते इ. स. १८६४ मध्ये मॅट्रिक झाले व त्याच वर्षी त्यांनीं 'नातू स्कूल' नांवाची एक इंग्रजी शाळा पुण्यास स्थापन केली. 'विजयसिंह' हें यांचें नाटक याच सुमारास (१८७२) प्रसिद्ध झालें. 'जुलियस सीझर' या नाटकावरून हें रचिलें असून "भाषांतर या दृष्टीनें तें सुरेख वठलें आहे."

"सन १८७४ सालीं हे वकिली पास झाले व फौजदारी कोर्टांतील एक उत्तम वकिल असल्याचा लौकिक लवकरच झाला. त्यांचें भाषण साधें पण चटकदार असे. पुण्यामध्ये भाषणांचे जे अनेक प्रसंग येत त्या वेळीं नातूंचें भाषण ऐकावयास न मिळालें तर लोकांचा विरसच होई. त्यांचे भाषणांत विनोद ओत-प्रोत भरलेला असे. नाटककार ही पात्रता अंगीं येण्याला प्रत्यक्ष नाटककृति उत्तम पाहिजे किंवा नाटक रचणाराची योग्यता, वजम, रसिकता हीं सामाजिक दृष्ट्या

आदरणीय पाहिजेत. नातू यांनी फारशीं नाटके लिहिलीं नाहीत, तरी वरील कारणास्तव त्यांची योग्यता नाटककारांच्या मालिकेत आम्ही अधिक समजतो. पुण्यामध्ये वजनदारीने, विद्वत्तेने किंवा धंद्याने प्रसिद्ध असलेल्या माणसांचा जेव्हा एक मोसम होता तेव्हांच्या वेळचे नातू हे एक होत. ते प्रसिद्ध वकील होते, तसेच ते नाटककारही होते. त्यांनी एकाच नाटकाचे भाषांतर प्रसिद्ध केले आहे, तरी त्यांच्या योगाने त्यांचे नांव महाराष्ट्र वाङ्मयांत कायम झाले आहे.”

‘ विजयसिंह ’ या त्यांच्या नाटकाशिवाय बायरनच्या ‘ सार्डिनेपल्स ’ या शोकरसप्रधान नाटकाचे त्यांनी भाषांतर करून ठेविले आहे. तसेच ‘ सिसरोचे वार्धक्य ’ (Cicero’s old Age) याचेहि भाषांतर केले आहे. पण हीं दोनहि लिखिते अप्रसिद्ध आहेत. (आधार - ‘ महाराष्ट्रीय नाटककार ’, शं. वा. मुजुमदार)

नातू विनायक महादेव [हे लेखक सुमारे ऐशीं वर्षांपूर्वी बडोदे येथे होऊन गेले.] कवि, नाटककार. ब्रह्मानंद ऊर्फ निजानंद हे यांचे गुरु. त्यांच्याच आज्ञेवरून यांनी आपला ‘ गणेशप्रताप ’ हा ग्रंथ रचिला (शके १७७०). या ग्रंथाचीं दोन खंडे व चौपन्न अध्याय असून ओवीसंख्या ५६६५ आहे. हा ग्रंथ छापूनहि प्रसिद्ध झाला आहे. वरील ग्रंथाशिवाय ‘ नल ’ (१८६१) व ‘ भिल्लिणी ’ (१८६५) हीं दोन नाटकेहि यांच्या नांवावर आढळतात. हा “ कवि मोठा विद्वान पंडित होता असे त्यांच्या कवितेवरून दिसत नाही. त्याला संस्कृत व मराठी या दोन भाषा अवगत होत्या, पण या दोनहि भाषांवर त्यांचे प्रभुत्व होतें असे म्हणण्यास आधार नाही. त्याची कवित्वशक्तिहि सामान्य प्रतीचीच दिसते. ”

(आधार - महाराष्ट्र कविचरित्र, भाग २ रा. आजगांवकर)

नाथमाधव [१८८२-१९२८] कादंबरीकार. यांचे संपूर्ण नांव द्वारकानाथ माधवराव पितळे असे असून ‘ नाथमाधव ’ या टोपण नांवाने ते मराठी वाचकांच्या परिचयाचे आहेत. मुंबईच्या प्रसिद्ध पितळे घराण्यांत ता. ३ एप्रिल १८८२ सालीं त्यांचा जन्म झाला. यांचे शिक्षण मुंबईच्या ‘ आर्यन एज्युकेशन सोसायटीच्या हायस्कूल ’ मध्ये व ‘ न्यू इंग्लिश स्कूल ’ मध्ये मॅट्रिकपर्यंत झाले. १८९९ सालीं परीक्षेत अपयश आल्यामुळे आणखी एक वर्ष शाळेत काढून त्यांनी शाळेला रामराम ठोकला. शाळा सोडल्यानंतर त्यांनी लष्करी खात्यांत नोकरी धरली. तेथे

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

वीरवृत्ति दाखविण्यास त्यांनी कमी केलें नाहीं. अल्पावधीत घोड्यावर बसणें, अचूक नेम मारणें व शिकार करणें वगैरे कामांत आपल्या बरोबरीच्या सोबत्यांना त्यांनीं मागें टाकलें. लष्करी खात्यांतील नोकरीमुळें त्यांना सबंध हिंदुस्थानभर प्रवास करावा लागे. यामुळें हिंदुस्थानांतील प्रमुख शहरें, प्रेक्षणीय स्थळें त्यांना पाहावयाला मिळालीं; रानावनांतून रात्रीं-बेरात्रीं प्रवास करावा लागत असे, त्यामुळें त्यांनीं विविध तन्हेचे अनुभव घ्यावयास मिळाले; अर्थात् त्यांच्या धाडशी वृत्तीस उत्तेजन मिळून त्यांची वृत्ति अधिकाधिक निधडी होत गेली. संकटांची भीति त्यांना मुळींच वाटेनाशी झाली. पुढील काळांत कादंबऱ्या लिहितांना या वेळीं केलेलें निरीक्षण व अनुभव यांचा त्यांना फार उपयोग झाला. त्यांच्या कादंबऱ्यांतील वैचित्र्याचें कारण शोधावयाला गेलें तर तें या ठिकाणींच सांपडतें. नोकरीवर असतांना नाथमाधवांच्या जिवावरून बरींच संकटे गेलीं.

१९०५ सालच्या मे महिन्यांत खडकीला त्यांचा मुक्काम असतां त्यांच्या बरोबरच्या एका इंग्रज मित्रानें सिंहगडच्या रानांत शिकारीस जाण्याचा बूट काढला व त्याप्रमाणें बरोबर कांहीं वाटाडे घेऊन शिकारी मंडळी सिंहगडावर येऊन दाखल झाली. त्यांचा मुक्काम लो. टिळकांच्या बंगल्यांत होता. १९ मे या दिवशीं सिंहगडालगतच्या रानांत एक वाघ आला आहे अशी बातमी कोणी आणून देतांच शिकारी मंडळीच्या उत्साहांत वाघाच्या आगमनानें भर पडून ताबडतोब सज्ज होऊन ते शिकारीला निघाले. रान काढण्यासाठीं त्यांनीं कांहीं मावळे लोक बरोबर घेतले होते, त्यांस पुढें पाठविण्यांत आलें. ती सायंकाळची वेळ असून सूर्य नुकताच मावळण्याच्या बेतांत होता; आणि रानाच्या आजूबाजूला धुकें पडण्यास आरंभ झाला होता; त्यामुळें झाडींतील पाऊलवाट अस्पष्ट दिसत होती. त्यांचा इंग्रज मित्र रानाच्या दुसऱ्या बाजूस राहून टेहळणी करीत होता आणि मावळे लोक रान काढीत होते. नाथमाधव वाघाची कोठें चाहूल लागते कीं काय हें चौकसपणें न्याहळीत होते. इतक्यांत त्यांची नजर समोरील झाडींत लपून बसलेल्या वाघाच्या हालचालीकडे गेली. लगेच आपली बंदूक सरसावून अगदीं हलक्या पावलांनीं मारा करावयास योग्य अशा ठिकाणीं ते जाऊं लागले. त्याचें सारें लक्ष वाघाकडे होतें. आपली भव्य बंदूक त्यांनीं पाठीमागें डाव्या बाजूला धरून ठेविली होती. आतां वाघ बाहेर पडतांच पहिला नेम आपण मारणार या विचारांत आपण कोठें जात आहों हें त्यांच्या लक्षांत

आलें नाही. धुक्यानें दिशा व्यापून गेल्यामुळें (तानाजीच्या समाधीच्या उत्तर बाजूस) पायाखालीं असलेला १०० फुटांचा तुटलेला कडा त्यांना दिसला नाही. एक पाऊल पुढें टाकतांच ते घसरले आणि तुटलेल्या कड्याच्या अणकुचीदार दगडाच्या भिंतीला घसरत खालीं एका सपाट खडकावर येऊन ते आदळले. ज्या तानाजीचे पराक्रम नाथमाधवांनीं आपल्या कादंबऱ्यांतून पुढें वर्णिले त्याच्या समाधी-शेजारीं त्यांना अपघात व्हावा हा एक विलक्षण योगायोगच म्हणावयाचा ! थोड्या वेळानें सर्व मंडळी तेथें जमा झाली. त्यांच्या दृष्टीला काय पडलें ? पाठीचे कपडे फाटून जाऊन पाठीची त्वचा दगडांना घसटून साल काढलेल्या वृक्षाप्रमाणें ती दिसत होती. रक्तानें सर्वांग भिजून जाऊन नाथमाधव जवळजवळ बेशुद्धावस्थेंत पडून होते. थोड्या वेळानें त्यांना शुद्धि आल्यावर हळुहळू दुसऱ्याचा हात धरून ते तो उंच कडा चढून वर बंगल्यांत गेले. पण तेथें त्यांना दुःख सोसवेना. कंबरेला बसलेल्या जबरदस्त हक्क्यामुळें खालील भाग अगदीं लुला झाला होता, तेथें काहीं जुजबी उपचार केल्यावर दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं डोलीमधून त्यांना पुण्याच्या ' सासून हॉस्पिटल 'मध्ये नेण्यांत आलें. या अनपेक्षित प्रसंगांमुळें त्यांनीं उराशीं बाळगलेल्या साऱ्या आशांवर पाणी पडलें. लष्करी पेशांत आपण नांवलौकिकाला जाऊन पोचावें अशी त्यांची मोठी महत्त्वाकांक्षा होती, पण दैवाच्या इच्छेला मान वांकवावी लागून त्यांना तरवारीऐवजीं लेखणी हातीं घ्यावी लागली. ' सासून हॉस्पिटल 'मध्ये ते अकरा महिने होते. ऑपरेशन करूनहि गुण न आल्यामुळें ते घरीं आले व नंतर पनवेलच्या ' धूतपापेश्वर 'च्या दवाखान्यांत औषधोपचारासाठीं जाऊन राहिले.

' सासून हॉस्पिटल 'मध्ये असतांना त्यांनीं हॉस्पिटलच्या ग्रंथसंग्रहालयांतील सर्व पुस्तकें वाचून काढलीं. व वेळ घालविण्याचें साधन म्हणून वाचनास सुरवात केली खरी, पण पुढें तें व्यसनच जडून, त्यांत ते मग्न होऊन जाऊ लागले. याच ठिकाणीं त्यांनीं हॉस्पिटलच्या उपयुक्ततेबद्दल व आपल्या अनुभवां-संबंधीं सात लेख इंग्रजींत लिहून पुण्याच्या ' डेक्कन हेरल्ड 'मधून प्रसिद्ध केले. त्यांनीं आतां वाचनावर भर देऊन इंग्रजी वाङ्मयांतील उत्तमोत्तम लेखकांचीं पुस्तकें वाचून काढण्याचा सपाटा चालविला. या वाचनाचा परिणाम त्यांच्या मनावर होऊन त्यांनीं स्फुट गोष्टी लिहिण्यास सुरवात केली. नाथमाधवांचें आरंभीचें लिखाण ' मनोरंजन ' ' वाग्विलास ' व ' करमणूक ' यांतून प्रसिद्ध

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

झालें. नवशिक्या लेखकाला प्रसिद्धीच्या बाबतीत जे अनुभव येतात ते त्यांनाहि आले. पुढें पनवेलला गेल्यावर त्या ठिकाणी महाराष्ट्रभाषाचित्रमयूर 'केरळकोकिळ'-कतें आठल्ये यांची गांठ पडली. आठल्ये व पितळे घराणें यांचा पूर्वापार स्नेह असून लेखनाच्या बाबतीत आठल्ये यांनी नाथमाधवांना उत्तेजन देऊन मार्ग दाखवून दिला. या वेळच्या 'केरळकोकिळां'तील 'विविध' हें सदर नाथमाधव लिहित असत.

अपघातामुळें शरीराला आलेलें पंगुत्व नाहींसें करण्यासाठी नाथमाधवांना पाण्यासारखा पैसा खर्च करावा लागला. डॉक्टरी, वैद्यकी उपचार, मंत्रतंत्र, अंगारेधुपारे वगैरे नानाप्रकारचे इलाज करून पाहिले; पण कशानेंहि तें नष्ट झालें नाहीं. कंबरेखालचा भाग लुळा होऊन ते कायमचे पंगु झाले. अपघातापासून त्यांची नोकरी सुटलीच होती; त्यामुळें पुढें आपलें कसें होणार या काळजीनें ते ग्रस्त होऊन गेले. त्यांना आपलें जीवित निराशामय वाटूं लागलें. आपल्या हातून आतां कांहीं होणार नाहीं, दुसऱ्यांच्या उपकारांखालीं सारें आयुष्य घालवावें लागणार, असे विचार मनांत येऊन जिवाचें कांहीं तरी बरेवाईट करून घ्यावें असेंहि त्यांना वाटूं लागलें. त्यांचे बंधु रेल्वेमध्ये ४० रुपये पगाराच्या एका लहानशा जागेवर होते; त्यांना मिळत असलेल्या पगारावर कुटुंबांतील आठ-दहा माणसांचा निर्वाह होणें कठिण होतें. तेव्हां वडिलोपार्जित राहतें घर त्यांना विकून टाकावें लागलें. अशा परिस्थितीत त्यांच्या मनांत बरेवाईट विचार मनांत आल्यास नवल नाहीं. पण मराठी भोपची सेवा त्यांच्या हातून घडावयाची होती. आठल्यांच्या उपदेशावरून त्यांनीं लेखनव्यवसाय करण्याचें ठरविलें. स्वतः आठल्यांनीं त्यांना साहित्यसेवेचे धडे दिले. नाथमाधव आठल्यांना अतिशय मान देत असत. दोघांचाहि स्नेहसंबंध आमरण कायम होता. हळुहळु वाङ्मयसेवा हेंच आपलें ध्येय नाथमाधवांनीं ठरविलें. आद्य नाट्याचार्य अण्णा किल्लोस्कर यांनीं पनवेलीस ज्या जागेंत बसून 'रामराज्यवियोग' नाटक लिहिलें त्याच जागेंत नाथमाधवांनीं आपल्या लेखनास आरंभ केला. नाथमाधवांचें पहिलें पुस्तक 'सायंकाळची करमणूक' १९०५ सालीं प्रसिद्ध झालें. १९११ सालपर्यंत त्यांनीं सात-आठ पुस्तकें लिहून प्रसिद्ध केलीं. त्यांपैकी 'सांवळ्या तांडेल' (१९०८) ही कादंबरी विशेष नांवाजली गेली.

एक प्रणयकथालेखक म्हणून 'नाथमाधवां'ची या वेळीं प्रसिद्धि होती. त्यांचें इंग्रजी वाचन विस्तृत होतें, पण कोणाहि ग्रंथकाराला आदर्श म्हणून त्यांनीं पुढें ठेविलेला दिसत नाहीं. हरिभाऊ आपटे यांचें ताजें उदाहरण त्यांच्या डोळ्यापुढें होतें, पण त्यांचाहि परिणाम त्यांच्या मनावर होऊं शकला नाहीं. पण पुढें मात्र काहींतरी उच्च ध्येयानें प्रेरित होऊन लिहावयाला त्यांनीं सुरवात केलेली दिसते. हें परिवर्तन कसें झालें याविषयीं स्वतः 'नाथमाधव' म्हणतात - "पहिल्या पांच-सहा कादंबऱ्या लिहीपर्यंत माझी अशी समजूत होती कीं कादंबरी लिहिणें म्हणजे नायकनायिकेचें प्रेममीलन झालेलें दाखवावें, म्हणजे कादंबरी लिहिणें झालें. पण माझा हा भ्रम एका परम पवित्र व पूज्य अशा विभूतिदर्शनानें दूर झाला. गुरुवर्य भांडारकर यांच्याजवळ मी एकदां माझी एक कादंबरी अभिप्रायार्थ घेऊन गेलों. त्या वेळीं त्या वयोवृद्ध व विद्वान् अशा विभूतीनें मला असा प्रश्न केला कीं 'तू हें पुस्तक कोणतें ध्येय पुढें ठेवून लिहिलें आहेस ?' त्याबरोबर मी निरुत्तर झालों व या वेळेपासून माझ्या लेखनाला नवीन वळण लागलें." या परिवर्तनाचें प्रत्यंतर यानंतर प्रसिद्ध झालेल्या 'विहंगवृंद' या कादंबरींत स्पष्ट दिसून येतें. बसूबिलाच्या चळवळीच्या वेळची ही कादंबरी असून पुनर्विवाह, प्रौढविवाह इत्यादि तत्कालीन सामाजिक विषयांचा ऊहापोह यांत केला आहे.

१९२० पर्यंत त्यांनीं आणखी बरींच पुस्तकें लिहून प्रसिद्ध केलीं. त्यांतील प्रमुख अशा 'विमलेची ग्रहदशा' व 'डॉक्टर' कादंबरी. या कादंबऱ्यांतहि त्यांनीं कित्येक सामाजिक प्रश्न उपस्थित करून त्यांवर चर्चा केली आहे. त्यांच्या बहुतेक कादंबऱ्या 'हिंद एजन्सी'च्या 'एक आणा माले'मधून प्रसिद्ध झाल्या आहेत. 'एक आणा माले'ची मूळ कल्पना नाथमाधवांचीच; ही माला त्यांनीं फार लोकप्रिय करून दाखविली. १९१५ सालीं 'केरळ-कोकिळ' 'हिंद एजन्सी'कडे येऊन 'केरळ-कोकिळ आणि नवें मन्वंतर' या संयुक्त नांवानें कृ. ना. आठल्ये व नाथमाधव यांच्या संपादकत्वाखालीं प्रसिद्ध होऊं लागलें. या मासिकांत 'संत-चरित्रमाला' व 'स्वामिशिष्यसंवाद' हीं प्रकरणें नाथमाधव लिहीत असत. तपस्येशिवाय ईश्वर प्रसन्न होत नाहीं असें आपण म्हणतो. वाङ्मयसेवेचेंहि तसेंच आहे. सरस्वतीची एकनिष्ठ उपासना दीर्घकालपर्यंत केल्याशिवाय कोणालाहि ती वश होत नसते. १९०८ पासून १९२० पर्यंत नाथमाधव ही तपश्चर्या करीत होते. त्यांच्या तपश्चर्येनें संतुष्ट होऊन सरस्वतीनें त्यांच्यावर कृपा करण्यास

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

सुरवात केली. याच वेळीं स्वराज्यावरील कादंबऱ्यांसारखीं वाङ्मयभूषणे त्यांच्या लेखणीतून बाहेर पडून लागलीं.

ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहितांना त्यांनीं अतोनात श्रम केले. स्वतः पंगु असूनहि साऱ्या हिंदुस्थानभर त्यांनीं अगदीं अखेरीच्या वर्षापर्यंत प्रवास केला. महाराष्ट्रांतील किल्ले व ऐतिहासिक स्थळे प्रत्यक्ष पाहून ते त्यांसंबंधीं टांचणे करून ठेवीत असत; आणि कादंबरी लिहितांना त्या टिपणांचा उपयोग करीत. त्यामुळे त्यांच्या कादंबऱ्यांत वस्तुस्थितीला धरून वर्णनें आलीं आहेत. जें काहीं लिहावयाचें तें साधार लिहावयाचें असा त्यांचा कटाक्ष असे. इतिहासकार राजवाडे, सरदेसाई यांच्याशीं त्यांचा स्नेह असून वादग्रस्त मुद्यांवर त्यांच्याशीं चर्चा करून मगच ते कादंबरी लिहावयास घेत असत. आजपर्यंत उपलब्ध असलेल्या सर्व ऐतिहासिक साधनांचा त्यांनीं उपयोग केलाच; पण प्रवास करीत असतांना ज्या दंतकथा, लोककथा व पोवाडे त्यांच्या कानावर आले त्यांचाहि त्यांनीं उपयोग करून घेतला. ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहितांना त्यांनीं स्कॉटला आपल्यापुढें आदर्श ठेविला होता; तरीहि स्कॉटच्या सर्व गोष्टी त्यांनीं स्वीकारल्या नाहींत. १९२१ सालापासून त्यांनीं आपली ऐतिहासिक कादंबरीमाला लिहावयास घेतली. 'स्वराज्याच्या इतिश्री' पर्यंत सारा इतिहास छत्तीस कादंबऱ्यांच्या रूपानें लिहावयाचा अशी त्यांची योजना होती. याशिवाय पेशवाईतील स्त्रिया व पुरुष यांवर स्वतंत्र ग्रंथ लिहिण्याचा त्यांचा हेतु होता. अलिकडे काहीं वर्षांपासून त्यांना आध्यात्मिक नाद लागला होता. पुनर्जन्म, स्वप्ने, योगविद्या इत्यादि प्रश्नांच्या द्वारे या विषयावर कादंबऱ्या लिहावयाचें त्यांनीं ठरविलें होतें. 'आत्मशोधन' नांवाची या विषयावरील कादंबरी त्यांनीं मृत्युपूर्वीं काहीं दिवस लिहावयास घेतली होती. ही कादंबरी पुरी झाली असती तर मराठी कादंबरींत एका नव्या प्रकाराची भर पडली असती. मराठ्यांच्या आरमारावर ते आणखीहि बरेंच लिहिणार होते.

नाथमाधवांनीं कादंबरीलेखनाबरोबर काहीं ऐतिहासिक नाटकेंहि लिहिलीं आहेत. पैसे मिळविण्याच्या दृष्टीनें कादंबरीपेक्षां नाटकच लेखकाला अधिक फलदायी होत असतें. असा अनुभव असल्यानें नाथमाधव तिकडे वळल्यास नवल नाहीं. त्यांचीं काहीं नाटकें रंगभूमीवर आलीं असून 'भेदशासन' 'कंकणसंदेश' 'संत-समागम' व 'कान्होपात्रा' हीं नाटकें रंगभूमीवर यावयाचीं होतीं. नाथमाधव शेवटच्या आजारांत असतां नाटकें बसविण्यास निघून येण्याबद्दल नाटकमंडळीची

त्यांना तारहि आली होती. पण त्यांच्या मृत्यूमुळे ही नाटकें तशीच पडून राहिली. उपासनी महाराजांचें एक चरित्र त्यांनीं लिहिलें असून उपासनींच्या भक्तांनीं माहिती पुरवून व चांगला मोबदला देऊन तें मुद्दाम लिहून घेतलें होतें. तें केवळ स्फूर्तीनें प्रेरित होऊन लिहिलेलें नाहीं.

मराठी लेखकांत लेखनसामग्री मिळविण्यासाठीं नाथमाधवांइतका प्रवास दुसऱ्या कोणीं क्वचित्च केला असेल. त्यांच्या सामाजिक कादंबऱ्या बहुतेक घडलेल्या गोष्टींवरून थोड्याफार फरकानें लिहिल्या आहेत हें त्यांनीं कादंबऱ्यांच्या प्रस्तावनांत नमूदच केलें आहे. 'रायक्लब' मधील गोष्टी खऱ्याखऱ्या प्रसंगांचीं चित्रें आहेत. नाथमाधवांचे एक स्नेही पोलिसांत हुद्यावर होते; त्यांच्याकडून विविध प्रकारच्या गोष्टी नाथमाधवांना ऐकावयास मिळत. त्या गोष्टींत स्वतःच्या पदरच्या गोष्टींची भर घालून वरील 'रायक्लब'ची त्यांनीं उभारणी केली आहे.

आयुष्याच्या उत्तरार्धांत ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिणें हें आपलें ध्येय त्यांनीं ठरविलें असल्यामुळे त्या एकाच गोष्टीचा ध्यास घेऊन ते आपलें लेखन करित होते, आणि महाराष्ट्रीय जनतेनें गौरव केल्यामुळे त्यांना मोठा हुरूप येत होता. एका वर्षाच्या अवधींत स्वराज्यावरील कादंबऱ्यांना द्वितीयावृत्तीचा योग येऊन त्यांना 'दक्षिणा प्राइज कमिटी'कडून बक्षिसेंहि मिळालीं. स्वराज्यावर एकंदर सात कादंबऱ्या त्यांनीं लिहिल्या. मृत्यूपूर्वी या मालेंतील दोन कादंबऱ्या त्यांनीं लिहावयास घेतल्या होत्या, पण मृत्यूमुळे त्या अपुऱ्याच राहिल्या.

१९०५ पासून १९१२ पर्यंत एक, तेथपासून १९२० पर्यंत एक, आणि पुढें १९२८ पर्यंत एक असे नाथमाधवांच्या वाङ्मयसेवेचे तीन भाग ठोकळ मानानें पडतात. या भागांतील पहिल्या विभागांत त्यांनीं सात-आठ पुस्तकें लिहिलीं. त्यांतील बहुतेक सामाजिक असून एक ऐतिहासिक आहे. या कादंबऱ्यांवरून नाथमाधव या काळांत उमेदवारीच करित होते असें दिसतें. त्यांतील कथानक भाषा व विषय सामान्यच असून त्या लेखकाचा नवशिकेपणा चांगलाच दर्शवितात. 'बंगाल्यांतील पहिलें गुप्तमंडळ' या कादंबरींत क्रांतिकारकांच्या हालचाली वर्णिल्या असल्यानें ती चटकदार झाली आहे. यानंतर डॉ. भांडारकर यांच्या उपदेशावरून त्यांच्या लेखनांत बरीच सुधारणा झालेली दिसते. यापुढील काळांत 'विहंगवृंद' 'वीरधवल' 'डॉक्टर कादंबरी' 'विमलेची ग्रहदशा' 'ग्रहदशेचा फेरा'

अर्धाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

व 'रायक्लब' सारखी वाचनीय पुस्तके त्यांच्या हातून लिहिली गेली. 'विहंगवृंद' ही कादंबरी बसुबिलच्या प्रसंगी लिहिली असून तिच्यांत कादंबरीलेखनाचे बरेच गुण विकास पावलेले दिसतात. 'वीरधवल' ही रेनॉल्डसच्या 'केनेथ' कादंबरीचे सरस रूपांतर आहे. या कादंबरीतील वर्णने चांगली उतरली आहेत. 'रायक्लब' मधील गोष्टी चुणुचुणीत व रहस्यपूर्ण असून मराठींत अशा प्रकारची पुस्तके फार थोडी आहेत. जी आहेत ती बाबूराव नामक नायकाच्या ठराविक पराक्रमांची आलटून-पालटून लिहिलेली आहेत. त्यांच्यांत आपल्या इकडील वस्तुस्थिति मुळीच दिसून येत नाही. पण 'रायक्लब'तील गोष्टी अस्सल देशी व वैचित्र्यपूर्ण असल्यामुळे ते इतरांहून फार निराळे दिसते. हे पुस्तक मराठी वाचकांच्या फार आवडीचे आहे. 'इतकी हृदयंगम कादंबरी अलिकडे फार दिवस आमच्या वाचनांत आली नव्हती' असे उद्गार 'ग्रह-दशेचा फेरा' या कादंबरीविषयी 'संदेश' कारांनी काढले होते (संदेश १-९-१९१५). कादंबरी वाचनीय असून तीतील रेखाटलेले प्रसंग वस्तुस्थितिनिदर्शक आहेत. मात्र कथानकाचा शेवट आनंदपर्यवसायी करावयाचा या हद्दामुळे ती वाचतांना शेवटी विरस होतो. शिवाय वर्णिलेले प्रसंगहि बरेच त्रुटित आहेत. हिला कादंबरी न म्हणतां स्फुट गोष्ट म्हटल्यास योग्य होईल इतकी ती छोटी आहे. 'दोन भावंडे' ही सुद्धा एक स्फुट गोष्ट असून (सरळ व) भाषेच्या साधेपणामुळे ती चांगली झाली आहे. 'विमलेची ग्रहदशा' या कादंबरींत नामदेव समाजातील एका सुशील कुमारिकेला आपल्या इच्छेविरुद्ध ख्रिस्ती धर्माचा स्वीकार कसा करावा लागला याचे यथार्थ चित्र रेखाटले आहे. ख्रिस्ती, कोष्टी व मिशनरी यांचे चित्र यांत काढले असून वैचित्र्याला भरपूर वाव मिळाला आहे. 'डॉक्टर' कादंबरी नाथमाधवांच्या सामाजिक कादंबऱ्यांत केव्हाहि श्रेष्ठ गणली जाईल. एकंदर मराठी कादंबऱ्यांतहि अशा कादंबऱ्या मोजक्याच सांपडतील. स्त्रीशिक्षणाबरोबर गृहशिक्षणाची किती आवश्यकता आहे हे दाखविण्यासाठी सदर कादंबरी लिहिली गेली असून या मताला अनुरूप अशी कथानकाची मांडणी करण्यांत आली आहे. लग्नापूर्वी शिक्षण घेऊन त्याचा सासरीं दुरुपयोग झालेल्या दुर्दैवी कमलिनी अजूनहि आपल्या समाजांत आढळतील. तसेच या कादंबरीतील शांतेसारख्या मुलीहि पुष्कळ आढळून येतील. नाथमाधवांच्या काळातील मध्यम समाजाचे चित्र या कादंबरींत खुबीदारपणे रंगविले आहे. कादंबरीतील संवाद अकृत्रिम असून भाषा साधी व स्वाभाविक अशी आहे.

स्वभावपरिपोष चांगला साधला असून प्रत्येक पात्र वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. शांतेचें स्वभावरेखन करण्यांत लेखकानें बरीच कुशलता दाखविली आहे. 'सापत्नभाव' व 'स्वयंसेवक' यांतील पहिलीचा प्रतिपाद्य विषय जुनाच असला तरी तो नव्या स्वरूपांत चांगल्या रीतीनें मांडला गेल्यामुळे कादंबरी वाचनीय झाली आहे. 'स्वयंसेवका'त मद्यपानाचे दुष्परिणाम वर्णिले आहेत. पण कादंबरीनायकानें एकाद्या जादूगाराप्रमाणें सर्व गोष्टी आपल्या मनाप्रमाणें घडवून आणणें, कादंबरीकारानें मधूनमधून नाटकांतील पदांप्रमाणें संस्कृत सुभाषितें ठेवून देणें, इत्यादि गोष्टींमुळें कादंबरी सदांश वाटते.

कादंबरीलेखनांत मनोरंजनाबरोबर उपदेश हेंच नाथमाधवांचें ध्येय होतें. हरिभाऊंप्रमाणें नाथमाधवांचेंहि ध्येय समाजसेवा हेंच असलें तरी दोघांचेहि मार्ग भिन्न आहेत. नाथमाधवांचे सामाजिक कादंबऱ्यांतील नायक समाजसेवेचें कंकण बांधून बाहेर पडत नाहींत - इतकें उदात्त ध्येय नाथमाधवांनीं ठेविलेलें नाहीं, पण ज्या संसारांत त्यांना राहावयाचें आहे याबद्दल ते नायक दक्ष असतात. 'डॉक्टर' कादंबरी मधील 'रघू' हा या दृष्टीनें विचार करण्यासारखा रंगविला आहे. 'स्वयंसेवक' मधील नायक मात्र उदात्त ध्येयाचा दाखविला आहे.

वर उल्लेखिलेल्या सामाजिक कादंबऱ्यांत नाथमाधवांनीं मध्यम व खालच्या वर्गांतील समाजाचीं चित्रें रेखाटलीं आहेत. हीं चित्रें वस्तुस्थितीशीं पुष्कळशीं जुळतीं असल्यामुळे त्यांच्या कादंबऱ्या लोकप्रिय झाल्या. पण तीं इतकीं अपुरीं आहेत कीं वाचकांची आरंभीची अपेक्षा पुस्तक वाचून झाल्यावर फोल ठरते. नाथमाधव सर्व विषयांचा समाचार घेतात. पण त्या विषयांच्या बुडाशीं ते सहसा जात नाहींत. पाण्याच्या पृष्ठभागावर पोहणाराला नदीची खोली कशी सांगतां येणार ? ती सांगण्यास तळाशींच गेलें पाहिजे. हा दोष त्यांच्या कादंबऱ्यांत प्रामुख्यानें आढळून येतो. मनुष्यस्वभावाचें मार्मिक ज्ञान कादंबरीकाराला अवश्य असावें लागतें. या ज्ञानाच्या बळावर पाहिलेले व ऐकिलेले प्रसंग कौशल्यानें एकत्र गुंफून कादंबरी लिहिण्याचें चातुर्य लेखकाच्या अंगीं असावें लागतें. नाथमाधवांच्या बहुतेक कादंबऱ्या स्वानुभवावर लिहिल्या गेल्या असल्यामुळे वस्तुस्थितिनिदर्शक आहेत. पण कादंबरीचा विशेष जें रहस्य, तें फुलांतील सुवाससारखें आहे. फूल कितीहि सुंदर असलें तरी सुवासविना त्याचें सौंदर्य जसें फुकट ठरतें तसेंच रहस्याशिवाय लिहिलेली कादंबरी सहसा कोणी औत्सुक्यानें वाचणार नाहीं. या

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

रहस्याने वाचक कथानकाकडे खेंचला जाऊन त्याची उत्सुकता वाढत जाते. असे रहस्य आपल्या कादंबरीत साधण्यास लेखकाची कल्पकता प्रखर असावी लागते. नाथमाधवांनी 'सापत्नभाव' कादंबरीत असे रहस्य राखण्याचा प्रयत्न केला आहे. पण ते एकाच प्रसंगापुरते असल्यामुळे मनांत भरण्याजोगे नाही. 'वीरधवल' मधील या गुणाचे श्रेय नाथमाधवांपेक्षा र्नेल्डस्कुडेच जाते. नाथमाधवांची कथानके सार्थी व सरळ असतात. त्यांत फारसे डावपेंच नसतात. मात्र रहस्याशिवाय कादंबरी लोकप्रिय करता येते हे त्यांनी दाखवून दिले आहे. हरिभाऊ आपटे यांच्या सामाजिक व ऐतिहासिक कादंबऱ्यांत हरिभाऊ पात्रांशी समरस झाल्यासारखे वाटतात. कादंबरीकार आम्हांला ही गोष्ट सांगत आहे असे न वाटता आपण काहींतरी प्रत्यक्ष पाहत आहोत असे वाचकांना वाटून तेही पात्रांशी समरस होऊन जातात. हरिभाऊंचे हे कौशल्य नाथमाधवांत आढळत नाही. पात्रांच्या भावना नाथमाधव छान रंगवितात; पण स्वतःला विसरून जाण्याइतके ते तद्रूप होत नाहीत. असे काही प्रसंग आहेत की त्यांवर लिहितांना हरिभाऊ आपटे लिहिण्याच्या भरांत वाहून जाऊन अतिरेक करितात; याच्या उलट नाथमाधव ऐन रंगांत आलेला प्रसंग तसाच ठेवून देतात. त्यामुळे त्या प्रसंगाशी समरस झालेला वाचक हिरमुसला होऊन नाथमाधवांनी हा प्रसंग जरा विस्ताराने लिहिला पाहिजे होता असे चडफडीचे उद्गार काढतो. उदाहरणार्थ 'डॉक्टर' कादंबरीतील 'पहिली रात्र' हे प्रकरण किती तरी सुंदर लिहितां आले असते. पात्रांच्या एकसारखेपणाच्या दोषापासून नाथमाधव बरेच अलिप्त आहेत. याचे कारण पात्रांची विविधता हेच असावे. 'डॉक्टर' कादंबरी व 'सापत्नभाव' यांतील पात्रांचे स्वभावेखन चांगले आहे. सर्वसामान्य माणसांत आढळणाऱ्या सर्व भावना व वासना त्यांच्यात आढळतात. कोठल्याहि एका भावनेचा अतिरेक करून मानवी स्वभावाची इतर अंगे जी प्रत्येक माणसांत सूक्ष्म प्रमाणांत वास करितात त्यांकडे दुर्लक्ष केलेले नाही. मराठी कादंबरीत तरी हा गुण बराच दुर्मिळ आहे. याच्या जोडीला पात्रांशी समरसता हा गुण नाथमाधवांत असता तर त्यांच्या कादंबऱ्यांचा दर्जा अधिक उंचावला असता.

त्यांच्या समकालीन लेखकांत त्यांच्याइतके वैचित्र्य दुसऱ्या कोणाहि लेखकाच्या कृतीत दिसत नाही. पण यांत अपुरेपणाचा दोष आढळतोच. 'स्वयंसेवक' कादंबरीत मजुरांच्या स्थितीचे चित्र काढण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला आहे. 'विमलेच्या

ग्रहदर्श 'त कोष्ठी व मिशनरी यांचीं चित्रे रेखाटलीं आहेत; पण तीं चित्रे बरींच अपुरीं आहेत असें म्हणावें लागतें. घाई हा त्यांचा आणखी एक दोष आहे. त्यांना कादंबरीचा आरंभ जितका स्वाभाविक व सुंदर करतां येतो तितका तिचा शेवट करतां येत नाही. शेवटीं-शेवटीं ते घाई करितात. पात्रांच्या स्वभाव-परिवर्तनाचें वर्णन अतिशय कुशलतेनें व हलक्या हातानें करावयाचें असतें. लेखकाच्या कलेची कसोटी तेथें लागत असते. अनैसर्गिकतेचा भास कोठेहि होऊं न देण्याबद्दल फार दक्षता बाळगावी लागते. परिवर्तन होण्यास सबल व बुद्धीला पटण्याजोगें कारण दाखवावें लागतें. हें कसब लेखकाच्या अंगीं नसल्यास वाचकाचा विरस होऊन अस्वाभाविकपणाचा दोष लेखकाच्या पदरांत पडतो. त्यांच्या आरंभींच्या कादंबऱ्यांत यासंबंधीं बरींच ढिलाई दिसते. त्यांच्या अगदीं शेवटच्या 'स्वयंसेवक' कादंबरींतहि ही ढिलाई आढळते. हा दोष सोडला तर इतर बाबतींत शक्य तितकी ठाकठिकी त्यांनीं ठेविली आहे.

'देशमुखवाडी' ही नाथमाधवांची भाषांतरवृत्ता कादंबरी आहे. त्यांनीं लिहिलेल्या नाटकांत 'मराठ्यांचा आत्मयज्ञ' व 'जातिवंत मराठा वीर' हीं दोन नाटके चांगलीं आहेत. पैकीं पहिलें नाटक मराठी ऐतिहासिक नाटकांत बरेंच वरचें स्थान पटकावील. अलिकडील ऐतिहासिक नाटकांत इतिहासाचा जो विपर्यास करण्यांत येतो तो यांत बिलकुल आढळणार नाही. त्यांच्या स्फुट गोष्टींत 'मास्तराची दिवाळी' व 'संप यशस्वी कोणी केला?' या गोष्टी बऱ्यापैकी आहेत.

कादंबरी कथानकाच्या दृष्टीनें कितीहि चांगली असली तरी तिला जर चांगल्या भाषेची जोड नसेल तर तिला वाङ्मयांत महत्त्व येणार नाही. यासाठीं प्रत्येक लेखक आपल्या आवडीप्रमाणें व मगदुराप्रमाणें तिच्यावर भाषेचे विविध अलंकार चढवीत असतो. नाथमाधवांची लेखनशैली साधी व सुटसुटीत आहे. पहिल्या काहीं कादंबऱ्यांतील भाषेवर मुंबईकर दैवज्ञांच्या भाषेची छाया पडल्याचा क्वचित् भास होतो. पण उत्तरोत्तर ती सुधारत जाऊन अगदीं साध्या मराठीचें स्वरूप तिला प्राप्त झालें. त्यांच्या भाषेत सहजपणा हा गुण वाखाणण्याजोगा आहे; त्यामुळे त्यांच्या वाचकांत सर्व दर्जांच्या लोकांचा समावेश होतो. अलंकारिक भाषा त्यांना आवडत नसे असें दिसतें. हल्लीं त्यांच्या भाषेत प्रेमळपणा येत चालला होता, पण हरिभाऊंच्या भाषेतील माधुर्य त्यांत आढळत नाही. करुणरसाला ते

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

स्पर्श करून जातात, पण त्याचा उत्कर्ष झालेला आढळत नाही. इंग्रजी लेखकांपैकी हेन्री जुडच्या साध्या भाषेचा परिणाम त्यांच्यावर झाला असावा. इंग्रजी लेखकांच्या लेखनपद्धतीचे व ध्येयांचे अनुकरण मात्र त्यांनी केलेले दिसत नाही.

आपल्या आयुष्याच्या उत्तरार्धात नाथमाधवांनी मराठेशाहीवर जी ऐतिहासिक कादंबरीमाला लिहिली तिचे महत्त्व बरेच आहे. इ. स. १९०८ साली लिहिलेली 'सांवळ्या तांडेल' ही त्यांची पहिली ऐतिहासिक कादंबरी. ही मराठ्यांच्या आरमारावर लिहिलेली अशी मराठीतील ही पहिलीच कादंबरी होय. या कादंबरीविषयी कृ. ना. आठल्ये म्हणतात - "आरमारावरील कथा, सफरी, गोष्टी व प्रसंग जसे जलपर्यटणांत आघाडी मारणाऱ्या इंग्लंदासारख्या देशांत आढळतील, तसे आपल्या देशांत मिळणें परम दुर्मिळ आहेत. किंबहुना मुळींच नाहीत म्हटलें तरी चालेल. कारण एक तर इतके मोठमोठाल्या द्वीपांतरांच्या सफरी करणारे खलाशी आणि तांडेल थोडेच, आणि किनाऱ्या-किनाऱ्यानें गलबतेनें नेणारे आहेत ते बहुधा अक्षरशःच. तेव्हां त्यांच्यांत अशा प्रकारच्या दर्यातील सफरी, त्यांच्यावरील गोष्टी, प्रसंग आणि अनुभव लिहिलेले मिळणें हेंहि तितक्यापुरतेंच. युरोपांतलीं आरमारों दांडर्गी, आणि त्यांच्यावर वास्को ड गामा, कोलंबस असले विद्वान् नावाडी. तेव्हां त्यांच्याकडे असल्या प्रकारच्या कादंबऱ्या उत्तमोत्तम निपजल्या तर त्यांत मोठेंसें नवल नाही. पण आपल्या इकडे त्याबद्दल साराच अभाव. फार काय, पण आरमारासंबंधी कादंबरी ही पहिलीच होय. रा. पारसनीस यांनीं कांहीं वर्षांपूर्वी एक पुस्तक लिहिलें आहे. पण त्यांत फक्त ऐतिहासिक माहिती असून तीहि चोटकच आहे. तेव्हां अशा स्थितींत आरमारासंबंधी कादंबरी लिहिणाराच्या अंगीं केवढें कौशल्य व कल्पना पाहिजे हें सांगणें नकोच. असें असतांही श्री. नाथमाधव हे त्यांतून उत्तम रीतीनें पार पडले आहेत; नव्हे चांगले यशस्वी झाले आहेत असें म्हटलें तरी वावगें होणार नाही. कारण सर्वोस चटकाला लावून सोडील असें संविधानक मनांत आणून त्याचा संबंध सारा आरमारावरील प्रसंगांकडे जोडावयाचा ही कल्पना कांहीं सामान्य नव्हे. पण तोहि प्रस्तुत कादंबरीकारांनीं फार उत्तम रीतीनें जुळवून आणला आहे. त्याबद्दल खरोखरच त्यांची तारीफ केली पाहिजे." आपल्या इतर ऐतिहासिक कादंबऱ्यांतहि नाथमाधवांनीं आरमाराचा उल्लेख केला आहे. 'स्वराज्याची स्थापना' हीमधील 'संकटांत

संकटे' या प्रकरणांत समुद्रावरील वादळाचें चित्र त्यांनीं उत्तम काढलें आहे. नाथमाधवांपूर्वी मराठ्यांच्या इतिहासांतील वेगवेगळे प्रसंग निवडून त्यांवर कथेची उभारणी करण्याचें काम बऱ्याच लेखकांनीं केलें आहे. त्यांपैकीं गुंजीकरांची 'मोचनगड' व बापटांची 'पानपतची मोहीम' या कादंबऱ्या विशेष प्रसिद्ध आहेत. याशिवाय 'लालन बैरागीण', 'ठगाची जबानी', 'बाजीरावचरित्र', 'सुशाल यमुना' याहि कादंबऱ्या त्या काळीं लोकप्रिय होत्या. या ऐतिहासिक कादंबऱ्या रूपांतरित असून स्कॉट प्रभृति इंग्रजी लेखकांच्या ग्रंथांवरून त्या लिहिलेल्या आहेत. त्यांवरून इकडील ऐतिहासिक कालाची यथार्थ कल्पना होत नाही. तसेंच या कादंबरीलेखकांच्या वेळीं आजच्या इतकीं ऐतिहासिक साधनें उपलब्ध नव्हतीं. लेखकाला आपली सारी भिस्त कल्पनेवरच अवलंबून ठेवावी लागे. यामुळें या कादंबऱ्यांचें ऐतिहासिक महत्त्व कमी झालें आहे. यानंतर हरिभाऊ आपटे यांनीं कांहीं ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिल्या. हरिभाऊंच्या काळीं पूर्वीं हून बरेंच ऐतिहासिक साहित्य उपलब्ध झालें होतें. पण त्याचा उपयोग हरिभाऊंनीं जितका करून घ्यावा तितका घेतलेला दिसत नाही. त्यांच्या कादंबरींतील कांहीं प्रसंग स्कॉटच्या कादंबऱ्यांतून उचलल्याचा पुष्कळदां भास होतो. अशीं कांहीं वैगुण्ये असलीं तरी आपल्या प्रतिभेच्या बळावर त्यांनीं कादंबऱ्या चटकदार केल्या आहेत.

सर्व ऐतिहासिक साधनांचा उपयोग करून स्वतंत्रतेनें लिहिलेल्या अशा कादंबऱ्या नाथमाधवांच्याच ठरतात. मराठ्यांच्या इतिहासावर एकंदर सात कादंबऱ्या लिहून शाहूच्या सुटकेपर्यंतचा सर्व वृत्तांत त्यांनीं कथन केला आहे. प्रत्येक कादंबरीचे पूर्वार्ध उत्तरार्ध पाडून, प्रत्येकाचे दोन भाग पाडून त्यांचे पुनः उपोद्घात व उपसंहार असे विभाग पाडले आहेत. या पद्धतीमुळें कादंबरीला आटोपशीरपणा आलेला आहे. या कादंबऱ्यांचा विशेष म्हणजे त्या ठराविक ऐतिहासिक प्रसंगांवर लिहिलेल्या नसून सारा इतिहास कादंबरीच्या रूपाने वर्णिला आहे. अशा पद्धतीमुळें कांहीं सुंदर प्रसंग त्रोटक झाले असून कादंबरीला रंग चढण्यास अडथळा होतो. यांतील कांहीं प्रसंग हरिभाऊंनीं विस्तृत वर्णिल्यामुळें चटकदार झाले आहेत. नाथमाधवांना याची जाणीव होती असें कादंबऱ्यांच्या प्रस्तावनांवरून दिसतें. पण सारा इतिहास कादंबरींत आणावयाचा या हद्दामुळें या दोषाकडे दुर्लक्ष झालें. हरिभाऊंप्रमाणें हे प्रसंग सावकाश रंगवीत बसल्यास मराठेशाहीवर

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

किती कादंबऱ्या लिहाव्या लागतील याचा सुमारच राहिला नसता. ऐतिहासिक कादंबरीचा मुख्य गुण जो ऐतिहासिक सत्यता तो त्यांच्या कादंबऱ्यांत पूर्णपणे दिसून येतो. स्थळ, काळ व व्यक्ति यांची बंधने त्यांनी अत्यंत दक्षतेने पाळलेली दिसतात. ज्या प्रसंगावर आपणाला लिहावयाचे ते प्रसंग ज्या ठिकाणी घडले तीं स्थळे प्रत्यक्ष पाहून त्यांनी हुबेहुब वर्णिली आहेत; त्यामुळे लहानसहान गावें, नद्या, किल्ले व डोंगर-पर्वत यांच्यांत भौगोलिक चुका झाल्या नाहीत. तसेंच ऐतिहासिक व्यक्तींचे स्वभाव इतिहासाला अनुसरून काढले आहेत. ज्या काल्पनिक व्यक्ती आहेत त्याहि त्या काळांतील आहेत अशाच रंगविल्या आहेत. शिवाजी महाराजांच्या उज्ज्वल चारित्र्याला ते प्रेमसंबंधांत पडलेले दाखवून नाथमाधवांनी गौणत्व आणिले आहे असे काहीं टीकाकार म्हणतात. पण आतां उपलब्ध झालेल्या माहितविरून शिवाजीला अनेक बायका होत्या असे सिद्ध होतें, अर्थात् नाथमाधव या आरोपापासून मुक्त आहेत. त्यांच्या कादंबऱ्यांतील उपकथा चांगल्या असल्या तरी त्यांत नावीन्य आढळत नाही. यांतील काहींचे स्वभावरेखन घाईने उरकले आहे. ' परिवर्तनां 'तील भिरेचे चित्र मात्र उत्कृष्ट काढले आहे. या कादंबऱ्यांत ठिकठिकाणी जीं स्वगत भाषणे घातली आहेत तीं कादंबरींत बरीं दिसत नाहीत, तीं नाटकांत शोभून गेलीं असतीं.

कादंबरी लोकप्रिय होण्यासाठी या कादंबरीप्रकाराचा जनक जो सर वॉल्टर स्कॉट त्यानें इतिहासाप्रमाणे दंतकथादिकांचा भरपूर उपयोग करून घेतला आहे. ऐतिहासिक कादंबरींत मुख्य ऐतिहासिक गोष्टींना महत्त्वाचे स्थान द्यावे ही गोष्ट निर्विवाद आहे. पण त्यांवरच सर्वस्वी अवलंबून न राहतां प्रादेशिक लोककथा, दंतकथा, पोवाडे, तत्कालीन चालीरीती, समाजव्यवस्था व समजुती यांचा तारतम्य राखून उपयोग केला असतां कादंबरीला रंग चढून ती कादंबरी या नांवाला सार्थ होते. निवळ ऐतिहासिक गोष्टी व लढायांचे वृत्तांत सांगत बसून कादंबरी लोकप्रिय होणार नाही. नाथमाधवांनी वरील सर्व सामुग्रीचा उपयोग केलेला असला तरी तो अत्यंत त्रोटक वाटतो. स्वयंभू बाणाची दंतकथा त्यांनी आपल्या एका कादंबरींत आरंभापासून अखेरपर्यंत खेळविली आहे. ती ठीक आहे, पण पुनरावृत्तीच्या दोषामुळे शेवटी कंटाळवाणी वाटते. कोंकणासारख्या प्रदेशांत भूताखेतांच्या, नदीनाल्यांच्या गोष्टी, तसेंच कित्येक अद्भुतरम्य समजुती पुरातनकाळापासून शेकड्यांनी चालत आलेल्या आहेत. योजकांच्या दुर्लभतेमुळे त्या तशाच उपयोग

केल्याविना पडल्या असून काहीं स्मृतींतून जात चालल्या आहेत. देशावरहि अशा गोष्टी थोड्याथोडक्या नसतील. आपल्या प्रवासांत नाथमाधवांनी अशा गोष्टींचा संग्रह केलेला दिसत नाही. ज्या ठिकाणी ते गेले तेथील बारीकसारीक माहिती मिळविण्याचा प्रयत्न न करतां मामुली स्वरूपाच्या माहितीवरच ते संतुष्ट राहिले. जरा जास्त श्रम घेऊन वरील लोककथांचा संग्रह करून त्यांचा उपयोग त्यांनी आपल्या कादंबऱ्यांत केला असता तर त्यांच्या कादंबऱ्यांचा (दर्जा) याहिपेक्षा वाढला असता. जुन्या शब्दांचा त्यांनी उपयोग करून घेतला तो योग्य आहे. त्यांच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्यांची भाषा बरीच ओजस्वी आहे. वीरसाचा उठाव ते चांगल्या रीतीने करू शकतात. स्कॉटच्या कादंबऱ्यांप्रमाणे या कादंबऱ्यांत अनेक रम्य स्थळे आहेत. 'स्वराज्याचा कारभार' मधील धनगराच्या झोंपडींत वेष पालटून शिवाजी महाराज चटणीभाकर खात आहेत तो प्रसंग ज्यांनी वाचला असेल त्याला या म्हणण्याची सत्यता पटेल. अशा प्रकारचे मनोवेधक प्रसंग त्यांच्या सर्वच कादंबऱ्यांत आढळतील.

नाथमाधवांच्या एकंदर वाङ्मयाचा आढावा घेतल्यानंतर त्यांचे मराठी वाङ्मयांत कोणते स्थान असावे हा प्रश्न सहजच उद्भवतो. ग्रंथसंख्येकडे पाहिले असता नाथमाधवांनी मराठी वाङ्मयांत लक्षांत घेण्याजोगी भर घातली यांत शंका नाही. पण केवळ ग्रंथसंख्येवरून लेखकाची योग्यता ठरत नाही, तर त्या ग्रंथांच्या महत्त्वावर लेखकाचा वाङ्मयांतील दर्जा ठरतो. नाथमाधवांची सर्व पुस्तके चांगली आहेत असे कोणीहि म्हणणार नाही. दिवसेंदिवस वाङ्मयांत सुधारणा होत असून जुन्याला नेवे प्रकार पुष्कळ बाबतींत मार्गे टाकीत आहेत. या नव्या प्रकारांशी नाथमाधवांच्या कृतींची तुलना केली तर पुष्कळ सामाजिक कादंबऱ्या कमी प्रतीच्या ठरतील. पुस्तक चांगले ठरण्यास ते पुनःपुनः वाचण्याची इच्छा व्हावी लागते; त्यावर मोहित होऊन परभाषेतील रसिकांनी त्यांची स्वभाषेत भाषांतरे केली पाहिजेत. या दोन्ही बाबींपैकी रुचिभिन्नतेला अनुसरून पहिल्यांत नाथमाधवांची पुष्कळ पुस्तके मोडतील. त्यांच्या कादंबऱ्यांची भाषांतरे झालेली नसल्यामुळे त्याविषयी लिहावयाला नकोच. या परीक्षांतून पुस्तक बाहेर पडले तरी त्यांचे वाङ्मयांतील स्थान कायम टिकून राहिल असेच केवळ म्हणतां येणार नाही. कारण आज लोकप्रिय असलेले पुस्तक कालांतराने नामशेष होऊन जाते असा अनुभव असल्याने दीर्घ कालोदरांत जी कृति टिकून राहते तीच लेखकाला पहिला दर्जा प्राप्त करून देते. सा कसेटीनुसार नाथमाधवांना पहिला दर्जा मिळेल असे वाटत नाही. त्यांच्या

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

‘डॉक्टर’ कादंबरीत अशा कादंबरीचे पुष्कळ गुण आहेत हे खरे व अजूनहि तिला मागे टाकणाऱ्या कादंबऱ्या मराठीत फारशा निघाल्या नाहीत, तरी कांहीं काळाने ती कादंबरीहि मागे पडेल यांत शंका नाही. तरीहि एका काळाचे चित्र तीत चांगल्या प्रकारे काढले असल्यामुळे त्या दृष्टीने ती कादंबरी पुष्कळ काळ टिकून राहिल. त्यांच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्यांत ऐतिहासिक कादंबरीला अवश्य असणारे सर्व गुण सांपडतात. आणि त्याच कादंबऱ्या मराठी वाङ्मयांत त्यांना चिरंजीव करतील. ‘सांबळ्या तांडेल’ सारख्या कथा जोंपर्यंत निघत नाहीत तोंपर्यंत तिचे महत्त्व टिकून राहिल. आरमारावरील कादंबरीचा प्रकार पहिल्याने मराठीत आणल्याबद्दलचा प्रवर्तकाचा मान केव्हाहि त्यांनाच दिला जाईल. वाङ्मय हा नाथमाधवांचा प्रांत नव्हता असे असूनहि त्यांत यशस्वी कादंबरीकार म्हणून नांव मिळविणे ही कांहीं सामान्य गोष्ट नाही. मराठी भाषेस ऊर्जितावस्थेचे दिवस आणण्यास ज्यांचे श्रम प्रामुख्याने कारणीभूत झाले त्यांत नाथमाधवांना केव्हाहि उच्च स्थान मिळेल. आणि दुय्यम प्रतीचा कां होईना पण एक चांगला कादंबरीकार म्हणून मराठी वाङ्मयांत त्यांचे नांव कायम राहिल यांत मुळीच संशय नाही.

वि. द. चिंदरकर

नाथमाधवांचे वाङ्मयः—

कादंबऱ्या - सामाजिकः - (१) सायंकाळची करमणूक, १९०५. (२) प्रेमवेडा, १९०५. (३) परवांची गोष्ट अथवा जग हे असेच, १९०८. (४) बंगाल्यांतील पहिले गुप्त मंडळ, १९०९. (५) विहंगवृंद, १९१३. (६) सुहासिनी, १९१४. (७) रायक्लब भाग १-२, १९१४. (८) ग्रहदशेचा फेरा, १९१५. (९) प्रेम आणि सूड १९१५. (१०) दोन भावंडे, १९१५. (११) दैवाचे खेळ, १९१६. (१२) देशमुखवाडी, १९१६. (१३) विमलेची ग्रहदशा, १९१७. (१४) डॉक्टर कादंबरी भाग १-३, १९१८-१९. (१५) सापत्नभाव, १९२२. (१६) श्रीनिवासराव, १९२२. (१७) स्वयंसेवक, १९२५. (१८) नटसम्राट्, १९२५. (१९) हृदयविकार - ‘रणगर्जना’ साप्ताहिक, १९२८. (२०) शरयू, १९२८. (२१) वधूपरीक्षेचा बोंटाळा - ‘कथापंचक’ मधून, १९२५. (२२) भविष्यप्रचीति, १९३२. (२३) आत्मशोधन (अपूर्ण). (२४) विसाव्या शतकाचा आरंभ (अपूर्ण). (२५) बुद्धिभ्रम (अपूर्ण). ऐतिहासिकः - (२६) सांबळ्या तांडेल, १९०८,

१९२४. (२७) तरुण रजपूत सरदार, १९०९. (२८) वीरधवल, १९१३, १९२३. (२९) नूरनिहार. (३०) स्वराज्याचा श्रीगणेशा, १९२१. (३१) स्वराज्याची घटना, १९२१. (३२) स्वराज्याची स्थापना, १९२२. (३३) स्वराज्याचा कारभार, १९२३. (३४) स्वराज्यावरील संकट, १९२३. (३५) स्वराज्याचें परिवर्तन, १९२५. (३६) स्वराज्यांतील दुफळी, १९२७. (३७) मराठ्यांच्या इतिहासांतील स्त्रियांच्या गोष्टी (अप्रसिद्ध).

नाटकें व प्रहसने:— (१) शिक्षण—प्रहसन, १९०८. (२) गजेंद्रसिंग, १९११. (३) एका रात्रीची मौज—प्रहसन, १९१५. (४) जातिवंत मराठा वीर, १९१७. (५) मराठ्यांचा आत्मयज्ञ, १९१७. (६) लोकसंग्रह, १९२१. (७) मोहन-तारा—प्रहसन, १९२७. (८) मनोहर कांता (अप्रसिद्ध), (९) भेदशासन (अप्रसिद्ध). (१०) कान्होपात्रा (अप्रसिद्ध).

इतर पुस्तकें:— (१) बोधशतक रत्नाकर—कविता, १९२०. (२) 'रंगभूमि' नाटकावरील टीका, १९२२. (३) उपासनी महाराज यांचें चरित्र, १९२३. (४) धर्मोपदेश, १९२४.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास:—

- (१) मृत्युलेख, रत्नाकर, ऑगस्ट १९२८.
- (२) कै. नाथमाधव यांच्या आठवणी; संग्राहक पु. बा. कुळकर्णी, १९३६.
- (३) नाथमाधवांची कुंडली, कुंडलीविज्ञान अंक ४ था.
- (४) जग हें असेंच व प्रेमवेडा, परीक्षण, केरळ-कोकिल, डिसेंबर १९०८.
- (५) स्वराज्याचें परिवर्तन, गो. स. सरदेसाई, रत्नाकर, फेब्रुवारी १९२६.

.नेने विष्णु गणेश [१८६२-१९२४] कवि. यांचा जन्म

रत्नागिरी जिल्ह्यांतील वाडेपडेल या गांवीं झाला. विश्वविद्यालयाच्या प्रवेशपरीक्षेपर्यंत शिक्षण झाल्यावर यांनी बी. बी. सी. आय्. रेल्वेंत नोकरी धरली. अध्यात्मविद्येकडे विशेष ओढा असल्यामुळे तद्विषयक वाङ्मयाचा यांनी कष्टपूर्वक व्यासंग केला. गुजराथेंत गट्टलाल नांवाचे एक सुप्रसिद्ध साधु होऊन गेले. त्यांच्या गुजराथी भाषेंतील 'पंचीकरण' नांवाच्या पुस्तकाचें यांनी मराठींत भाषांतर केलें आहे. या पुस्तकामुळेच आध्यात्मिक वाङ्मयाच्या भोक्त्यांत त्यांची विशेष प्रसिद्धि झाली. यांनी— (१) प्रियमातृनिघन, (२) पितृनिघन, (३) 'शोच्य मृत्युलोकवास' अर्थात् कै. डॉक्टर काशीनाथ वामन

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

काणे यांचे चरित्र, १८९२, (४) विष्णुस्तुति, (५) जीवितस्तोत्र, (६) जगदीशस्तोत्र, १८९३, (७) ईशदर्शन - इत्यादि काव्ये लिहिली आहेत. यांची बरीचशी कविता 'काव्यरत्नावली'तून प्रसिद्ध झालेली आहे. जुन्या कवींच्या वळणावरच यांची सर्व कविता असून तींतील भाषा अत्यंत सुगम व ओघवती आहे. बरीलपैकी 'जीवितस्तोत्र' हें सुप्रसिद्ध कवि लॉगफेलो ह्याच्या 'साम ऑफ लाइफ'चे सुबोध आर्याबद्ध भाषांतर आहे. नौकरीव्यतिरिक्त यांचा बराचसा वेळ संध्या, देवपूजा, जपजाप्य, इत्यादि नैष्ठिक आचारांत जात असे व त्यांतून उरलेल्या वेळांत त्यांनी ही काव्यरचना केलेली आहे. नैष्ठिक आचार व काव्यरचना यांच्यासंबंधीचा विरंगुळा वर्ज्य केल्यास यांना प्रपंचांत सुख असें मुळींच लाभलें नाहीं असें म्हटलें तरी चालेल. यांना झालेला एक मुलगा पांच वर्षांचा होऊन वारला. तीन मुली मोठ्या होऊन संसारकर्त्या झाल्या होत्या, पण त्या तिघीही व एक जांबई त्यांच्या देखतच कालवश झाली. यामुळे त्यांचें उत्तर आयुष्य विरक्तावस्थेंतच गेलें. संसारांतील अशा उद्वेगकारक स्थितीमुळे त्यांच्या कवितेवरहि बहुतेक शोकाचीच छाया पसरलेली आहे. सेवानिवृत्त झाल्यावर त्यांनी आपला बहुतेक काळ महाराष्ट्रांतील अनेक तीर्थक्षेत्रांच घालविला. मधून-मधून बरेच वेळां ते आपले जामात रा. नरहर अनंत जोशी यांचेकडे जाऊन-येऊन असत. शेवटची तीन-चार वर्षे मात्र त्यांचें वास्तव्य त्यांच्याकडेच होतें. त्यांची प्रवृत्ति पहिल्यापासूनच परमार्थाकडे होती व तीस अनुसरून तरुणपर्णीच धोपेश्वर येथील प्रसिद्ध सत्पुरुष काका पुराणिक यांचा त्यांनी अनुग्रह घेतला होता. पुराणिकांच्या निधनानंतर त्यांचें चरित्र त्यांनी पद्यामध्ये लिहून ठेविलें. हें पद्यात्मक चरित्र अकरा हजार आर्यांचें आहे. ह्या प्रचंड काव्यग्रंथाच्या प्रकाशनार्थ नेने यांनी आपल्या मृत्युपत्रांत स्वतंत्र रु. १००० (एक सहस्र रुपये) राखून ठेविले होते व तत्संबंधक व्यवस्थाधिकार आपले जामात उपर्युक्त रा. जोशी यांकडे देऊन ठेविला होता. त्यास अनुसरून रा. जोशी यांनी नुकताच १९३२ मध्ये तो चरित्रग्रंथ उत्तम स्वरूपांत प्रसिद्धहि केला आहे. अलिकडील कवीत एवढी प्रदीर्घ काव्यरचना करणारा क्वचित्च एखादा आढळतो व त्या दृष्टीने ह्या कवींचें वैशिष्ट्य ठळकपणें डोळ्यांत भरतें.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास:—

(१) चरित्र - काव्यरत्नावली, जानेवारी १९२७.

(२) 'काका पुराणिक चरित्र' - प्रस्तावना, प्रकाशक न. अ. जोशी, १९३२.

नित्सुरे शिवराम रामकृष्ण [१८५०-१८७८] कवि. यांचा जन्म अहमदनगर जिल्ह्यांत झाला. मुंबईत कामाठीपुण्यांतील शाळेत हे शिक्षक होते. यांची बरीच कविता 'विविधज्ञानविस्तार' मधून प्रसिद्ध झाली आहे. 'विद्याधनप्रशंसा' (१८७२) या यांच्या काव्याशिवाय 'चातुर्यसंग्रह' व 'परिमाणमाला' ही पुस्तकेही यांनी लिहिली आहेत. 'इंग्रजी कलाकौशल्ये' ही यांची चटकदार लावणी 'विविधज्ञानविस्तार'मध्येच प्रसिद्ध झाली (१८७६).

पटवर्धन काशीनाथ नारायण [मृत्यु १९०८] नाट्यटीकाकार. हे वऱ्हाड शाळाखात्यांत पहिल्याने नोकर होते. नंतर त्यांची कुशाग्रबुद्धि, तरतरी व कर्तव्यनिष्ठा वऱ्हाडांतील एका अत्यंत श्रेष्ठ अधिकाऱ्याच्या दृष्टोत्पत्तीला येऊन त्याच्या शिफारशीने त्यांची बदली नागपुरला चीफ कमिशनर साहेबांच्या ऑफिसांत झाली. तेथे त्यांनी आपले काम फार समाधानकारक रीतीने केल्यामुळे त्यांची नेमणूक खामगांव येथे नायब तहशीलदाराच्या हुद्यावर झाली. हे चांगले चित्रकार होते. यांनी स्कॉटच्या 'टॅलिसमन' या कादंबरीच्या आधारे 'संग्रामसिंह' नावाचे नाटक लिहिले आहे. परंतु यांचा विशेष लौकिक 'नाटक्याचे तारे' या पुस्तकामुळे झाला. या पुस्तकाला श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांनी प्रस्तावना लिहिली आहे. त्यांत या पुस्तकासंबंधी लिहितांना ते म्हणतात - "ललितकलांतील कृतींच्या मर्मज्ञ टीकाकारांना त्या कृतींतील गुणावगुण अचूक रीतीने शोधून काढणे दुर्घट नसते; परंतु ते हृदयंगम रीतीने रसिकांपुढे मांडणे बरेच कठिण असते. कारण त्या कार्याला मर्मज्ञतेबरोबरच चांगल्या प्रतीच्या कल्पकतेची जोड असावी लागते. ही कल्पकताहि श्रीयुत पटवर्धन यांच्या अंगी वसत होती याची साक्ष या पुस्तकाचे प्रत्येक पृष्ठ किंबहुना प्रत्येक वाक्य देईल. या पुस्तकांत पर्यायोक्ति, व्याजोक्ति, वक्रोक्ति इत्यादि भिन्नभिन्न प्रकारच्या लेखनपद्धती आढळून येतील. पुष्कळांदां उपहासविषयीभूत ग्राम्य, बालिश, अज्ञानी किंवा मूर्ख व्यक्तींशी लेखकाचे तात्पुरतेहि तादात्म्य न झाल्यामुळे हास्यरसाचा बिघाड होतो; परंतु हास्यरसांतील विषय व विषयी यांसारखी दोन अगदी विसंगत नाती स्वतःमध्ये कल्पण्याची दुर्घट कलाहि पटवर्धन यांना उत्तम रीतीने अवगत होती अशी या पुस्तकाच्या वाचनाने रसिकांची खात्री होईल. मासल्याकरितां या पुस्तकांतील - बाळंतपणांतील नाटकांचा अनुभव, नाट्यपीनलकोडाची चर्चा, नाटकग्रंहांतील गैरसोईवर ओढलेले

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

कोरडे, रस्त्याच्या व महालाच्या देखाव्यांतील व्यंगांवरील टीका, देखावे जसेच्या तसे चोरून घेण्यापासून घडणाऱ्या विसंगत प्रकारांचें आविष्करण, नाटक्याच्या नेहमींच्या पोशाखाच्या भक्क्याचें व त्याच्या रंगभूमीवरील पोशाखांतील विसंगतपणाचें वर्णन, साधुसंतांच्या नाटकांसंबंधीची परिहासोक्ति, सूत्रधार-नटीवर्णन, 'दरोडेखोर मावळ्या' या नाटकाचें संविधानक, गणोबा मास्तरांची जहागीर-दारांकडून व त्यांच्या कुटुंबीय व आश्रित मंडळीकडून झालेली संभावना— हे भाग वाचावे. त्यांवरून लेखकाच्या उज्ज्वल कल्पनेची वाचकांना साक्ष पटेल. ... कल्पनेच्या जोडीला लेखकाच्या अंगी ती कल्पना भाषेत वठविण्याची कला नसती तर तिचा उपयोग झाला नसता. परंतु पटवर्धन यांचें मराठी भाषेवर चांगलें प्रभुत्व असून व्यंजनेच्या जोरावर मोजक्या शब्दांनीं विपुल अर्थ व्यक्त करण्यांत तर त्यांचा हातखंडा होता. त्यांची भाषा व्याकरणशुद्ध व संप्रदायशुद्ध असून तींत प्रमाणबद्धताहि आहे. ... थोड्या शब्दांनीं विपुल अर्थ व्यक्त करणें हाहि वाङ्मयांतील एक गुण समजण्यांत येतो, व विनोदात्मक वाङ्मयांत तर तो अत्यंत परिणामकारक असतो. परंतु जेथें शब्दसंख्या व अर्थव्याक्ति यांमधील प्रमाण मर्यादेबाहेर जातें तेथे त्यापासून दुर्बोधता उत्पन्न होते, व दुर्बोधता रसविघातक असल्यामुळें शक्य तितकी टाळली पाहिजे. प्रस्तुत पुस्तकांत फारशी दुर्बोधता आढळणार नाही; मात्र ती मुळींच नाही असेंहि नाही. उदाहरणार्थ, २४ व्या पृष्ठावरील चाकू, कात्री व बोरूबहादरांच्या एकवाक्यतेविषयींचा, व १३१ व्या पृष्ठावरील राष्ट्राची सुसंपन्नता ठरविण्याच्या कसोटीबद्दलचा मजकूर व्हावा तितका स्पष्ट झाला नाही. कधीकधी अप्रसिद्ध स्थळाचा किंवा प्रसंगाचा संबंध आल्यामुळें भाषेला दुर्बोधता येते. ३० व्या व ३१ व्या पृष्ठांवर पुण्यांतील जाहिराती चिकटविण्याच्या ठिकाणासंबंधानें जो खुबीदार भाग आला आहे, त्यांतील स्वारस्य पुणें शहराचें मार्मिक ज्ञान असल्याशिवाय कळावयाचें नाही. ६१व्या पृष्ठावरील 'नरसू' शब्दाचा प्रयोग एके काळीं सुबोध असेल; पण तो दिवसेंदिवस दुर्बोधच होत जाणार. अशा प्रयोगांचें तात्पुरतेंच महत्त्व असतें, व चिरकालीन महत्त्वाच्या कोणत्याहि वाङ्मयांत त्यांचा प्रवेश होणें इष्ट नसतें."

प्रो. चिंतामण विनायक जोशी यांनीं या पुस्तकासंबंधी पुढीलप्रमाणें लिहिलें आहे— "मराठी रंगभूमीवर पटवर्धन यांची 'नाटक्याचे तारे' ही लेखमाला बहुमोल आहे. नाटकगृहाची रचना, कथानकाच्या कालाचा विचार न करितां

मनास येईल तसे वेष धारण करण्याची पद्धत, पात्रांची हिडीस रूपें व वेडाविद्रा अभिनय, नाटकांतील संगीत, प्रेक्षकांना शीण आणणारी सीनसिनरी, सूत्रधार-नटींचा निरर्थक प्रवेश इत्यादि नाट्यांगांवर फारच विनोदी व मार्मिक टीका नाटक्यानें या 'ताऱ्या'त केली आहे. उपहासात्मक टीकेचा हा चांगला मासला आहे. ” (विनोदी वाङ्मय, यशवंत, एप्रिल-मे १९३०.)

पटवर्धन का. ना. यांचें वाङ्मय:— (१) महाराणा संग्रामसिंह नाटक, १९०९; (२) नाटक्याचे तारे, १९१४.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास:—

(१) मृत्युलेख - मनोरंजन पु. १४ पूर्वार्ध अं. ५ स. १९०८.

पटवर्धन पांडुरंग नरसिंह [१८८६ - १९२१] इतिहास-संशोधक. जानशीकर पटवर्धन घराण्यांत यांचा जन्म झाला. यांचे वडील नरसोपंत विंचूर, कळवण इत्यादि ठिकाणी शाळामास्तर होते. नरसोपंताचे बंधु पुण्याचे सुप्रसिद्ध कै. रा. ब. सीतारामपंत पटवर्धन. पांडोबांची घरची गरिबी; तेव्हां विद्याभ्यासासाठीं पांडोबा नगरास आपले चुलते केशवराव पटवर्धन यांच्या घरी राहिले. त्यांचा विद्याभ्यास 'अहमदनगर ए. सो.'चे स्कुलांत व हायस्कुलांत झाला. इंग्रजी भाषा व इतिहास या विषयांकडे त्यांचा प्रथमपासूनच विशेष ओढा असे. सन १९०५ त ते मॅट्रिक व स्कूलफायनल झाले. नंतर कांहीं दिवस त्यांनी सरकारी नोकरी केली. परंतु त्यांच्या तल्लख स्वभावाला ती मानवली नाहीं. एकदां कांहीं खटका उडून यांनी भर कचेरींत वरिष्ठाच्या श्रीमुखांत भडकाविली व नोकरीचा खाडकन् राजिनामा दिला ! तेव्हांपासून ते रा. ब. सीतारामपंत यांचे मुखत्यार म्हणून पुण्यास त्यांचें कामकाज पाहत असत. रावबहादुरांचे पश्चात् ते घरीच असत. त्यांस सार्वजनिक कामाची फार हौस व कळकळ होती. वर्तमान-पत्रास बातमीपत्रें - इंग्रजी व मराठी - वगैरे ते पुष्कळ पाठवीत. खेडोपाडीं हिंडून ते अनेक लूळवळी चालवीत. 'राष्ट्रहितैषी' नांवाचें भारदस्त साप्ताहिक त्यांनीं कांहीं महिने चालविलें होतें. त्यांचा उद्योग दांडगा, वाणी मधुर, राहणी साधी व बुद्धि कुशाग्र होती. इतिहाससंशोधनाची आवड त्यांस अपरंपार होती. ते शेंकडों गांवीं हिंडून चिकाटीनें माहिती जमवीत. 'भारत इतिहास संशोधक मंडळा'चे ते एक एकनिष्ठ, होतकरू, तरतरीत व अभिमानी सभासद होते. मंडळानें त्यांस

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

तहाहयात सभासद करून कारभारी मंडळांतहि त्यांची निवड केली होती. राष्ट्र-कूटांचा पुण्याचा ताम्रपट, चिंचवडकर देव, चांबळीकर सरनाईक, वाघोलीचे रामेश्वरभट वगैरे शेंकडों घराण्यांत त्यांनी कागदपत्र शोधले, व पुष्कळ नवीन माहिती प्रसिद्ध केली. पटवर्धन ब्रह्मचारी होते. (प्रो. द. वा. पोतदार, भा. इ. सं. मं. त्रैमासिक, वर्ष ३ अं. १.)

पटवर्धन यांचे संशोधनात्मक लेख व ग्रंथ:-(१). रणदुल्लाखानाचा घुमट (भा. इ. सं. मं. द्वितीय संमेलन वृत्त, पृष्ठ २६५-२६९, १९१४). (२) पिरंगुट येथील कुळकर्ण्याचा हकलाजिभा (भा. इ. सं. मं. तृतीय संमेलनवृत्त. १९१५. पृष्ठ १३१-१४१.). (३) औरंगजेबाचे शिवाजीस पत्र, (भा. इ. सं. सं. चतुर्थ संमेलनवृत्त, १९१६, पृष्ठ ७३-७८). (४) जिऊ महाला, (भा. इ. सं. मं. पंचम संमेलनवृत्त, १९१७, पृ. १६-१८); (५) पंताजी गोपनिथ बोकील, (भा. इ. सं. मं. सप्तम संमेलनवृत्त, १९१९, पृ. ५३-६५); (६) ज्योतिपंतदादा महाभागवत, (भा. इ. सं. मं. अहवाल शके १८३४, पृ. ७४-७९); (७) तुकाविप्राचा प्रयाणकाळ कोणता? (सदर पृ. ७९); (८) आंगरे यांचे महजर व इतर कागदपत्र; (भा. इ. सं. मं. अहवाल शके १८३५, पृ. ३४२-३९९); (९) संभाजीचा वध (अहवाल शके १८३६, पृ. १८९-१९५); (१०) गंगाधरशास्त्री पटवर्धन यांचे आत्मचरित्र (भा. इ. सं. मं. त्रै. वर्ष ३, पृ. १७-४१). याखेरीज पटवर्धनांची बरीच संशोधनात्मक टिपणे भा. इ. सं. सं. च्या अहवालांतून व त्रैमासिकांतून प्रसिद्ध झाली आहेत. (११) बुंदेल्यांची बखर, १९२०.

पटवर्धन वासुदेव बळवंत [मृत्यु १९२१] कवि, काव्यधर्चा-पटु व अध्यापक. यांचा जन्म सातारा जिल्ह्यांत झाला. उच्च शिक्षण नागपुरास होऊन 'कलकत्ता विश्वविद्यालया'ची बी. ए. ची त्यांनी पदवी घेतली. पदवी घेतल्यावर १८९३ साली त्यांनी पुणे येथील 'न्यू इंग्लिश स्कुलां'त नोकरी धरली. १८९५ साली ते 'डेकन एज्युकेशन सोसायटी'चे आजीव सेवक झाले. पुढे यांस 'फर्ग्युसन कॉलेजां'त इंग्लिश भाषेचे अध्यापक नेमण्यांत आले. शेक्सपीअरचीं नाटके व वर्डस्वर्थ, ब्राउनिंग वगैरे कवींचीं काव्ये शिकविण्यांत त्यांचा हातखंडा असे. जुन्या मराठी कवितेचाहि यांचा व्यासंग दांडगा होता. या व्यासंगाचे निदर्शक

म्हणजे त्यांनी 'मुंबई विश्वविद्यालया'च्या भाषाशास्त्रविषयक व्याख्यानमालेत दिलेली व्याख्याने व तुकारामाचे अभंगांवर केलेली चर्चा होय. पटवर्धन बुद्धिवादाचे कट्टे पुरस्कर्ते असून आगरकरांचे अनुयायी होते. आगरकरांच्या मृत्यूनंतर काही वर्षे 'सुधारक' पत्र त्यांनी चालविले होते.

पटवर्धन हे स्वतः उत्तम कवि होते. कवि 'केशवसुत' यांच्याशी त्यांचा जिव्हाळ्याचा स्नेह होता. 'वसंत' या टोपण नावाने त्यांची काही कविता प्रसिद्ध झालेली असून, बरीच अप्रसिद्ध आहे. 'काव्य व काव्योदय' हे त्यांचे काव्यचर्चात्मक पुस्तक बरेच प्रसिद्ध आहे.

“ त्यांची योग्यता 'खरे रसिक व मार्मिक टीकाकार' म्हणून फार होती. त्यांना गद्यापेक्षां पद्य, देहापेक्षां आत्मा, कुडीपेक्षां प्राण आवडे. स्वतः ते कवि असून इंग्रजी वाङ्मयाचे त्यांचे अध्ययन जवळ जवळ तीस-पस्तीस वर्षे झालेले; त्यामुळे त्यांना 'रसिक' ही पदवी प्राप्त होऊन त्यांचे विचार, उच्चार व आचार काव्यमय होऊन गेले होते. मराठी वाङ्मयावरीलसुद्धा त्यांचा व्यासंग वाखणप्याजोगा झालेला होता. मराठी संतकवीत, विशेषतः तुकाराम व नामदेव यांवर त्यांचा भर विशेषच होता. डॉ. भांडारकर यांच्या अध्यक्षतेखाली 'तुकाराम मंडळ' स्थापन झाले होते. मंडळाची बैठक पुण्यास 'प्रार्थनासमाजा'त दर शुक्रवारी संध्याकाळी ६ ते ७ भरे. सभासद दहा-बारा असत, व या सर्वांनी मिळून तुकोबाचा प्रत्येक अभंग घेऊन त्या अभंगाची छाननी व्याकरणदृष्ट्या, भाषाशास्त्रदृष्ट्या, अर्थदृष्ट्या व तत्त्वदृष्ट्या करावी व अशा रीतीने अभंगांची चांगली चर्चा होऊन डॉ. भांडारकरांच्या संमतीने अवघड मुद्यांचा निकाल होत असे. अभंगासंबंधी सर्व टिपणे करून घेण्याचे काम पटवर्धन करित असत.....पटवर्धनांच्या भाषेसंबंधी सांगावयाचे झाल्यास त्यांची भाषा जिव्हाळ्याची असे असे म्हणता येईल. मनास वाटेल, पटेल, तेंच शब्दचित्राने तंतोतंत ओजस्वी भाषेत सादर करावयाचे हा त्यांच्या भाषेचा विशेष गुण होता. हृदयांतून उगम पावणारी व वाचकांच्या हृदयांत जोराने घुसून तेथेच विलीन होणारी अशी हृदयस्पर्शी त्यांची भाषा होती.” (द. वि. पारखे)

आयुष्याच्या अखेरीस त्यांजकडे 'फर्ग्युसन कॉलेज'चे प्रमुखपण आले होते. अत्यंत एकांतप्रिय असल्याने सार्वजनिक चळवळीत ते फारसे कधी पडले

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

नाहीत. सारे आयुष्य त्यांनी वाङ्मयाभ्यासांत व तत्त्वचिंतनांत घालविले. त्यांची वाङ्मयविषयक विशिष्ट कामगिरी म्हणजे त्यांनी वाङ्मयचर्चेची दाखवून दिलेली नवी दिशा होय.

पटवर्धन वासुदेव बळवंत यांचे वाङ्मयः - (१) राजनीतीची मूलतत्त्वे; (२) शिक्षण, शिक्षक व अभ्यासक्रम, १९०६; (३) काव्य आणि काव्योदय; (४) वाग्विहार भा. १; (५) तुकाराम महाराजांच्या अभंगांची चर्चा, १९२७.

चरित्र, चर्चा, अभ्यासः—

(१) वासुदेव बळवंत पटवर्धन - प्रो. रा. कृ. लागू व प्रो. वि. के. जोग, नवयुग, ऑगस्ट - सप्टेंबर १९२१.

(२) मृत्युलेख - बा. वा. देवधर व द. वि. पारखे, मनोरंजन पुस्तक २७, पूर्वार्ध, अंक ५, १९२१.

(३) काव्य आणि काव्योदय (परीक्षण) - बा. अ. भिडे, विविधज्ञानविस्तार नोव्हेंबर - डिसेंबर, १९२२.

पदमनजी बाबा [१८३१-१९०६] कोशकार व मराठी खिस्ती सारस्वताचे जनक. यांचा जन्म बेळगांव येथे मारुतीआळीत झाला. 'अरुणोदय'* या आपल्या आत्मवृत्तपर ग्रंथांत त्यांनी स्वतःसंबंधी जी माहिती दिली आहे ती येथे संक्षेपाने देत आहोतः— "माझी मातापितरे मुंबईच्या कांसार जातीची असून सुरतकरांच्या घराण्यातील होती. आमचे कुल सधन व प्रतिष्ठित होते. माझ्या वडिलांच्या मायआजीच्या कुटुंबातील पुरुषांकडे शेटयेपणाचा अधिकार होता (कांसार जातीच्या मुख्यास शेटे म्हणतात), आणि त्यांच्या बापआजाच्या घराण्यांतील

* या पुस्तकांत बाबा पदमनजींनी आपण खिस्ती धर्माचा स्वीकार करीपर्यंतचा स्वतःचा इतिहास दिला आहे. हे पुस्तक क्राउन प्रोडशपत्री आकाराचे ४११ पृष्ठांचे आहे. हे आत्मचरित्र अनेक दृष्टींनी महत्त्वाचे आहे. एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत हिंदु तरुणांत धर्मांतर करण्याची जी भयंकर लाट उसळली होती तिच्या कारणांवर या पुस्तकामुळे चांगलाच प्रकाश पडतो. हे पुस्तक हल्ली दुर्मिळ आहे. त्यामुळे येथे त्यांतील बरेच उतारे येथे बुध्द्याच दिले आहेत.

— संपादक.

पुरुष मोती व जवाहिराचा व्यापार करणारे होते. त्यांची मुंबईत मोठी पेढी असून ते सुरतेच्या व्यापाऱ्यांशी व्यवहार ठेवीत. ते बहुत वर्षे सुरतेस जाऊन राहिले होते म्हणून त्यांस सुरतकर असे नांव पडलें, परंतु आमचें उपनांव मुळे आहे. माझे चुलतचुलत आज बापुशेट सुरतकर हे कांसार ज्ञातीत मोठे वजनदार व धनवान पुरुष होते. जसे मुंबईच्या सोनार ज्ञातीत श्रीमंत आनरेबल जगन्नाथ शंकरशेट होते तसेच ते कांसार लोकांत श्रेष्ठ मानिले असत. मुंबई सरकारांतहि त्यांस बहुमान होता, कारण ते त्या वेळच्या टांकसाळींत रूपें, तांबें वगैरे धातू पुरविण्याचें कंत्राट घेत असत.

“ हे आमचे पूर्वज व्यापारासंबंधानें बरेच दिवस सुरतेस जाऊन राहिल्यामुळें त्यांच्या मराठी भाषेंत गुजराथी भाषा मिसळून पुष्कळ पालट झाला, इतकेंच नव्हे तर त्यांच्या पोषाकांतहि फरक पडला. ते पारशी किंवा गुजराथी लोकांप्रमाणें जामे घालीत, व जुन्या परभू लोकांप्रमाणें बंदरी पगड्या वापरीत. माझ्या तीर्थरूपांचें नांव पद्मनजी माणिकजी. त्यांचा अभ्यास प्रसिद्ध व विद्वान कर्नल जर्विस साहेब यांच्या इंजिनियरींग स्कुलांत झाला आणि त्यांस प्रथम दक्षिण कोंकणांत सब्-असिस्टंट सरवेयर व बिल्डरची जागा मिळाली. नंतर तेथून लवकरच त्यांची बदली बेळगांवास झाली.

“ माझा मराठी भाषेचा अभ्यास बेळगांवांतील सरकारी मराठी शाळेंत झाला. ही शाळा १८३० त स्थापली होती. शाळेची जागा गांवांतील आदितवारपेटेंत होती; तींत खोल्या नव्हत्या; केवळ लांबच लांब घोडसाळ किंवा उतारशाळेप्रमाणें ती होती. शाळेंत घड्याळ नव्हतें, सावलीच्या खुणांवरून सुटी देत असत. मुलां-करितां सरकारी पाठ्या होत्या, कोणी मुलें आपल्या घरच्या पाठ्या आणून तेथेंच ठेवीत. स्लेटींच्या ऐवजीं बहुतेक मुलें टिनाचें तगट वापरीत. त्यावर शाईनें हिशेब मांडीत, व ते ओल्या फडक्याच्या बोळ्यानें पुसून टाकीत. स्लेटपेन्सलीच्या ऐवजीं ‘बळू’ नांवाच्या मातीच्या तुकड्यानें लिहीत. अभ्यास म्हटला तर साधारणच, म्हणजे धूळाक्षर, कित्ते वळविणें, खरडे लिहिणें, मोडी कागद वाचणें असा होता. संध्याकाळीं मुलें परवचा म्हणत. वरच्या वर्गांत कांहीं भूगोल, व्याकरण, गणित शिकवीत. वाचनाकरितां बालगोष्टी, मनोबोधकथा इसापनीति, लघुहितोपदेश, सिंहासनबत्तिशी, वेताळपंचविशी, पंचोपाख्यान, मराठ्यांची बखर, इंग्लंदचा इतिहास, बालमित्र, बैठकचावडी, जागती जोत इत्यादि

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

पुस्तकें होतीं. व्याकरण शिकविण्यासाठी 'बाळ व्याकरण' (बाळशास्त्री जांभेकर) यांचें व दादोबांचें व्याकरण (१ ली आवृत्ति) हीं होतीं.....मी शाळेंत असतांना एकदां सदाशिव काशीनाथ छत्रे (' बाळमित्रा 'चे भाषांतरकर्ते) हे मराठी शाळांची देखरेख करावयास मुंबईहून आल्याचें मला आठवतें. परंतु त्या वेळीं मी फार लहान होतों. त्यांच्या मागून बाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर हे मी शाळेंत असतांना दोनदां देखरेखीस आले. त्यांचा लोकांनीं बहुमान केला. त्यांच्या सुधारलेल्या मतांवरून त्यांचा कल खिस्ती धर्माकडे आहे, व ते पाव-बिस्कुटे खातात व ग्लासानें पाणी पितात अशी लोकांत कंडी उठली होती; त्यांच्याशीं वाद करावयास कित्येक वैष्णवांच्या आचार्यांनीं कंबरा बांधल्या होत्या, परंतु त्यांनीं तो प्रसंग टाळला. हे शास्त्रीबावा तेथील मिशनरींच्या भेटीस वारंवार जाऊन फार वेळ त्यांच्याशीं संभाषण करीत बसत; तसेंच मार्गांतून पालखींत बसून जातांना साहेब लोकांप्रमाणें बुक वाचीत; त्यावरून ते 'बैबल' वाचतात असा लोकांनीं तर्क केला होता. ”

बाबांचें इंग्रजी शिक्षण बेळगांव येथील 'मिशन स्कुलांत' व मुंबईस काहीं दिवस सरकारी इंग्रजी शाळेंत व पुढें डॉ. विल्सनच्या 'फ्री चर्च स्कुलांत' झालें. मुंबईतील शाळेंत महादेवशास्त्री कोल्हटकर, गोविंद नारायण माडगांवकर, दादाभाई नौरोजी ही मंडळी शिक्षक होती. बाबांनीं आत्मचरित्रांत महादेवशास्त्र्यांच्या सुंदर मराठीची व दादाभाईंच्या इंग्रजीची फार तारीफ केली आहे. बाबा मुंबईत आलेल्या काळांत सर्वत्र सामाजिक अंदाधुंदी होती. हिंदु समाजाचें नियमन करील असा पुरुष त्यावेळीं कोणी नव्हता. इंग्रजी शिक्षण मिळालेल्यांस अग्रेसरत्व प्राप्त झालें होतें; पण या लोकांच्या मनाची स्थिति अत्यंत अनुकंपनीय होती. जुनें सुटलें होतें व नवें आत्मसात् करण्याची ताकद नव्हती. आपण काय करीत आहों याचा नीट उमज या लोकांस झाला नव्हता. शिक्षणप्रसाराच्या नांवाखालीं इंग्रज मिशनरी स्वसंस्कृति, स्वधर्म व स्वभाषा यांचा प्रसार करीत आहेत, नव्हे त्यांचीं पाळेंमुळें घट्ट रुजवून हिंदुसंस्कृतीला हिंदुस्थानांतून पाळांमुळांसकट उखडून फेंकून देण्याचा भगीरथ प्रयत्न करीत आहेत याची अंधूक सुद्धां कल्पना या अग्रणींना आली नाहीं. प्रवाहपतितासारखी त्यांची स्थिति होती. एवढे दादोबा पांडुरंग, भाऊ महाजन, बाळशास्त्री, पण तेसुद्धां चकले. दादोबांना आपल्या पूर्वजांचा धड इतिहासहि माहीत नव्हता, मग अभिमान तर दूरच ! इतिहासाचें संशोधन करावें,

जुन्या-नव्या वाङ्मयाचा तुलनात्मक अभ्यास करावा, हिंदुस्थानांत आज हजारों वर्षे निरनिराळ्या संस्कृतींचे अनेक प्रवाह वाहिले असतां हि त्या सर्वोंना पोटांत घालून हिंदुस्थानानें आपलें सांस्कृतिक वैशिष्ट्य गमाविलें नाहीं या गोष्टीवर विचार करावा असें दादोबासारख्यांना कधीं वाटलें नाहीं. शालेय पुस्तकें - आणि तीं हि इंग्रजांच्या पुस्तकांच्या आधारें - लिहिण्यांत व मिशनऱ्यांचीं स्तुतिस्तोत्रे गाण्यांत यांनीं धन्यता मानिली. शिक्षणप्रसाराचें कार्य स्वतंत्रपणें आपल्या हातीं घेऊन इंग्रजी अमदानींत हि परक्यांचा वरचष्मा होऊं न देतां स्वोन्नति घडवून आणण्याची धमक एकानें हि बाळगिली नाहीं. राष्ट्राचा इतिहास शाळांत घडत असतो हें सूत्रवाक्य आठवून त्यावर ते विचार करते, तर महाराष्ट्राची जवळजवळ अर्धशतक जी प्रवाहपतितासारखी स्थिति झाली ती झाली नसती. हें सूत्रवाक्य एकाच पुरुपाला आठवलें. हा पुरुष विष्णुशास्त्री चिपळूणकर हाँय. या पुरुषानें या सूत्रवाक्यावर जोरदार भाष्य करून महाराष्ट्राचे डोळे उघडले. दिशा चुकली आहे याचा बोध याच वेळीं झाला. पण हा बोध कितीतरी उशीरां झाला. त्याआधीं सांस्कृतिक दृष्ट्या महाराष्ट्राचें जें नुकसान झालें आहे त्याची कल्पनाच करवत नाहीं.

बाबा फ्री चर्च 'मिशन'च्या शाळेंत आल्यापासून त्यांची प्रवृत्ति खिस्ती धर्माकडे वळू लागली. आणि दुर्दैवाची गोष्ट अशी कीं त्या वेळच्या दोन थोर विद्वान लेखकांच्या लिखाणांनीं ही प्रवृत्ति अधिक बळावली. हे दोन गृहस्थ म्हणजे 'प्रभाकर'कतें भाऊ महाजन व 'लोकहितवादी' हे होत. बाबा म्हणतात - " 'प्रभाकर' पत्र रा. भाऊ महाजन हे काढीत असत. हे गृहस्थ विद्वान् असून पहिल्या प्रतीचे मराठी लिहिणारे होते, त्यांचाहि मजवर फार लोभ होता. खिस्ती धर्माविषयी त्यांचें असें मत होतें कीं मनुष्याच्या सामाजिक सुखाच्या वृद्धीसाठीं हा धर्म फार चांगला आहे. त्यांच्या पत्रांत 'लोकहितवादी' या सहीची जी दीर्घ निबंधमाला लागली होती तिजपासून मला अत्यंत उपयोग झाला. ब्राह्मणधर्म व ब्राह्मणांचें श्रेष्ठत्व यांजवरील माझा विश्वास व पूज्यबुद्धि हीं उत्तरोत्तर नष्ट होण्यास ही पत्र-मालिकाच बहुतेक कारणीभूत झाली." या काळांत थोरल्या चिपळूणकरांनीं 'विचारलहरी' नांवाचें खिस्तीधर्मविरोधी पत्र काढलें होतें, पण त्याची जरब खिस्तीधर्मप्रसारकांवर व त्यांच्या स्तुतिपाठकांवर बसू शकली नाहीं. बाबांनीं या पत्रावर - 'त्यांतील विचार फारच हलकट व पोरकट होते' ('अरुणोदय' पृष्ठ १६३)

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

असा अभिप्राय दिला आहे. हे जरब बसविण्याचें काम विष्णुशास्त्र्यांनींच केलें. यांनीं आपल्या 'निबंधमालें'तून ख्रिस्ती धर्मावर व त्याचा प्रसार करणारे व त्याकडे ओढा असणारे अशांवर जे हल्ले चढविले ते या सर्व परिस्थितीचा विचार केला असतां योग्यच होते असें वाटूं लागतें. स्वजनांच्या निर्भत्सनेला किंवा तेजोभंगाला कांहीं तरी मर्यादा आहे. मर्यादेपलीकडे गोष्टी गेल्या म्हणजे हित न होतां अनहितच फार होतें. 'लोकहितवादी' लोकांचें चांगलें व्हावें, ते सुधारावे म्हणून निर्भत्सना करित हें खरें, पण त्यांनीं त्याला मर्यादा ठेविली नाहीं. ह्याचा परिणाम तरुण पिढीवर किती प्रतिकूल होत होता हें बाबा पदमनजींच्या उदाहरणावरून सिद्ध होतें. जे टीकाकार स्वगृह, स्वसमाज, स्वदेश सुधारण्याकडे तरुणांना प्रवृत्त न करतां त्यांशीं फटकून वागून त्यांची निंदा करून परक्यांची धन करावयाला त्यांना प्रवृत्त करतात, त्यांस एखाद्या स्वदेशाचा, स्वधर्माचा व स्वभाषेचा जाज्वल्य अभिमान बाळगणाऱ्यांनै स्वजनद्रोही म्हटलें तर तो त्यांनै मोठा गुन्हा केला असें आम्हांस वाटत नाहीं. 'लोकहितवादी'वर विष्णुशास्त्र्यांनीं केलेल्या आम्रिवर्षावाद्दल जे लोक त्यांस दोष देतात, ते लोक ज्या परिस्थितींत त्यांना असें करावें लागलें त्या परिस्थितीचा विचार करित नाहींत. याला दुसरेंहि एक कारण आहे. हें कारण म्हणजे त्या काळच्या सामाजिक इतिहासाचें अज्ञान होय. हे लोक आजच्या काळाच्या चष्प्यांतून या टीकेकडे पाहत असतात.

बाबा कांहीं दिवस 'परमहंस मंडळीं'त शिरले होते. पण बाब्यांशीं चोवीस तास संबंध येत गेल्यामुळें तेथेंहि त्यांचें मन स्थिरावलें नाहीं; व अखेरीस १८५४ त ते ख्रिस्ती बनले.

"ख्रिस्ती झाल्यावर सुमारे सोळा वर्षे बाबा पुण्यास होते. तेथें बराच काळ पर्यंत 'फ्री चर्च मिशन शाळें'त त्यांनीं शिक्षकाचें काम केलें. या कामावर असतांच १८६० मध्ये बाबांनीं कॅडीच्या 'इंग्रजी-मराठी कोशा'चा संक्षेप 'शब्दरत्नावली' नांवाचा केला. १८७० त त्याची दुसरी आवृत्ति काढली. .... १८५७ त बाबांस 'फ्री चर्च मिशन पुणे' येथील 'पालक' दीक्षा झाली. त्या कामाचा राजिनामा बाबांनीं १८७३ त दिला. 'ऐक्यवर्धक पत्रिका' 'सत्यदीपिका' ह्या हें काम करित असतांनाच त्यांनीं काढल्या. १८७३ पासून लेखनव्यवसाय हाच बाबांचा मुख्य आधार झाला. १८७७त त्यांनीं 'बैबल सोसायटी' व 'ट्राक्ट सोसायटी' यांची एडिटरी पत्करली. 'नवा करार' वगैरे पुस्तकें यांच्याच हातून तडीस गेलीं. हें संपादकीय

काम २५ वर्षे केल्यावर १९०२ मध्ये ७१ व्या वर्षी त्यांस पेन्शन मिळाले ! १९०६त ते 'प्रभूत लीन झाले !' खिस्तवासी रे. टिळक म्हणतात— "रे. बाबा पदमजी म्हणजे मराठी खिस्ती सारस्वताचे जनक होत. त्यांच्या हातून बनलेली मराठी पुस्तके वजा केली, तर आज मराठी खिस्ती वाङ्मय असून नसल्यासारखे होईल. त्यांनी एकव्यांनी लिहिलेली लहान-मोठी पुस्तके शंभरांवर आहेत ! ह्यांत त्यांच्या वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध झालेल्या लेखांचा समावेश केला तर हे वाङ्मय कसे एखाद्या डोंगरासारखे दिसू लागते ! ह्या वाङ्मयाच्या ठायी प्रतिभाहि तशीच विलक्षण आहे." बाबांची भाषापद्धति खरोखरच फार गोड आहे. त्यांत भक्तीचा जिवाळा आहे. समाजसुधारणेची तळमळ आहे. वाक्ये शुद्ध, सार्थी, सरस व चटकदार आहेत. लिहिणे गंभीर व प्रौढ आहे. शब्द बेंचक आहेत. वळण जरा कोंकणी आहे. त्यांची गोड भाषा व सुंदर टापटिपीची मांडणी पाहतां बाबांची गणना उत्तम मराठी लेखकांत केली पाहिजे. त्यांचीं मते कांहींहि असलीं तरी त्यांची वाङ्मयसेवा कौतुकार्हाच आहे !" (पोतदार, 'मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार' पृ. ९५-९६.)

बाबा पदमनजींचीं कांहीं पुस्तके:—

(१) यमुनापर्यटण, १८५७, १८८२, १८९०; (२) शब्दरत्नावली, १८६०; (३) इंग्रजी-मराठी कोश, १८६३; (४) मराठी-इंग्रजी कोश १८६३, १८७०; (५) सटीक मराठी नवा करार, १८७४, १८७७; (६) साहित्य-शतक, १८७६; (७) नूतन जन्म, १८७९; (८) जगत्शेयाचा पुत्र नरनायक, १९७९; (९) मुक्तिमार्गमीमांसा १८७८ (१०) मूर्तिपूजेवरील संवाद १८८१ (११) खिस्ती व हिंदु जीवित यांची तुलना, १८८१; (१२) हिंदु धर्माचे स्वरूप-भाग १-२, १८८३, १८८४; (१३) हिंदु लोकांच्या सणां-विषयी निबंध, १८८१; (१४) स्त्रीविद्याभ्यास निबंध; (१५) व्यभिचार-निषेधक बोध; (१६) कुटुंब सुधारणा; (१७) निबंधमाला; (१८) अरुणोदय; (१९) अनुभवसंग्रह भाग १-२, १८९४, १९०४; (२०) सहभोजनाचा (खिस्त्याचा) सहचर, १८८९; (२१) वैदिक हिंदु धर्म, १८९२; (२२) संस्कृत-मराठी कोश, १८९१; (२३) हिंदु आणि खिश्चन यांच्या धर्म पुस्तकांत वर्णिलेला स्वर्ग, १८८४; (२४) पवित्रशास्त्र विरुद्ध कांहीं

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

ब्राह्मणीय भूगर्भशास्त्रविषयक व देवताविषयक आक्षेपांचा विचार, १८९२; (२५) निसीमा, १८९३; (२६) लामालाम, १८९५; (२७) हिंदु धर्म व ख्रिस्तीधर्म यांची तुलना, १९०३; (२८) बापाकडे जाणें, १९०४; (२९) जातिभेदाविवेचन.

पदे शंकर दाजीशास्त्री [मृत्यु १९०९] कादंबरीकार व आयु-बेद ग्रंथप्रकाशक. यांनी 'सुंदराबाई' नांवाची एक कादंबरी व 'प्रेमपरीक्षण' (१८९३) ही नाटिका लिहिली असून आपल्या वैद्यकीय व तत्सम पुस्तकांच्या द्वारां आयुर्वेदशास्त्रांत महत्त्वाची भर घातली आहे. यांचीं हीं पुस्तकें येणेंप्रमाणें:- (१) अश्वरोगपरिज्ञान, १८९१; (२) रसवैद्य, १८९१, १८९८; (३) वैद्य-विजय अर्थात ज्वरपराजय, १८९३; (४) हारीतसंहिता सार्थ-भाग १ ला, १८९५; (५) बृहन्निघंटु, १८९७; (६) योगशतक सार्थ, १८९६; (७) निघंटु शिरो-मणि, १८९८; (८) ग्रंथिक सन्निपात, १८९९; (९) औषधी गुणदोष, १८९९; (१०) चरकसंहिता सार्थ-भाग १-१४; (११) औषधी क्रिया, १९००, १९१४; (१२) त्रिदोषविचार-भाग १-२, १९०२, १९०३; (१३) त्रिदोषपद्धति, १९०८; (१४) औषधी बाड, १९१३; (१५) नपुंसकमीमांसा आणि काम-संजीवन; (१६) बृहत्पाकसंग्रह; (१७) वनौषधिगुणादर्श-भाग १-७; (१८) वाग्भट (मराठी) - भाग १-२; (१९) वैदिक दिनचर्या; (२०) हल्लींचा वीर्य-नाश व त्यावर उपाय; (२१) सुबोध वैद्यक; (२२) गोवैद्यक.

परचुरे हरि बल्लाळ [मृत्यु १९२३] चरित्रकार. यांचें प्रवेश परीक्षेपर्यंतचें शिक्षण पुण्यास व पुढें बी. ए. पर्यंतचें शिक्षण नागपुरास झालें. प्रि. वासुदेवराव पटवर्धन व मोतीबुलासा ह्यांचे हे सहाध्यायी असून तरुणपणीं आगरकरांचें एकांतिक भक्त होते. पुढें-पुढें निरीश्वरवाद न पटून ते 'प्रार्थनासमाजी' बनले. हे कर्ते सुधारक होते. त्यांनीं पुनर्विवाह केला होता. काहीं महिने अमेरिकेंत त्यांनीं प्रवास केला होता. वन्हाड शाळा खात्यांत हे नोकरीला होते. यांनीं गोपाळराव आगरकरांचें चरित्र (१८९६) लिहिलें आहे. यांना अकोला येथें देवाज्ञा झाली.

परांजपे कृ. शि. [मृत्यु १९३०] सुप्रसिद्ध साहित्यसेवक शिवराम-पंत परांजपे यांचे हे ज्येष्ठ चिरंजीव. 'डेक्कन कॉलेजां'तून हे बी. ए. झाले व पुढें

परांजपे शिवराम महादेव

एल्एल्. बी. झाल्यावर पुणे येथेच वकिली करण्यास त्यांनी सुरवात केली. शिवरामपंत १९०८ साली तुरुंगांत गेले तेव्हां हे ' काळ ' पत्रांत लिहू लागले. पुढे मुळशी सत्याग्रहाचे वेळींही वडिलांच्या गैरहजेरीत यांनी ' स्वराज्य ' हे साप्ताहिक आपल्या जबाबदारीवर चालू ठेविले होते. यांची भाषा शिवरामपंतांप्रमाणेच ओजस्वी असे. यांची (१) ' शांतादेवी ' ही कादंबरी ' सरस वाङ्मय रत्नमाले 'तून प्रसिद्ध झाली आहे (१९२६). यांचे (२) ' पाणिग्रहण ' हे नाटक पौराणिक कथानकावर रचलेले आहे (१९२१). हे चांगल्यापैकी वक्तेहि होते.

परांजपे नारायण माधव [१८३५-१८८०] वृत्तपत्रकार. यांचे इंग्रजी शिक्षण घुले येथे झाले. प्रिव्हियसपर्यंत मजल मारल्यावर अनुकूल परिस्थितीच्या अभावी यांनी ' नेटिव ओपिनियन ' मध्ये मराठी विभागाचा संपादक म्हणून नोकरी धरिली. पुढे-पुढे या पत्रांत ते इंग्रजी मजकूरहि लिहू लागले. कांहीं दिवसांनी ' नेटिव ओपिनियन 'ची त्यांजकडे पूर्ण मालकी आली. सतत १५ वर्षे त्यांनी हे पत्र धडाडीने चालविले. त्यांचे लिहिणे मार्मिक व परिणामकारक असे. यांच्या कारकीर्दीत ' नेटिव ओपिनियन 'मध्ये उच्च दर्जाचे ग्रंथपरीक्षण झाले आहे.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास:—

(१) चरित्र - नेटिव्ह ओपिनियन वर्ष १७ अं. ४८ स. १८८०.

परांजपे शिवराम महादेव [१८६४-१९२९] वृत्तपत्रकार, व्याजोक्तिकुशल लेखक व वक्ता. जन्म महाड येथे झाला. शिक्षण महाड, रत्नागिरी व पुणे येथे झाले. १८८४ साली मॅट्रिक झाले. या परीक्षेत त्यांनी जगन्नाथ शंकर शेटची संस्कृत विषयासंबंधी पहिली शिष्यवृत्ति मिळविली. पुढे १८९० त बी. ए. व १८९२ त ते ' डेक्कन कॉलेजा 'तून एम्. ए. झाले. या परीक्षेत त्यांनी ' भगवानदास पारितोषिक ' व ' झाला वेदान्त पारितोषिक ' हीं दोन्ही पारितोषिके पटकाविलीं.

विद्यालयीन शिक्षणक्रम समाप्त झाल्यावर त्यांनी कांहीं दिवस शिक्षकाचा पेशा स्वीकारला. पुण्यांतील ' भावे स्कूल 'चे प्रमुख प्रो. विष्णुपंत गोखले यांनी नुकतेंच ' महाराष्ट्र कॉलेज ' स्थापन केले होते, त्यांत ते संस्कृत भाषेचे अध्यापक म्हणून

अर्धाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

काम करू लागले. या कॉलेजांत शिवरामपंतांबरोबरच नटेश आप्पाजी द्रविड, अच्युतराव साठे, वगैरे विद्वान मंडळी शिकवीत असे. त्यामुळे हे कॉलेज अल्पावधीतच लोकप्रिय झाले. परंतु १८९७ च्या प्रक्षुब्ध वातावरणांत त्यावर सरकारची अवकृपा होऊन ते बंद पडले. विद्यालयांत अध्यापकांचे काम करीत असल्यावेळेपासूनच व्याख्यान, पुराण, कीर्तन यांद्वारां ते लोकजागृतीचे कार्य करू लागले होते. त्यांची वाणी ओघवती व ओजस्वी असल्यामुळे श्रोत्यांची अंतःकरणे ते हां हां म्हणतां काबीज करू शकत. 'असंतोषः श्रियो मूलं । संतोषो हरति श्रियम्' एवढ्या लहानशा वचनावर त्यांचे घटकान् घटका अस्खलित प्रवचन चाले. गारुड्याच्या पुंगीने नाग जसा डोळू लागावा तसा सारा श्रोतृसमाज त्यांच्या वक्तृत्वाने डोळू लागे. त्या वेळेस 'वक्ता दशसहस्रेषु' हे म्हणणे पटे. अध्यापकाची जागा सुटतांच शिवरामपंतांनी आपल्या वाणीचा व लेखणीचा उपयोग स्वदेशकार्यार्थ करण्याचे ठरविले. मराठी वाङ्मयक्षेत्रांत त्यांचे नांव अजरामर करणाऱ्या 'काळ' पत्राला त्यांनी १८९८ साली जन्म दिला. 'केसरी'च्या बरोबरीने महाराष्ट्रांत घोषरी वाचले जाणारे ह्या पत्रासारखे त्या काळीं दुसरे एकहि पत्र नव्हते. तरुण लोक प्रत्येक शुक्रवारी सकाळीं त्याची अत्यंत उत्सुकतेने वाट पाहत. 'केसरी'पेक्षा त्यांना 'काळा'बद्दल अधिक आत्मीयता वाटे. शिवरामपंतांचे 'काळां'तले लिहिणेच तसे होते. जणू मूर्तिमंत स्फूर्तिच ! ती व्याजोक्ति, ती वक्रोक्ति, ती रूपके, ती कल्पित पात्रांची स्वगत भाषणे; साराच थाट कांही न्यारा ! कॉलेजांत असतांना रूसो, व्हॉल्टेअर, स्विफ्ट, या ग्रंथकारांचे वाङ्मय त्यांनी आत्मसात् केले होते. त्यांतल्या त्यांत स्विफ्टच्या उपरोधपूर्ण लेखनशैलीचा त्यांनी विशेष अभ्यास केला होता. 'काळां'तील लेख लिहितांना त्यांनी या लेखनशैलीचाच बहुंतक ठिकाणी अंगीकार केला.

१९०८ सालच्या दडपशाहीत शिवरामपंतांवर राजद्रोहाचा खटला भरण्यांत आला. या खटल्यांत शिवरामपंतांनी वकील न देतां स्वतःच काम चालविले. हे काम त्यांनी इतके उत्कृष्टपणे चालविले कीं सुद्ध न्यायाधीशाने - 'वकीलाच्या कामाची माहिती नसतां आपण आपला डिफेन्स इतक्या उत्कृष्टपणे देऊ शकलां हे पाहून खरोखरच तुमच्या बुद्धिमत्तेचे कौतुक वाटते.' - असे उद्गार काढले. या खटल्यांत त्यांना १९ महिन्यांची सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

शिवरामपंत तुस्गांतून सुटून येईपर्यंत (१९१०) 'काळ' पत्र चालू होते.

परंतु पुढें तें प्रेस अॅकटला बळी पडलें. त्याचप्रमाणें दहा विभागांत प्रसिद्ध झालेले ' काळांतील निवडक निबंध 'हि जप्त करण्यांत आले.

शिवरामपंतांच्या हातून १९१०-१९२० पर्यंत विशेष अशी कांहीं राजकीय हालचाल झाली नाही. मात्र वाङ्मयविषयक लिखाण बरेंच झालें. १९२० सालापासून असहकारितायुग सुरू होतांच ते चळवळींत भाग घेऊं लागले. पण पूर्वीची धडाडी त्यांत नव्हती. त्यांनीं ' काळ ' पत्राप्रमाणेंच ' स्वराज्य ' नांवाचें पत्र काढलें, पण त्याचें तेज पडेना. अखेरी-अखेरीस शिवरामपंतांनीं राजकारणांतून अंग काढून घेऊन ग्रंथरचनेकडेच अधिक लक्ष पुरविलें होतें. त्यांची वाङ्मय-सेवा लक्षांत घेऊन १९२८ सालीं बेळगांव येथें भरलेल्या ' महाराष्ट्र साहित्य संमेलना'च्या अध्यक्षपदाचा मान त्यांना देण्यांत आला. या संमेलनांत झालेलें त्यांचें भाषण हेंच त्यांचें अखेरचें जाहीर भाषण होय. तदनंतर मधुमेहाचा विकार बळावल्यामुळें ते आजारी पडले व त्यांतच त्यांचा अंत झाला.

' काळां'तील लेखन:- शिवरामपंतांचें अत्यंत महत्त्वाचें लेखन म्हणजे आयुष्याच्या पूर्वार्धांत ' काळ ' पत्रांत केलेलें लेखन होय. दुर्दैवानें ह्यांतील कांहीं निवडक भाग ग्रंथनिविष्ट असूनहि सरकारच्या अवकृपेमुळें आजच्या पिढीस तो अनुपलब्ध होऊन बसला आहे. आणि त्यामुळें ज्यांना तो वाचावयास मिळाला त्यांनीं त्याच्या केलेल्या स्वरूपाच्या दिग्दर्शनावरच अवलंबून राहणें भाग आहे. शिवरामपंतांच्या मृत्यूनंतर प्रो. श्रीपाद महादेव माटे व श्री. नरहर रघुनाथ फाटक यांनीं अनुक्रमें ' रत्नाकर ' व ' यशवंत ' या मासिकांत जे विस्तृत लेख लिहिले त्यांत त्यांनीं शिवरामपंतांच्या ' काळां 'तील कामगिरी संबंधीं बरेंच विवेचन केलें आहे. त्यांतील प्रो. माटे यांच्या लेखांतून कांहीं निवडक भाग येथें उद्धृत करतो.

“ त्यांच्या लिहिण्यांत स्वातंत्र्याचा ध्येयवाद दृग्गोचर होऊं लागला. चालू राजकीय चळवळी, विशेषतः काँग्रेसच्या बैठकी वगैरे संबंधानें तर त्यांस केवळ उपहासबुद्धि होती. असल्या चळवळींनीं कांहीं एक व्हावयाचें नाही असा त्यांचा विश्वास होता. समाजकारणासंबंधानें तर त्यांचीं मते अगदीं जुन्या चालीचीं असत. समाजसुधारणेच्या कामाकडे आपण मुळींच वळू नये असें त्यांचें स्पष्ट मत असे. त्यास अनुसरून समाजसुधारकांची व त्यांच्या प्रयत्नांची ते मधून-मधून टर उडवीत व त्यांवरून राजकीय प्रयत्नांकडे वाचकांचें मन ओढून घेण्याची शिकस्त करीत. एकदां लहानसान गोर्धीत व चालू चळवळींत

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

विशेष काहीं नाहीं असें ठरविल्यानंतर राष्ट्रीय सभेपासून तों गांवच्या म्युनिसिपालिटीपर्यंत सर्व कारभारावर ते व्याजोक्तीने, उपहासानें, अर्धवट विनोदानें मनमुराद लिहीत. इंग्रजी वाङ्मयातील 'उपहासविजलिपतां'चे सर्व नमुने दृष्टिपथांतून गेलेले असल्यामुळे, पण त्याहिपेक्षां स्वभावाची घडण या रसाला अनुकूल बनलेली असल्यामुळे या त्यांच्या उपहासाला काहीं विलक्षण खुमारी येत असे. लहान मुलांनासुद्धां त्यांतील लेखांचा चटका लागे. पण मधून-मधून वाङ्मयादि विषयांवरहि स्वतंत्र विचाराचें व सोपपत्तिक असें लिहिणें ते लिहीत, त्यामुळे त्यांच्या प्रतिभेची व विद्वत्तेची साक्ष सर्वास एकदम पटे व 'काळ' पत्र म्हणजे उगाच फिदीफिदी हंसावयास लावणारें व वाचकांची खुषमस्करी करणारें असे शेर जे आडून-आडून मारीत त्यांनासुद्धां त्यांच्या लिहिण्याचें कौतुक वाटे व बाहेरून 'काळ' पत्राविषयीं कितीहि तिटकारा दाखविला, तरी परांजण्यांचें लिहिणें वाचल्याशिवाय त्यांस चैन पडत नसे. इंग्रजी वाङ्मयांत साध्या विषयावरहि सुंदर निबंधरचना करणारे कित्येक लेखक झालेले आहेत. आपल्याइकडेहि कै. आगरकरांनीं अशा प्रकारचे निबंध लिहिलेले आहेत. तीच तऱ्हा शिवरामपंतांनीं उचलली होती. पण त्या तऱ्हेतसुद्धां स्वदेशी बाणा होता ! कोठल्यातरी दोन कल्पित व्यक्तींचें भाषण, कोणा एखाद्यास पडलेलें स्वप्न, कोणा ऐतिहासिक माणसाचें आत्मगत भाषण, असले प्रसंग कल्पून त्यांच्या द्वारां आपली देशाभिमानाची शिकवण ते वाचकांस देत असत. ही नाट्यपद्धति, हा देशी बाणा व हा उपहास हीं कोरडींच असतीं तर वाचक इतके वेडावले नसते. पण हीं सर्व काव्यकल्पनांत चिंब भिजलेलीं असत, यामुळे नाट्यपद्धति, विनोद, काव्य व निखालस देशाभिमान यांच्या मिश्रणानें वाचकाला नुसता मोह पडे इतकेंच नव्हे तर त्याला निशाच चढे ! या लिहिण्यांत 'कल्पना असे' असें म्हटलें म्हणजे माणसांना वाटतें कीं उगाच काहीं तरी मनचें कल्पून लेखक भरारत असे. तसें नाहीं. इंग्रजींत ज्याला आपण Sympathy म्हणजे समभावना म्हणतो तिचा प्रकर्ष या लिहिण्यांत दिसून येई. सुखांत हुंवणाराचे, आपत्तींत तळमळणाराचे, मत्सरानें विचारभ्रष्ट झालेल्याचे, देशद्रोह्याचे, सतीचे, स्वराज्य गमावलेल्याचे मनोव्यापार काय असतील हे ओळखण्यासाठीं त्या-त्या स्थितींत स्वतःला कल्पून त्याच्यासारखे विचार व विकार आपल्या मनांत आणणें याला जी शक्ति लागते तिचेंच नांव Sympathy.. ही त्यांची समभावनाशक्ति कित्येक प्रसंगीं केवळ अब्बल दर्जाची अशी दिसत असे.

यामुळें ' काळ ' पत्राचें वाचन हें लहानापासून थोरापर्यंत सर्वांना आवडीचें वाटूं लागलें. भावनाप्रधान तरुणांची तर या लिहिण्यावर उडी पडत असे. त्यांच्या मनांतील स्वदेशाभिमान प्रफुल्लित करण्यासाठी त्यांचे रागलोभ खिजविण्याची शिवरामपंत पराकाष्ठा करीत. हें साधण्यासाठी इतिहासांतील, पुराणांतील किंबहुना जेथे-जेथे सांपडतील तेथील विविध प्रसंग उचलून घेऊन, त्यांत जरूर तेथें व इष्ट ते फेरफार करून, उपमालंकारांची वेलबुट्टी काढून, मूळ प्रसंग खूप उठावानें दिसेल अशी विरोधी पार्श्वभूमि निर्माण करून त्यांची देशाभिमानाच्या कमजास्त उजेडांत ते अशी खुबीदार मांडणी करीत कीं त्या-त्या प्रसंगाचे निराळे व खरे अर्थ आपल्याला आतां प्रतीत झाले असें वाचकांस वाटे व त्यांचे रागलोभ पराकाष्ठेचे भडकत असत. देशाभिमान ही केव्हा तरी मनांतून येऊन जाणारी लकेर नव्हे, तर सदा सर्वकाळ मनावर आपली गच्च पकड बसविणारी शक्ति आहे, याचा अनुभव प्रत्येक वाचकाला दिवसभर येत असे. हें लिखाण नुसत्या देशाभिमान्याचें होतें असें नाहीं. तें एका जाड्या पंडिताचें आणि रसिकशिरोमणीचें होतें. यामुळें त्यांत देशाभिमान, पांडित्य, रसिकता इत्यादींचें मनोज्ञ मिश्रण होऊन वाचकांच्या हृदयाला आणि मेंदूला सारखेंच आवाहन पोंचत असे.

कायद्याची कैची टिळकांच्या खटल्यानंतर सरकारनें आणखी आंवळून घेतल्यामुळें सडेतोड लिहिणें अधिकच धोक्याचें झालें होतें. पण आपलें मनोगत सांगण्याची सडेतोड बोलणें ही एकच पद्धति नाहीं हें सरकारच्या ध्यानांत आलें नाहीं! समोरून हल्ला करतां येईना, तर ज्याला करावयाचाच आहे तो बगलेकडून हल्ला चढवितो. शिवरामपंतांनीं हेंच केलें. भर तोंडावर जाऊन पडण्याच्या कार्मी त्यांनीं कित्येकदां साहस केलेंच होतें व तें पाहून वाचकांनासुद्धां दहशत बसावी असें होई; पण त्यांनीं जेव्हां बगलेकडून मारा सुरू केला तेव्हां मात्र सरकारची पुरी फजिती त्यांनीं उडविली. तोंडावर ' तुम्ही गाढव आहांत ' असें म्हणणाराला शिक्षा करतां येते. पण जो ' आपण खरोखरच फार शहाणे आहांत ' असें तोंडानें म्हणतो पण पोकळ आवाजांनें व डोळा मिचकावून ' गाढव आहांत ' असें सुचवितो त्याचें कोण काय करणार ? या उपरोधपद्धतीचा अवलंब शिवरामपंतांना उत्तम मानवला. ही कला त्यांनीं इतकी वाढविली व खुबीनें वापरली कीं संबंध अंकभर या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंत उपरोधाची सारखी उतरणूक ते करीत. कधीं एखादें रूपकच घेत आणि मग ज्या विषयाला उद्देशून तें घेतलेलें असेल

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

त्याला बालाग्रहि स्पर्श न करतां रूपकाचा बारीकसारीक तपशीलसुद्धां मूळ तपशीलाला इतका अचूक लावून दाखवीत कीं लेखकाच्या कौशल्याचें वाचकाला आश्चर्य वाटे व अशा रीतीनें परोक्षपणें सरकारला चपेटे बसल्याचें सुखहि त्याला चाखावयास सांपडे. ही त्यांची शक्ति विलक्षण पोसली होती. आरंभापासून शेवटपर्यंत तंतु आणि तंतु मूळ वस्तूच्या तंतूला आणि तंतूला लावून दाखविणें फार थोड्यांना साधेंत. असो. रूपकाच्या आड राहून त्यांना वाटेल त्याच्यावर शस्त्र चालवितां येई. पण या शस्त्रानें ज्याचें अंग रक्तबंबाळ होई तो जर रसिक असला तर वेदना होत असतां सुद्धां तें चालविणाऱ्याच्या कसबाचें आश्चर्य वाटावें अशी स्थिति असे. हा रूपकाचा अवलंब आपलें काव्यचातुर्य दाखविण्यासाठीं ते करित होते असे नव्हे, तर उपरोध साधावा म्हणून एखादे वेळीं कांहीं भलताच समज आरंभाला व्हावा असा मथळा ते अग्रलेखाला देत. पण वाचक वाचू लागला म्हणजे हें काय प्रकरण आहे हें त्याला उपरोधाच्या तपशीलानें दिसू लागे. त्यांची लकब कळल्यामुळें वाचकवर्गाहि मोठा तलख बनला होता. परांजण्यांचें धोरण आणि सुकाणू कोणीकडे वळत आहे हें वाचक तडातड ओळखीत. हा गनिमी कावा इतक्या कावेबाजपणानें आजवर कोणीहि चालविला नव्हता. मराठी वाङ्मयांत हा रस अगदीं नवा होता. पण नवा म्हणून अल्प दिसणारा होता असें मात्र नव्हे. वाचकाला त्यांत मनसोक्त डुंबतां येत असे. उपरोधाचें खमंग लिहिणें हा कांहीं शिवरामपंतांच्या लिहिण्याचा केवळ विशेष नसला तरी कायद्याच्या त्या मगरमिठीच्या काळांत या वक्रोक्तीवरच त्यांना मुख्य भिस्त ठेवावी लागे. प्रत्यक्ष चालू असलेल्या कोणत्याहि चळवळींत ते महत्त्वानें पडले नसल्यामुळें त्या चळवळींतील बारीकसारीक व्यंगें — कीं जीं देशाभिमानीच पण कष्टाळू माणसानें वजा घातलीं असतीं तीं सुद्धां त्यांच्या वक्रोक्तीच्या झपाट्यांत सांपडूं लागलीं. सरकारवर योजावयाचें जें उपहासाचें शस्त्र त्याचा उपयोग शिवरामपंत हौसेखातर स्वकीयांवरसुद्धां करूं लागले. प्रतिपक्षास वाटे कीं यांनीं वाटल्यास चार सडेतोड शब्द लिहावे पण असें खोंचून आणि लावून लिहूं नये. पण एकेकाचें एकेक वैशिष्ट्य असतें.”

“ ही वक्रोक्ति ‘ काळ ’ पत्राचें सौंदर्यसर्वस्व आणि शिवरामपंतांची मुख्य कामगिरी असें जर कोणी समजेल तर तें मात्र चूक आहे. वक्रोक्ति हा एक पद्धतिविशेष होता इतकाच त्याचा अर्थ आहे. त्यांचें खरें काम वाचकाला देशाभिमानी बनविणें अथवा त्यांच्या गूढस्थ देशाभिमानाला फुंकर घालणें आणि

त्यांच्यापुढे शुद्ध स्वातंत्र्यकल्पना मांडणे हे होय. हे त्यांनी १८९८ पासून ते १९०८ पर्यंतच्या दहा वर्षांत इतक्या उत्कटतेने केले की इकडील वर्तमान-पत्रांच्या इतिहासांत त्याला तुलना सांपडणे, कठिण आहे. . . . त्यांनी आपले काम विलक्षण तडफेने केले. रोम, ग्रीस, स्वित्झरलंड, रशिया, अमेरिका इत्यादि देशांचे इतिहास त्यांनी या एकाच विचाराने धुंडाळिले की देशभक्तीची उदाहरणे त्यांत कोठे गवसत आहेत. आपल्या इतिहासाचे परिशीलन त्यांनी याच विचाराने केले. पुराणांतील कथा थापटून-थोपटून त्यांनी इकडे वळवून घेतल्या. फ्रान्सच्या राज्यक्रान्तीचा इतिहास, रूसो-व्हॉल्टेअर यांची तत्त्वज्ञाने यांतून स्वातंत्र्यविचारांस लागू असलेले भाग इकडल्या परिस्थितीस जमवून घेतले. प्रथम-प्रथम ही शिकवण त्यांनी गोष्टीच्या रूपाने चालू केली. गोष्ट हेंच तेव्हाचे 'काळ' पत्राचे वैशिष्ट्य होते. . . . . 'तरवारीचा हक्क' आणि 'राज्यापहार आणि न्याय' अशांसारख्या लेखांत त्यांनी दाखविलेली प्रतिपादनाची नवी तऱ्हा वाचकांना उल्हसित करी. 'दिल्लीचे तख्त व भाऊसाहेबाचा घण' 'कानपुरची विहीर' 'ब्लॅक होल' अशां-सारख्या लेखांनी मेलेल्या लोकांचा इतिहास किती जिवंत आहे, याची खात्री नसानसांतून अंगांत मिने. 'पिकाच्या पाहाणी'ने स्वातंत्र्याचा अपहार आणि स्वातंत्र्यासाठी कष्ट कसे होत असतात याची जाणीव तलवारीच्या धारेप्रमाणे वाचकांच्या मनांत शिरत असे. ते-ते लेख आतां विसरून गेले. त्यांची नांवे मात्र आठवतात आणि तेव्हां त्यांच्या वाचनाने मनावर झालेले संस्कार हेच मात्र शिल्लक आहेत. बाकी ते सर्व धीरोदात्त, प्रगल्भ आणि चैतन्यकारी वाङ्मय 'अगात् स्मृतिपथम्' (रत्नाकर, सप्टेंबर १९२९).

शिवरामपंतांचे 'काळां'तील लेखन ज्यांनी वाचले त्यांना पूर्वस्मृतींनी जर एवढी हळहळ वाटते, तर प्रत्यक्ष लेखकाला काय वाटत असले पाहिजे? कित्येकदा तर असेहि वाटते की 'साहित्य-संग्रहा'तील त्यांचा 'भासाची भवितव्यता' हा लेख त्यांच्या अंतःकरणांत पूर्वस्मृतींनी उफाळणाऱ्या भावनांचा तर निदर्शक नसावा ना! भासाला उद्देशून ते त्यांत एके ठिकाणी म्हणतात— 'भासा, तुझी नाटकें जाळलीं तेव्हां तूं जिवंत होतास? तुझ्या डोळ्यांदेखत ही गोष्ट झालेली असेल, तर ती पाहून तुझ्या मनाला काय वाटले असेल? तुझी पुस्तके होरपळलेली पाहत असतां तुझे अंतःकरण होरपळून गेले असेल! तुझ्या पुस्तकांतून अग्नीच्या ज्वाळा निघत असतांना तुझ्या हृदयांतूनहि तितक्याच लाल क्रोधाच्या ज्वाळा निघत

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

असतील ! तुझ्या जळणाऱ्या ग्रंथांतील आणि डोळ्यांतील ठिणग्या एकदमच बाहेर पडल्या असतील. भासा, काहीं वेळानें तुझ्या पुस्तकांची आग विझली असेल; पण तुझ्या मनाची आग कधीतरी विझली असेल काय रे ? बहुधा ते बाहेरचे अंगार धुमसण्याचे थांबल्यानंतरहि अनेक वर्षेपर्यंत तुझ्या अंतर्त्यामांतील क्रोधांगार तसेच धुमसत राहिले असतील ! तुझीं नाटकें जळलेलीं पाहून तूं रडला असशील, ओरडला असशील, हळहळला असशील, तळमळला असशील ! त्या आगीच्या उष्णतेनें तुझे हातपाय गार पडले असतील ! आणि त्यांची प्रसवित्री ती तुझी जीभ दुःखातिरेकानें वांकडी पडल्यानंतर कंठाच्या अग्रभागीं आलेले तुझे पंचप्राण त्या पेटलेल्या अर्चींवर आरूढ होऊन त्या सुप्रसिद्ध अर्चिरादि मार्गांनें ब्रह्मलोकाला जाण्याला खरोखर उत्कंठित झाले असतील. ”

आपल्या ऐन कर्तबगारीच्या काळांतील, ज्यांत त्यांनीं आपलें अंतःकरणसर्वस्व ओतलें होतें, तें वाङ्मय डोळ्यांदेखत अंधारकोठडींत पडलेलें किंवा राजभयानें अग्निसात् झालेलें पाहून त्यांना भासाप्रमाणेंच वाटलें असेल यांत मुळींच आश्चर्य नाही.

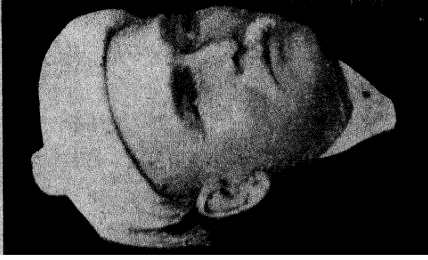
सरकारजमा झालेल्या ‘काळांतील निवडक निबंधां’चे खण्डांपैकीं एक खण्ड — दहावा — १९३७ सालीं नवीन राजकीय सुधारणांनुसार मुंबई प्रांतांत ‘हिंदी राष्ट्रीयसभा’पक्षाचें सरकार अधिकारावर आल्यामुळें बंधमुक्त झाला. बाकीच्यांना प्रकाश केव्हां दिसणार तें एक भविष्यकाळच जाणें !

‘काळां’तील लेखनाखेरीज त्यांचें विशेष उल्लेखनीय वाङ्मय म्हणजे त्यांचा ‘साहित्यसंग्रह’ हा निवडक लेखांचा संग्रह, ‘गोविंदाची गोष्ट’ व ‘विंध्याचल’ या दोन कादंबऱ्या आणि ‘मराठ्यांच्या लढायांचा इतिहास’ हें होय. शिवरामपंतांच्या लेखनांतील वैशिष्ट्यें ‘काळां’तील लेखांतल्याइतकीं जरी नाहीं तरी बऱ्याच उत्कटत्वानें यांत प्रगट झालेलीं आढळतात.

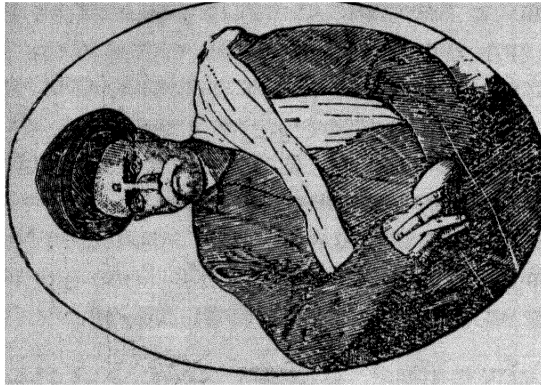
‘साहित्यसंग्रहां’त संकीर्ण स्वरूपाचे २० लेख संग्रहित केले आहेत. त्यांतील काहीं संस्कृतवाङ्मयावरील तर काहीं वेदान्तपर, काहीं ऐतिहासिक तर काहीं रूपकात्मक असे आहेत. यांतील ‘भासाची भवितव्यता’ हा लेख शिवरामपंतांच्या ‘काळां’तील लेखनाची आठवण करून देतो. त्याचप्रमाणें ‘मेघदूतावरून कालिदासाविषयीं’ ‘चारुदत्त आणि मृच्छकटिक’ ‘प्रियदर्शिका व नागानंद हीं नाटकें कोणाचीं ?’ ‘शाकुन्तल नाटकाचा चौथा अंक’ हे लेख त्यांच्या जुन्या संस्कृत वाङ्मयावरील भक्तीचे व त्यावरील त्यांच्या व्यासंगाचे निदर्शक आहेत.

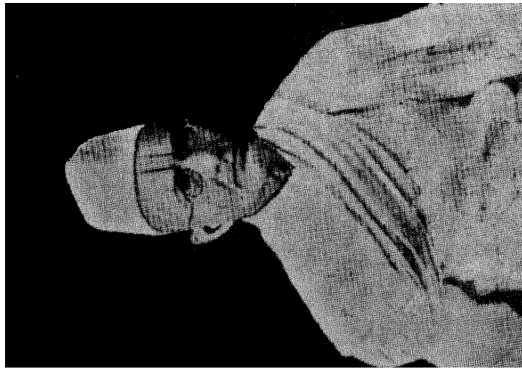
दिवाकर

गोविंद बल्लाळ देवल

गोपाळराव हरि देशमुख

शिवराम महादेव परांजपे

‘गोविंदाची गोष्ट’ व ‘विंध्याचल’ या धड सामाजिक नाहींत धड ऐतिहासिकहि नाहींत अशा रम्याद्भुत कथांत मोडण्यापैकी कादंबऱ्या आहेत. यांत जागोजाग शिवरामपंती पद्मतीप्रमाणे लांबलांब काव्यमय वर्णनें, स्वगत भाषणे आणि गुलामगिरी, परवशता, मातृभूमीचे दैवदुर्विलास यांसंबंधीचे हृदय हलवून सोडणारे उद्गार वाचावयास सांपडतात. या कादंबऱ्या कादंबरीच्या आधुनिक तंत्राच्या कसोटीला उतरण्यासारख्या नसल्या तरी चटकदार वठल्या आहेत. मनाला कांहीं काळ थक करून सोडणारी त्यांची कल्पना आपला बहुरंगी पिसारा फुलवून त्यांत जागोजाग नृत्य करतांना आढळते, आणि तिच्या नूपुरध्वनींत वाचकाच्या मनाचा लय कांहीं काळ तरी लागल्याशिवाय राहत नाहीं.

‘मराठ्यांच्या लढायांचा इतिहास’ या पुस्तकांत १८०२ ते १८१८ या कालांत झालेल्या महत्त्वाच्या चौदा लढायांचा इतिहास विवेचिलेला आहे. या साऱ्या लढाया अपेशी ठरल्या; त्यांचा शेवट स्वातंत्र्यनाशांत झाला. मराठ्यांना असें हें अपेश कां आलें, पाहतां-पाहतां परक्यांचें राज्य कसें सुरू झालें याची कारणमीमांसा अगदीं स्पष्ट शब्दांत त्यांनीं यांत पुराव्यानिशीं केली आहे. यांत ज्या-ज्या वेळीं इंग्रजांच्या कारस्थानांचें, त्यांनीं मराठे सरदारांत फुट पाडण्याकरितां चालविलेल्या प्रयत्नांचें व त्याला बळी पडलेल्या लोकांचें वर्णन करण्याचा प्रसंग येतो, त्या-त्या वेळीं त्यांच्या मनाचा तोल स्थिर राहूं शकत नाहीं. ते क्रोधाविष्ट होतात, त्वेषाचे-तिरस्काराचे लोळचे लोळ त्यांच्या लेखणींतून बाहेर पडूं लागतात.

इतिहाससंशोधक म्हणून शिवरामपंतांची विशेषशी प्रसिद्धि नसली तरी इतिहास हा त्यांचा बराच आवडीचा विषय होता असें म्हणतां येईल. वरील वाङ्मयाच्या द्वारां त्यांनीं निरनिराळ्या प्रकारांनीं इतिहासांत विहार केलेला आहे. ‘काळां’तील निबंधांतून पार्श्वभूमीकरितां व स्फूर्तीचें लोण घेण्याकरितां त्यांनीं इतिहासाचा अनेक वेळां व भरपूर उपयोग केला आहे. संस्कृत वाङ्मयासंबंधींच्या निबंधांतून तत्कालीन परिस्थिति विशद करतांना त्यांना प्रामुख्यानें इतिहाससंशोधनाचाच अवलंब करावा लागलेला आहे. ‘मराठ्यांच्या लढाया’ म्हणजे तर बोलून-चालूनच ऐतिहासिक उलाढालींचा विषय. पण याव्यतिरिक्त मराठी भाषा व मराठी वाङ्मय यांचेहि त्यांनीं सूक्ष्म ऐतिहासिक दृष्टीनें बरेच निरीक्षण केले होते. ह्या निरीक्षणाचें फळ ‘भारत-इतिहास-संशोधक मंडळांत’ त्यांनीं वाचिलेल्या अनेक शब्दांच्या

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

व्युत्पत्तिविषयक व वाङ्मयसंशोधनपर अशा निबंधांच्या रूपानें आपल्याला मिळालें आहे. त्या मंडळाच्या निरनिराळ्या वार्षिक इतिवृत्तांतून व संभेलनवृत्तांतून ते निबंध समाविष्ट आहेत. ' मत्स्येंद्र व गोरक्ष यांचा एक उल्लेख ' ' मोरोपंतांची भगवद्गीता ' ' जनाबाईचा थालीपाक ' ' मिराबाईचें आख्यान ' ' श्री नामदेवकृत ज्ञानेश्वरांची समाधि, सोपानदेवाची समाधि, व नामदेवाची आळ ' इत्यादि त्यांतील कांहीं मुख्य निबंधांच्या नांवांवरून त्यांच्या विषयव्यापाची कल्पना येईल. पण या त्यांच्या शुद्ध ऐतिहासिक संशोधनपर अशा निबंधांतूनहि त्यांच्या इतरत्र आढळणाऱ्या लेखनपद्धतीप्रमाणें तत्त्व थोडेंच पण विवेचनाचा फुगारा मात्र कापूस पिंजारून ठेवावा तसा फार मोठा असाच प्रकार पुष्कळ अनुभवास येतो, आणि व्युत्पत्तीच्या संबंधांत तर अनेक वेळां कल्पनांच्या भरान्या व ओढाताण यांचाच खेळ पाहावयास मिळतो. तथापि अभ्यासकानें त्यांचा हा लेखनविभाग उपेक्षून मात्र चालावयाचें नाहीं इतकें महत्त्व ग्राह्यांशाच्या दृष्टीनें त्याला आहेच हें निर्विवाद.

येथवर विवेचिल्याप्रमाणें शिवरामपंतांनीं आपली लेखणी काव्य, नाटक, कथा, कादंबरी, इतिहाससंशोधन या सर्व क्षेत्रांत चालविली हें तर खरेंच. परंतु त्यापेक्षाहि खरें सांगावयाचें म्हणजे निबंधलेखनांतील तिचे आकर्षक विलास यांपैकीं कोणत्याहि एका क्षेत्रांत तितक्या उत्कटतेनें घडलेले आढळत नाहींत. आणि त्यामुळेच शिवरामपंत हा शब्द उच्चारतांना ' काळांतील निवडक निबंध ' च ठसठशीतपणें डोळ्यांसमोर येतात.

परांजपे शिवराम महादेव यांचें वाङ्मयः—

निबंधः—(१) काळांतील निवडक निबंध—भाग १-१०; (२) साहित्य संग्रह—भाग १-२, १९२२, १९२५; (३) स्वराज्यांतील निवडक निबंध.

नाटकें—(४) सं. कादंबरी, १८९७; (५) मानाजीराव, १८९८, १९२८; (६) रामदेवराव, १९०६; (७) भीमराव, १९०७; (८) पहिला पांडव, १९३१; (९) मीराबाई (अपूर्ण).

कादंबऱ्याः—(१०) गोविंदाची गोष्ट, १९१८, १९२५; (११) विंध्याचल, १९२४.

संकीर्णः—(१२) तर्कसंग्रह-दीपिका, १८९९, १९१०; (१३) तर्कभाषा, १९०४; (१४) तर्कसंग्रह, १९२२; (१५) रामायणाविषयी कांहीं विचार; (१६) अर्थशास्त्र; (१७) सूर्याच्या गैरसोई, १९२०;

(१८) अहल्याजारकाव्य, १९२४; (१९) कालिदासानें न लिहिलेलें नाटक, १९२५; (२०) अर्थसंग्रह, १९२७; (२१) मराठ्यांच्या लढायांचा इतिहास, १९२८; (२२) शाकुंतल नाटकांतील चौथा अंक, लोकशिक्षण (नवें) वर्ष २ अंक ३-४ स. १९२९.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास:—

- (१) मराठी साधुकवि विरुद्ध प्रो. शि. म. परांजपे - गोविंदसुत, १९३६.
- (२) मानाजीराव - परीक्षण, श्री. कृ. कोल्हटकर, विविधज्ञानविस्तार, नोव्हेंबर १९०१.
- (३) भासावरील आक्षेपाचें खंडण - नवयुग, मार्च, मे १९१७ एप्रिल १९१८.
- (४) अर्थसंग्रहाचें मराठी विवरण - चि. वि. वैद्य, चित्रमयजगत्, सप्टेंबर १९२७.
- (५) पहिला पांडव, परीक्षण - ना. बा. केळकर, चित्रमयजगत्, फेब्रुवारी १९३१.
- (६) साहित्यसंग्रह भाग १-२, र. दा. कारमरकर, रत्नाकर, जुलै १९२६.
- (७) मराठी लघुकथा - परांजपे, ले. दि. वि. आमोणकर, रत्नाकर, ऑक्टोबर १९२९.
- (८) पहिला पांडव, परीक्षण - व. शां. देसाई, रत्नाकर, डिसेंबर १९३०.
- (९) मृत्युलेख - श्री. म. माटे, रत्नाकर, सप्टेंबर १९२९.
- (१०) प्रो. शि. म. परांजपे - शब्दचित्र, दि. वा. दिवेकर, रत्नाकर, ऑक्टोबर, १९२९.
- (११) मृत्युलेख - चित्रमयजगत्, ऑक्टोबर १९२९.
- (१२) मृत्युलेख - केसरी सारसंग्रह, १९२९ पृष्ठ ३९५.
- (१३) कै. शि. म. परांजपे - न. र. फाटक, यशवंत, अंक ११ वा १९२९.
- (१४) प्रो. शिवरामपंत परांजपे - चरित्र व आठवणी,

ओगले व बर्वे, १९३६.

पाटणकर परशुराम नारायण [१८६०-१९२९] निबंधकार व कवि. यांचा जन्म पुणे जिल्ह्यांतील चासकमाण गांवीं झाला. वडील लहानपणींच वारल्यामुळें यांचें संगोपन व शिक्षण मातुलगृहीं झालें. १८८५ सालीं बी.ए. झाल्यावर यांनीं प्रथम पुणे येथें 'न्यू इंग्लिश स्कूल'मध्ये शिक्षकाची नोकरी धरली व तेथून पुढें इंदूरस येऊन तेथील हायस्कूलांत संस्कृत शिक्षकाचें व मग 'होळकर कॉलेज'त मुख्य संस्कृत अध्यापकाचें काम केलें; आणि या अवधींत १८९८ सालीं एम्. ए. ची पदवीहि संपादन केली. नंतर उज्जैन येथील 'माधव कॉलेज'त इंग्लिश व संस्कृत या विषयांच्या अध्यापकाची जागा यांस मिळाली व

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

१९०५ मध्ये तें कॉलेज बंद पडल्यावर तेथील म्युनिसिपालिटीच्या मुख्याधिकाऱ्याच्या जागी त्यांची योजना झाली; परंतु हें काम त्यांच्या स्वभावास व अभिरुचीस योग्य नसल्यामुळे तें त्यांनी लवकरच सोडून दिलें. आणि पंडित मदनमोहन मालवीय यांच्या आग्रहावरून बनारस येथील 'सेंट्रल हिंदु कॉलेज'त संस्कृत भाषेच्या मुख्याध्यापकाची जागा स्वीकारली. पुढें १९१२ मध्ये काहीं आगंतुक कारणांमुळे त्यांना ती जागा सोडणें भाग पडलें. नंतर ते देवास येथें येऊन राहिले. तेथें त्यांच्यावर धाकट्या पातीच्या सरकारांची मर्जी बसून त्यांनी यांस प्रथम आपले खानगी चिटणीस व नंतर विद्याधिकारी नेमिलें. १९१८ त देवास सोडून ते पुनः बनारसला गेले व तेथील 'हिंदु युनिव्हर्सिटी'त रिलीजस इंस्ट्रक्टरच्या जागी रुजू झाले. तेथें असतांनाच यांना १९२७ मध्ये पक्षघाताचा विकार जडला म्हणून ते नोकरी सोडून इंदूरस आपल्या चिरंजीवांकडे येऊन राहिले व शेवटीं तेथेंच दोन वर्षांनीं त्यांचें देहावसान झालें. यांना साहित्यसेवेची आवड फार लहानपणापासून होती. संस्कृत भाषेवर असलेलें यांचें प्रेम व प्रभुत्व प्रशंसनीय होतें. श्रीक्षेत्र काशी येथें त्यांनीं 'धर्मसंगति' नांवाचें संस्कृत मासिकहि काहीं दिवस चालविलें होतें. महाभारतातील जयद्रथवध प्रसंगावर यांनीं लिहिलेलें 'वीरधर्मदर्पण' नांवाचें संस्कृत नाटक 'अजमीर बोर्ड'ने नुकतेंच १९३४-३५ सालच्या इंटरमीजिएट परीक्षेकरतां संस्कृत विषयांत नेमलें होतें. इंजर्जीतहि यांनीं हिंदुधर्मविषयक सात-आठ पुस्तकें लिहिलीं आहेत. शिवाय शिशुपालवध, रघुवंश, शाकुंतल, किरातार्जुनीय, काव्यादर्श वगैरे संस्कृत ग्रंथांवर विद्यार्थ्यांच्या उपयोगासाठीं यांनीं लिहिलेलीं इंग्रजी टिपणी पुस्तकें प्रसिद्धच आहेत. मराठीत यांनीं काहीं निबंध व लघुकाव्ये लिहिलीं आहेत. 'मराठी भाषेच्या माहेराचें सिंहावलोकन' या त्यांच्या संशोधनात्मक निबंधाची प्रशंसा इतिहासाचार्य राजवाडे यांनीं मुक्तकंठानें केलेली सर्वश्रुतच आहे. 'काव्यरत्नावलि' मासिकाच्या आद्य परीक्षक मंडळांतील हे एक सदस्य होते. यांची अप्रकाशित अशी बरीच कविता आहे ती अलिकडे त्यांच्या चिरंजीवांकडून हळूहळू प्रसिद्ध होऊं लागली आहे ही आनंदाची गोष्ट होय. यांच्या कवितांची रचना प्रौढ असून तींतून एकप्रकारें त्यांच्या उत्कट भाविक बुद्धीचा रम्य विलास दिसून येतो.

कृ. गं. कवचाळे.

पाटणकर प. ना. यांचें वाङ्मयः—

(१) भारतीय नाट्यशास्त्रासंबंधी सुचलेले विचार. (२) कांहीं मराठी शब्दांच्या व्युत्पत्तीचे मार्ग अथवा मराठी भाषेच्या माहेराचें सिंहावलोकन. (१९०७). (३) समवृत्ती गीतगोविंद. (४) ब्रह्मोद्धार गाथा. (५) मल्लारिराजप्रशस्ति अथवा मेंडकी मैदानचा सुखवास. (६) छात्रसंकटमोचनार्थ घांवा व इतर स्फुट कवितासंग्रह. (७) स्फुट पद्यसंग्रह.

चरित्र, चर्चा, अभ्यासः—

(१) चरित्र - न. शं. रहाळकर ('वीरधर्मदर्पण' नाटकाच्या मराठी भाषांतरास जोडलेलें.)

पाटणकर माधवराव [१८६२-१९१६] नट व नाटककार.

जन्म सातारा जिल्ह्यांतील विठें या गांवीं झाला. यांचें मराठी सहा व इंग्रजी चार इयत्तांपर्यंत शिक्षण होऊन थोडेंसें वेदाध्ययनहि झालें होतें. हे वयाच्या १९ व्या वर्षीं मुंबईस मामाकडे राहावयास आले असतां त्यांस गाण्याचा व नाटकें पाहण्याचा नाद लागला. पुढें उरणकरांच्या चाळींत त्यांनीं एक क्लबहि काढला. १८८४ सालीं या क्लबाचें त्यांनीं नाटकमंडळींत रूपांतर केलें व ते बाहेरगांवीं खेळ करीत हिंडूं लागले. “ कै. अण्णासाहेबांनीं (किलोस्कर) आपलीं नाटकें वाटेल त्यांनीं करण्यास या वेळीं परवानगी ठेविल्यामुळे कोणत्याहि नवीन नाटकमंडळी काढणाऱ्यावर अनंत उपकार करून ठेविले होते. त्याप्रमाणे माधवराव हे त्यांचींच नाटकें पूर्वीं करीत असत. १८९० सालीं बेळगांव मुक्कामी कंपनी आल्यावर दुसऱ्या नाटककर्त्यांचीं कांहीं नाटकें बसवून प्रयोग चालू झाले; पण त्या नाटककारांस मोबदला देण्याइतके जवळ पैसे नसल्यामुळे एके दिवशीं एका नाटककारांकडून आयत्या वेळीं खेळ बंद करण्याचा सरकारी हुकूम आल्यामुळे खेळ बंद करणे भाग पडलें. यामुळे आपण यापुढें स्वतः नाटकें रचून तीं लोकांपुढें आणावीं असा त्यांनीं निश्चय केला; व सन १८९१ सालीं ' विक्रम-शशिकला ' नांवाचें नाटक रचून त्याचा प्रयोग करून दाखविला. ' विक्रम-शशिकले 'च्या पूर्वींहि त्यांनीं एक-दोन गद्य नाटकें लिहिलीं होती. त्यांपैकीं ' अधिकारमदविपाक ' नांवाचें नाटक हे करीतहि असत. ' विक्रम-शशिकला ' नाटकानें लोकांच्या अभिरुचीस नवीन वळण

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

लागल्याने या नाटकास पैसा चांगला मिळू लागला, व तेथूनच माधवरावांच्या मंडळीस उत्कर्षावस्था प्राप्त झाली. 'विक्रम-शशिकला' संगीत असे पहिलेच असल्यामुळे त्या वेळी त्यांजवर अनेकांच्या टीकाहि आल्या. माधवरावांनी त्यांकडे लक्ष न देतां व धीर न सोडतां नाटकें लिहिण्याचा आपला उद्योग अव्याहत चालविला. त्यांनीं एकंदर २४ नाटकें लिहिलीं व तीं सर्व आपल्या मंडळीकडून करविलीं. माधवराव कोणाजवळ अभिनय शिकले नाहीत. त्यांचे कोणतेहि काम स्वाभाविक अभिनयाने होत असे. विशेषतः त्यांची रागाची भूमिका बहारीची वठत असे. प्रसिद्ध चित्रकार राजा रविवर्मा यांनीं देखील आपलीं चित्रे प्रसिद्ध करतांना यांच्याकडून मुद्दाम पोश्शिन्स घेतल्या आहेत. त्यांपैकीं गंगावतरणाच्या चित्रांतील शंकराचे चित्र माधवरावजींचे आहे. ग्वाल्हेराधिपति माधवराव शिंदे यांची यांजवर फार कृपा असे. त्यांनीं यांस बरीच आर्थिक मदत केली."

आधार - 'रंगभूमि' १९१६

पाटणकरांचीं नाटकें: - (१) विक्रम-शशिकला; (२) सीमंतिनी, १९०५; (३) सत्यविजय; (४) युवतिविजय, १८९४; (५) कनककांता; (६) वसंतचंद्रिका, १८९४; (७) वत्सला; (८) वीर त्रिविक्रम; (९) प्रेमदर्शन; (१०) सैरंध्री; (११) द्रौपदीवस्त्रहरण, १९०३; (१२) कलिप्रभाव; (१३) सत्यनारायण; (१४) भस्मासुर; (१५) सुदामदेव; (१६) इंद्रुमती-चंदुलाल; (१७) रणछोडराय, हिंदी व गुजराथी (१८) मानसन्मान (१९) समाजसंजीवनी (२०) श्रीतुकाराम (२१) संत तुलसीदास, हिंदी; (२२) नरकेसरी; (२३) अधिकारमदविपाक; (२४) मानवी पोपट-मैना.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास: -

(१) चरित्रात्मक लेख, मुजुमदार, रंगभूमि, १९१६.

(२) विक्रम-शशिकला - टीका, ले. श्री. कृ. कोल्हटकर, वि. ज्ञा. विस्तार, पु. २४ अं. ४, १८९२.

पाठारे आत्माराम मोरेश्वर [१८६८-१९३१] नाटककार. यांचा जन्म ता. १० ऑक्टोबर सन १८६८ रोजी ठाणें येथे झाला. श्रीमंत चिमणाजी आप्पा पेशव्यांनीं इ. स. १७३९ सालीं वसईचा किल्ला फिरंग्यांच्या ताबडींतून सर करतेवेळीं ज्या गंगाजी मुरारजी वगैरे वीर पुरुषांनीं लढतां-लढतां

आपले प्राण धारातीर्थी अर्पण केले त्या अणजूरकर नाईक घराण्यांत यांच्या मातोश्रीचा जन्म. यांचे आजोबा विठोबा हे सन १८२६ साली महाडास सब्जजाचे हुद्यावर होते. ज्या वेळी (ता. २८ एप्रिल १८५३) मुंबई ते ठाणे जी. आय्. पी. रेल्वे सुरू झाली त्या वेळी वडील चुलते जगन्नाथ यांना ठाण्यास पहिलेच स्टेशनमास्तर नेमले. यांचे वडील रेल्वे कंपनीचेच एक साधारण नोकर होते. आजोबानंतरचा कुटुंबाचा बऱ्याच वर्षांचा काळ सुखासमाधानाने गेला; परंतु प्रस्तुत नाटककाराच्या अगदी अल्पवयांत भवचक्राचे फेऱ्यांत वडील चुलते व तीर्थरूप सांपडून कालवश झाल्यामुळे कुटुंबाचा चोंहो बाजूनी छळ होण्यास आरंभ झाला. तशाहि परिस्थितीतून आत्मारामजी यांस मातुलपक्षाचा पार्तिबा मिळाला व त्यांना आपले डोकें वर काढतां आले. मराठी व इंग्रजीचा अभ्यास साधारणपणे पूर्ण झाल्यानंतर चित्रकलेचा अभ्यास करण्याकरितां 'स्कूल ऑफ आर्ट'मध्ये ते जाऊं लागले. परंतु कौटुंबिक अडचणीमुळे त्यांना लवकरच तो अभ्यास अर्धवटच सोडून देऊन मुंबईतील 'श्रीशिवाजी हायस्कूल'मध्ये चित्रकला व मराठी भाषा शिकविण्याचें काम पत्करावें लागलें. यापुढें त्यांनीं नाट्यव्यासंगाला सुरवात केली. प्रथमतः नमुन्यादाखल 'मार्केडेय' नांवाचें पौराणिक नाटक लिहिलें. सन १८८८ सालीं त्यांनीं 'सं. वसंत-इंदिरा' नाटक लिहिलें. शिवाय 'भिल्लीणी' 'महानंदा' व 'मद्यपाननिषेध' (- 'मुंबई मद्यपान निषेधक मंडळा'ने १९०८ सालीं बक्षिस दिलेलें -) अशीं तीन काव्येहि लिहिलीं. त्यानंतर सन १८९० सालीं त्यांनीं प्रसिद्ध 'संगीत संभाजी' नाटक लिहिलें. या नाटकांतील वीररस, तेजस्वी भाषा, व प्रभावी विचारसरणी हीं श्रोत्यांच्या अंतःकरणांत कालवाकालव उत्पन्न करीत. महाराष्ट्रीय प्रमुख नाटक मंडळ्यांनीं कांहीं दिवस या नाटकाचेच प्रयोग करण्यास सुरवात केली; महाराष्ट्राबाहेरहि म्हणजे काशी बनारस, गोवें, कारवार अशा ठिकाणींहि या नाटकाचें प्रयोग लोकप्रिय झाले. दुर्दैवानें हें समाजांत चेतना उत्पन्न करणारें व भावनोदीपक नाटक सन १९१२ सालीं सरकारच्या अवकृपेस पात्र झालें. सरकारनें जातीजातींत यानें वैमनस्य वाढतें असा आक्षेप घेऊन त्या नाटकाचा बळी घेतला. सदर लेखकाचें सन १८९८ मधील 'रणसिंह बाजी' हें संगीत नाटकहि उत्तम वडलें होतें. त्यांत

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

पहिले बाजीराव पेशव्यांचे संविधानक चितारले होते. परंतु याहि नाटकाच्या प्रयोगाला सरकारचा तोंडी मनाईहुकूम झाला. सन १९१२ साली त्यांनी सं. 'मृगाभास' हें पौराणिक नाटक लिहिलें. सन १९१९ साली दादर मुंबई येथील रा. मा. चोणकर यांनी दोनशें रुपयांचें बक्षीस जाहीर करून नाटककारांस उत्तेजन देण्याचें ठरविलें. पाठारे यांनी 'भक्त नरहरी' हें पौराणिक गद्य नाटक लिहून तें बक्षीस मिळविलें. यानंतर १९२५ साली 'राधाराधन' (— एका पदवीधर वेश्यागमन्याचें भेसूर चित्र —) नांवाचें गद्य नाटक लिहिलें. याशिवाय 'सं. वत्सराज्यारोहण' व 'भयंकर रक्तपात' वगैरे नाटके यांनी लिहिली असून ती अप्रकाशित आहेत. सन १८९४ मध्ये 'किलोस्कर नाटक मंडळी'ने जाहिरात देऊन उत्तम नाटके मागविली होती, त्या वेळी यांनी 'नीतिसंहति' हें नाटक लिहिलें व संबंध महाराष्ट्रांतून आलेल्या नाटकांतून यांच्या नाटकाचा दुसरा क्रम लागला ही गोष्ट लेखकाच्या लेखनपटुत्वाची उत्तम साक्ष देते.

पाठारे आ. मो. यांचें वाङ्मयः—

(१) मार्कंडेय नाटक; (२) सं. वसंत-इंदिरा नाटक, १८८८; (३) सं. छत्रपति संभाजी, १८९१, १८९४, १९०३; (४) नीतिसंहति, १८९४; (५) सं. रणसिंह बाजी, १८९८; (६) सं. मृगाभास, १९१२; (७) भक्त नरहरि, १९१९; (८) राधाराधन, १९२५; (९) भिल्लिणी (काव्य); (१०) महानंदा (काव्य); (११) मद्यपाननिषेध (काव्य).

चरित्र, चर्चा, अभ्यास :—

(१) मृत्युलेख, चित्रमयजगत, आक्टोबर १९३१.

पाध्ये पांडुरंग जनार्दन [१८४१ - १९१२] व्याकरणचर्चिक.

हे ठाणें जिल्ह्यांतील वसई तालुक्यांतील आगाशी येथें राहणारे. यांचा 'स्वर-व्यंजन व्यवस्था' (१९११) हा ग्रंथ त्यांनी वयाच्या सत्तराव्या वर्षी प्रसिद्ध केला. आपल्या भाषेंत उच्चार व लेखन यांत पुष्कळदां भेद आढळतो; तो अशास्त्रीय असल्यामुळे त्यांनी आपल्या 'स्वर-व्यंजनव्यवस्थे'त तो नाहीसा करण्याचा कौशल्यपूर्वक प्रयत्न केला आहे. यांच्या वरील पुस्तकाच्या सुस्वातीस यांनी आपलें आत्मचरित्रहि थोडक्यांत दिलें आहे.

पारख बळवंत खंडूजी [१८५१ - १९०४] कवि व निबंधकार.

यांचा जन्म ओझर (नाशिक) गांवीं झाला. याच गांवीं सरकारी मराठी शाळेंत सहा इयत्तापर्यंत अभ्यास झाल्यावर त्यांनीं सरकारी शिक्षणखात्यांत शिक्षकाची नोकरी धरली. पुढें ही नोकरी सोडून हे पोलिसखात्यांत राहिले. पण अधिकाऱ्यांशीं न पटल्यामुळें १८८९ त त्यांनीं राजिनामा दिला.

बळवंतरावांस लहानपणापासून ज्ञानसंपादनाची मोठी आवड होती. कोठें कांहीं सुभाषित कानीं पडलें कीं टिपून ठेवावयाचें असा त्यांचा पाठ होता. अशा सुभाषितांनीं भरलेल्या त्यांच्या कितीएक वह्या आहेत. त्याप्रमाणेंच त्यांस ग्रंथांचा शौक होता. चांगलें पुस्तक पाहिलें कीं तें विकत घ्यावयाचें, मग त्यास कितीहि किंमत पडो, अशी त्यांची रीत असे. त्यांची अर्धी प्राप्ती ग्रंथसंग्रहाकडे खरचत असे. शिवाय ही त्यांची ग्रंथभक्ति जाणून त्यांचे चाहते गोपाळराव हरि देशमुख, महादेव गोविंद रानडे, गंगाधर नरसिंह केतकर इत्यादि मोठे गृहस्थ त्यांस ग्रंथ बक्षीस देत असत. तसेंच हे आपल्या वक्तृत्वानें, काव्यरचनेनें, समयोचिततेनें आणि रसिकतेनें सगळ्या महाराष्ट्रियांत प्रसिद्धीस आले होते; त्यांच्या योगानें सर्व मराठी ग्रंथकार आणि शेट तुकाराम जावजीसारखे नामांकित ग्रंथप्रकाशक त्यांस ग्रंथ नजर करीत असत. त्यांत विशेष संतोषाची गोष्ट ही होती कीं ते ग्रंथ घेऊन ते नुसते पुजून ठेवीत नसत, तर ते लक्षपूर्वक वाचीत असत, आणि त्यांतल्या सर्व गोष्टी त्यांस वाटेल तेव्हां आठवत असत. त्यांचे वेगळे-वेगळे रुमाल बांधलेले व्यवस्थित ठेविले आहेत. एवढा मराठी ग्रंथांचा संग्रह सबंध महाराष्ट्रांत दुसऱ्या कोणाहिपार्शीं नाहीं. गेल्या पन्नास-साठ वर्षांत म्हणजे इकडे छापखाने चालू झाल्यापासून मराठींत जितकीं पुस्तकें शिळेंवर किंवा टंकांनीं छापलीं आहेत त्यांतल्या बहुतेक सर्वांची एक-एक प्रत त्यांच्या संग्रहांत आहे. बळवंतरावांचें पाठांतर जबर होतें. तुकाराम, मोरोपंत व वामन यांचीं प्रकरणेंच्या प्रकरणें हे तोंडपाठ म्हणत. संस्कृत आणि हिंदी सुभाषितांचा त्यांचा भरणा मोठा असे. त्यामुळें त्यांच्या व्याख्यानांस फार रंग चढे. यांनीं गद्यापेक्षां पद्य पुष्कळ लिहिलें आहे. त्यांतलें थोडेंसें छापलें आहे. यांचीं 'ज्ञानेश्वरमहाराजांचें चरित्र' 'दुर्व्यसन-निषेधाष्टक' आणि 'विष्णुसहस्रनाममंजरी' हीं पुस्तकें 'निर्णयसागर'च्या मालकांनीं छापलीं आहेत.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

बळवंतरावांस इतर वृत्तापेक्षां कटाव आणि फटके फार चांगले साधत असत; ते त्यांनीं शेंकडों विषयांवर लिहिले आहेत; किंबहुना त्यांच्या वेळच्या महाराष्ट्रांतला एकहि प्रचलित विषय त्यांतून सुटला नाही असें म्हटलें तरी चालेल. असे कटाव आणि फटके ते बोलतां-बोलतां रचीत असत. ते त्यांच्या तोंडांतून ऐकावयास फारच गोड लागत असत. ते कांनीं पडले म्हणजे बळवंतराव हे सध्यांच्या काळचे फंदी आहेत असें श्रोत्यांस वाटे. ह्याशिवाय त्यांना श्लोक आर्याहि चांगल्या रचितां येत असत.

‘ज्ञानेश्वर महाराजांच्या चरित्रा’बद्दल त्यांस ‘दक्षिणा प्राइज् कमिटी’ने बक्षीस दिलें होतें. दंतकथा वगळून केवळ उपलब्ध अशा खऱ्या माहितीनें लिहिलेलें असें हें एकच व चांगलें चरित्र आहे. तुकोजीराव महाराज होळकरांकडून एका कविते-बद्दल शैलापागोटें बक्षीस आलें होतें. श्रीमंत महाराज सयाजीराव गायकवाड, जव्हारचे राजे इत्यादि राजेरजवाड्यांनीं हीं यांचीं काव्ये ऐकून किती एक वेळां यांची चांगली संभावना केली होती. युवराज फत्तेसिंह महाराज गायकवाड ह्यांच्या विवाहोत्सवावर त्यांनीं केलेल्या कविता ऐकून श्रीमंत सयाजीराव महाराजांनीं मोठी देणगी देऊन त्यांचा बहुमान केला. ते बळवंतरावांचीं पद्ये तासाचे तास ऐकत बसत. (आधार - ‘बालबोध’, १९०४)

पारख व. खं. यांचें वाङ्मयः—(१) जयवर्णन, काव्य, १८८२; (२) ज्ञानेश्वर महाराजांचें चरित्र, १८८६, १८८९; (३) दादाभाई नौरोजी, कटाव, १८९४; (४) वेरूळच्या लेण्यांचें वर्णन, कटाव, १८९५; (५) सनातन भारत धर्म महापरिषदेची हकीगत, कटाव १८९६; (६) दुर्व्यसननिषेधाष्टक, १८९६; (७) वज्रेश्वरी चरित्र, स्थलवर्णन, १८९८; (८) विष्णुसहस्रनामार्थमंजिरी (और्वीबद्ध) १९००.

पारखी पांडुरंग गोविंदशास्त्री [१८४४-१९११] कवि व ग्रंथकार. पुणे जिल्ह्यांतील खेड तालुक्यांतील कडूस या गांवीं यांचा जन्म झाला. लहानपणीं यांनीं संस्कृत व्याकरण, व्युत्पत्ति अलंकार, वगैरेंचें अध्ययन केलें व पुढें मोठ्या वयांत इंग्रजी भाषेचें ज्ञानहि स्वप्रयत्नानें चांगलेंच कमविलें. यांचें बरेंचसें आयुष्य शिक्षकाचे धंद्यांत गेलें. शेवटचीं कांहीं वर्षे पुण्याच्या ‘आनंदाश्रमांत’ व डॉक्टर भांडारकर यांच्या हाताखाली शास्त्री म्हणून त्यांनीं काम केलें. यांची स्फुट कविता ‘काव्यरत्नावली’त प्रसिद्ध झाली आहे.

पारसनीस दत्तात्रय बळवंत

पारखी पां. गो. यांचें वाङ्मयः - (१) मित्रचंद्र, कादंबरी, १८७९, १८८४, १९०९; (२) बोधामृत, काव्य, १८८४, १८८८; (३) षड्भुतुवर्णन, काव्य, १८८२; (४) बाणभट्ट, चरित्र, १९०५, १९११; (५) कादंबरीकथासार; (६) कादंबरीसार, १९०८; (७) श्रीहर्षचरित्र, १९११; (८) हंसिका, नाटक; (९) कृष्णकुमारी, काव्य.

चरित्र, चर्चा, अभ्यासः—

(१) चरित्र, काव्यरत्नावली, जुलै १९११.

(२) षड्भुतुवर्णन, परीक्षण, विविधज्ञानविस्तार, पुस्तक १५ अंक ११-१२ स. १८८३.

(३) श्रीहर्ष, परीक्षण, विविधज्ञानविस्तार, पुस्तक ४२ अं. ८ स. १९११.

(४) कृष्णाकुमारी, परीक्षण, निबंधचंद्रिका, अंक ३५ स. १८८५.

(५) बाणभट्ट आणि श्रीहर्ष, बा. गं. टिळक, 'लो. टिळकांचे केसरीतील लेख'.

भाग ४ था पृष्ठ ४७३-४८०.

पारसनीस दत्तात्रय बळवंत [१८७०-१९२६] इतिहास-संशोधक. यांचा जन्म सातारा येथे १८७० च्या नोव्हेंबर ता. २७ ह्या दिवशी झाला. पारसनीस घराणे सातारा येऊन स्थायिक होण्यापूर्वी सातारा जिल्ह्यांतील माण तालुक्यांत असलेल्या मलवडी नामक खंडेगांवांत राहत असे. मलवडीच्या घाटग्यांच्या आश्रयास पारसनीसांचे पूर्वज होते अशी माहिती मिळते. पारसनीस या कुलनामाचा अर्थ फारशी पत्रव्यवहार करणारा मुन्शी असा आहे. दक्षिणेत बहामनी राज्याची स्थापना होऊन मुसलमानी राजवट झाल्यानंतर राजकीय व्यवहारांत फारशी भाषेचा प्रवेश होणे अपरिहार्यच होतें. मुसलमानी अमदानीतील मराठे सरदार आणि विजापुर, अहमदनगर, बेदर, इत्यादि ठिकाणी अस्तित्वांत आलेलीं मुसलमानी राज्ये यांचा परस्पर पत्रव्यवहार फारशी भाषेतून चालत असला पाहिजे. हा पत्रव्यवहार ज्यांच्यातर्फे चालत असे ते फारशी-नवीस - पारसनवीस - पारसनीस होत. मलवडीच्या घाटग्यांच्याकडे असतांना पारसनीसांच्या पूर्वजांकडे फारशी दत्तर पाहण्याचें काम असावे असा तर्क आहे. तर्क म्हणण्याचें कारण एवढेंच यासंबंधी ऐतिहासिक पुरावा सांपडत नाही.

बापूसाहेब ह्या नांवांनैच पारसनीस हे त्यांच्या घरोब्याच्या परिचित मंडळींत व सार्वजनिकरीत्या इतरत्रहि ओळखले जात. त्यांचें मराठी व इंग्रजी शिक्षण

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

साताऱ्यालाच झाले. इंग्रजी शालेंत असतांना वादविवादसभांमध्ये ते प्रामुख्याने भाग घेत. वर्गामध्ये ते बुद्धिमान विद्यार्थी म्हणून प्रसिद्ध असण्याऐवजी बहुश्रुत विद्यार्थी म्हणूनच त्यांचा लौकिक विशेष होता. हायस्कूलमध्ये असतांनाच त्यांना वाचनाचा आणि लेखनाचा मनस्वी नाद लागला; आणि या नादापार्यां त्यांचे अभ्यासाकडे दुर्लक्ष झाले. भराभर परीक्षा पास होऊन कॉलेजांत जाणे व पदवी घेणे इकडे त्यांचे लक्ष वेधण्यापेक्षा जीं कांहीं मासिके किंवा वर्तमानपत्रे त्यांच्या अवलोकनांत येत त्याप्रमाणे आपणहि प्रयत्न करावेत असेच विचार त्यांच्या मनांत अधिक घोळत. शालेमध्ये असतांना विद्यार्थिवर्गाची सहानुभूति व शिक्षकांचे प्रोत्साहन नसतांना त्यांनीं हस्तलिखित मासिक चालविले होते. इंग्रजी सातवीपर्यंत त्यांचे शिक्षण झाल्यानंतर त्यांनीं १८९० च्या सुमारास शाळा सोडली आणि वाङ्मयकार्यालाच आपल्याला सर्वस्वी वाहून घेतले.

त्या वेळचा काळ आणि मराठी वाङ्मयाची स्थिति लक्षांत घेतां बापूसाहेबांचे लक्ष इतक्या अल्पवयांत वाङ्मयाकडे कसे वेधले यांचे आश्चर्य वाटते. पुण्यासारख्या ठिकाणीं जागृति अधिक असते. तरुणांच्या मनावर संस्कार उमटतील अशा तऱ्हेचे प्रसंग वारंवार घडतात आणि त्याचा परिणाम तरुण मनांना राष्ट्रसेवेच्या विविध अंगांपैकीं कोणत्यातरी अंगाकडे आकर्षित करून घेण्यांत होतो. साताऱ्याला अशा तऱ्हेची चळवळ नव्हती. स्वयंप्रकाशी असा एखादाहि तारा तेथे तळपत नव्हता. या कालांतसुद्धां बापूसाहेबांचे लक्ष सार्वजनिक कार्याकडे वेधले यांत त्यांचे वैशिष्ट्य आहे.

शिक्षणक्रम अर्धवट सोडून सार्वजनिक जीवनाला लवकर सुरवात केल्यामुळे बापूसाहेबांचा बोलबाला तेव्हांच झाला. पुढारी लोकांमध्ये त्यांना प्रवेश मिळाला. मोठमोठ्या लोकांशी परिचय घडला आणि स्वतः त्यांची गणना तत्कालीन विद्वानांमध्ये होऊं लागली. परंतु पूर्ववयांत त्यांना विश्वविद्यालयीन शिक्षण मिळाले असते तर बरे झाले असते असे त्यांचे पुढील आयुष्य पाहिल्यानंतर वाटते. विश्वविद्यालयीन शिक्षणामुळे बुद्धील व्यवस्थितपणा येतो, व्यासंगाची व्याप्ति वाढते, आत्मप्रत्यय बाणतो आणि पदवीधर विद्वानांपेक्षां आपण कनिष्ठ ही भावना दूर होऊन आत्मविश्वास दुणावतो. ललितवाङ्मयाच्या क्षेत्रांत ज्यांना कार्य करावयाचे असते त्यांची गोष्ट निराळी. प्रतिभा, लेखनकौशल्य, मानवी मनाचे सूक्ष्म

निरीक्षण, इत्यादि ललितलेखनाला उपकारी असलेल्या गोष्टी विद्वत्तेवर अवलंबून नसतात. गडकरी एम्. ए. पर्यंत शिकले असते तर त्यांच्या हातून अधिक उच्च दर्जाचे लेखन झाले असते असे हमखास म्हणतां येत नाही. परंतु बापूसाहेबांनी इतिहाससंशोधन हे आपले जीवितक्षेत्र ठरविले. त्या दृष्टीने पाहतां पूर्ववयांत विद्वत्तेचा भक्कम पाया घातला गेला असता तर त्यांची दृष्टि संकुचित राहिली नसती असे वाटते. संस्कृत किंवा इंग्लिश वाङ्मय यांच्या सखोल अभ्यासाची दिशा पूर्ववयांत न लागल्यामुळे त्यांच्या हातून त्या-त्या वाङ्मयाचे आवश्यक आलोडन पुढेही झाले नाही. त्यांच्या एकंदर लेखनांत विशालता दिसून येत नाही याचे कारण तरी हेच !

विद्यार्थिदेशेला रामराम ठोकल्यानंतर बापूसाहेबांना आपल्या आवडीच्या कार्याकडे लक्ष देण्यास कोणतीच अडचण नव्हती. शिक्षणक्रम संपतो न संपतो तोंच नौकरीची काच जशी कित्येकांना कुटुंबपोषणाकरितां लागते तशी बापूसाहेबांना लागण्याचे बिलकुल कारण नव्हते. कुटुंबपोषणाचा सर्व भार बापूसाहेबांचे चुलते नाना यांनी उचलला होता आणि आयुष्यक्रमाच्या सुरवातीस बापूसाहेब त्या काळजीतून मुक्त असल्यामुळे त्यांना आपल्या आवडत्या व्यवसायाला सर्वस्वी वाहून घेणे जड गेले नाही.

प्राथमिक प्रयत्नः— बापूसाहेबांचे वाङ्मयक्षेत्रातील प्राथमिक प्रयत्न पाहतां इतिहास हा विषय त्यांनीं मुद्दाम निवडून काढला होता असे दिसत नाही. प्रथमची कल्पना एवढीच दिसते कीं मराठीत मासिक काढावयाचे आणि तत्कालीन सर्व मासिकांप्रमाणे मनोरंजन करीत-करीत तद्वारां अज्ञ वाचकांना बोधामृत पाजावयाचे. प्रथम त्यांनीं ठरविलेले ध्येय हे एवढेच सामान्य स्वरूपाचे होते. त्यांचे अगदीं पहिले मासिक म्हणजे 'सुभाष्य-चंद्रिका.' याचा पहिला व शेवटला अंक १८८७ सालीं प्रसिद्ध झाला. त्याची एकंदर सोळा पाने होती. मासिकाच्या नांवावरून या पुस्तकांत केवळ सुभाषिते देण्याचा संपादकाचा विचार आहे असे सक्तदर्शनी वाटते. परंतु ते केवळ त्यांतले एक सदर होते. या पहिल्या अंकांत व्यापारवृद्धीवर एक निबंध, बोधसक्त म्हणून एक छोटी कविता आणि लोकवृत्त इत्यादि विविध विषय दिले आहेत. एकंदर लेखांचा दर्जा पाहिला तर सध्यां कित्येक शाळांतून निघणाऱ्या हस्तलिखित मासिकापेक्षां सुद्धां कनिष्ठ होता. त्या काळच्या मानाने एका अल्पवयी

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

व अल्पशिक्षित विद्यार्थ्यांचा प्रयत्न म्हणून या मासिकाचें कोडकौतुक करावें फार तर !

त्याच वर्षाच्या म्हणजे १८८७ सालच्या ऑक्टोबरपासून 'महाराष्ट्र-कोकिळ' हें प्रसिद्ध मासिक सुरू झालें. 'महाराष्ट्रभाषाचित्रमयूर' म्हणून प्रसिद्धीस आलेले कृ. ना. आठल्ये हे याच वेळीं 'केरळ-कोकिळ' नांवाचें मासिक चालवीत असत. त्यावरूनच हें नांव सुचलें आणि त्या मासिकाचाच आदर्श पुढें ठेवण्यांत आला होता हें प्रारंभीच्या काहीं अंकांवरून स्पष्ट दिसतें. मासिकाचीं प्रथम सोळा पृष्ठें व वार्षिक वर्गणी एक रुपया होती. 'महाराष्ट्र-कोकिळा'नें तत्कालीन मराठी मासिकांत बराच उच्च दर्जा प्राप्त करून घेतला होता. अल्पावकाशांत मासिकाला २००० वर्गणीदार मिळून तें लोकप्रिय झालें. आंतील मजकुराच्या दृष्टीनें हि मासिकाची प्रगति झालेली दिसते. प्रसिद्ध पुरुषांचीं चरित्रें, सुंदर काव्यें, शास्त्रीय चमत्कार, लोकोत्तर माहिती, स्थलवर्णनें, नीतिपर निबंध, ऐतिहासिक आख्यायिका इत्यादि विषय चटकदार भाषेंत येत असल्यामुळें मासिकास वाढता लोकाश्रय लाभला. लेखांच्या शेवटीं किंवा प्रारंभीं लेखकाचें नांव प्रसिद्ध करण्याची त्या वेळची व्हिवाट नसल्यामुळें या सर्व लेखसंभारापैकीं खुद्द बापूसाहेबांचे नक्की लेख कोणते हें सांगतां येण्यास साधन नाहीं. परंतु त्या वेळीं हल्लींइतका लेखकवर्ग तयार झालेला नसल्यामुळें त्यांतील तीनचतुर्थांश भाग बापूसाहेबांच्याच लेखणींतून उतरला असला पाहिजे.

'महाराष्ट्र-कोकिळा'मध्ये आलेल्या स्थळवर्णनांवरून या वेळीं बापूसाहेबांनीं हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या प्रांतांत प्रवास केल्याचें दिसून येतें. स्थळवर्णन देतांना त्या-त्या ठिकाणची ऐतिहासिक माहितीहि शक्य ती ते देत असत. ज्या-ज्या शहरीं ते जात त्या-त्या ठिकाणची ऐतिहासिक माहिती परिश्रमपूर्वक मिळवीत, एवढेंच नव्हे तर ऐतिहासिक कागदपत्र संग्रहित करण्याचाहि ते प्रयत्न करीत. दुर्मिळ कागदपत्रांचें संकलन करण्याचा त्यांनीं जो पुढें अव्याहत उद्योग केला त्याचा हा प्रारंभ होय; आणि या प्रयत्नांना जसजसें अधिकाधिक यश येऊं लागलें तसतसें त्यांचें मन तिकडे विशेष रमूं लागलें असलें पाहिजे.

१८९२ च्या नंतर 'महाराष्ट्र-कोकिळ' हें मासिक बंद पडलें. या मासिकाला भरपूर लोकाश्रय होता; खुद्द बापूसाहेबांची तें चालविण्याची इच्छा होती. परंतु हें मासिक मुंबई येथें ज्यांच्या मदतीनें मुद्रित होत होतें त्या गृहस्थांनीं एकाएकी

आपला धंदा आवरला व हिंदुस्थान सोडलें. त्यामुळें मासिकाच्या मुद्रणाची आणि प्रकाशनाची घडी जी विसकटली ती विसकटलीच. 'महाराष्ट्र-कोकिळा'चें पुनरुज्जीवन करण्याचा विचार कांहीं दिवस चालू असावा असें वाटतें. परंतु याच सुमारास झांशीच्या प्रभावशाली लक्ष्मीबाईसाहेब यांचें चरित्र लिहिण्याचें कार्य अंगावर घेतल्याने पुनरुज्जीवन करण्याचा विचार मागें पडला.

'महाराष्ट्र कोकिळा'चें प्रकाशन चालू असतां बापूसाहेबांनीं 'कीर्तिमंदिर'-सारखीं कांहीं किरकोळ पुस्तकें लिहिलीं. या सुमारास त्यांचें अवांतर वाचन बरेंच झालें होतें असें दिसतें. तुकाराम, रामदास, वामन, मोरोपंत इत्यादि महाराष्ट्र-कवींचीं प्रमुख प्रमुख काव्ये त्यांनीं वाचिलीं असावीत. संस्कृत कवीपैकीं कालिदास, भवभूति, भर्तृहरि आणि जगन्नाथ यांचेहि ग्रंथ त्यांनीं वाचिले होते असें दिसतें.

१८९२ सालापर्यंत बापूसाहेबांचे चाललेले प्राथमिक प्रयत्न लक्षांत घेतां त्यांची दृष्टि इतिहासविषयावर केंद्रीभूत झालेली दिसत नाहीं. मासिकाच्या संपादकाला सर्व विषयांचें थोडेंबहुत ज्ञान असावें लागतें. त्या दृष्टीनें इतर विषयांप्रमाणें इतिहास हाहि एक विषय. कारणपरत्वे इतर विषयांप्रमाणें याहि विषयावर 'महाराष्ट्र-कोकिळां'त त्यांनीं लेख लिहिले. परंतु इतिहास-लेखन आणि इतिहास-संशोधन या कार्याकडे त्यांची दृष्टि कायमची खिळून बसण्यास 'झांशीच्या लक्ष्मीबाईसाहेब यांचें चरित्र' कारणीभूत झालें. या चरित्रानें त्यांच्या कीर्तिमंदिराचा जसा पाया घातला तशीच त्यांच्या स्वतंत्र ग्रंथकर्तृत्वासहि याच पुस्तकापासून सुरवात झाली. 'महाराष्ट्र-कोकिळ' मासिक चालू असतांना त्यांनीं प्रसंगोपात्त प्रमुख व्यक्तींचीं चरित्रें लिहिलीं होतीं. प्रथम 'कोकिळां'त प्रसिद्ध करून नंतर स्वतंत्र पुस्तकरूपानेंहि तीं प्रसिद्ध केलीं आहेत. अशाच चरित्रांपैकीं विशेष नांव घेण्याजोगीं अशीं न्यायमूर्ति रानडे, प्रिन्सिपॉल वामन शिवराम आपटे, दादाभाई नौरोजी, सर ए. ओ. ह्यूम इत्यादि तत्कालीन प्रसिद्ध असलेल्या व्यक्तींचीं चरित्रें होत. परंतु हीं चरित्रें छोटेशानी आहेत. शिवाय जीवितकार्याची रूपरेषा निश्चित होण्यापूर्वी तीं लिहिलेलीं आहेत. वाङ्मयदृष्टीनें आज त्यांचें कांहींच महत्त्व उरलें नसलें तरी ज्या विषयाच्या अभ्यासामध्ये बापूसाहेबांचें इतउत्तरचें आयुष्य खर्ची पडावयाचें होतें त्यावर निश्चयदक् होण्यापूर्वीच त्यांचे वाङ्मयविषयक प्रयत्न कोणते चालले होते एवढें मात्र त्यांवरून कळतें.

अवाचांन मराठा वाङ्मयसंवक

जीवितकार्याचा शोध लागला, बावचळलेली वृत्ति स्थिर झाली आणि अवर्णनीय कार्यैकनिष्ठतेनें सतत तीस वर्षे अविरत उद्योग करून ज्या क्षेत्रांत त्यांनीं कार्य केले त्याचें स्वरूप काय आहे तें आपल्याला पाहिलें पाहिजे. त्यांनीं केलेलें हें कार्य त्रिविध स्वरूपाचें आहे. ऐतिहासिक कागदपत्रे, चित्रे, दुर्मिळ पुस्तके, जिनसा इत्यादिकांचें संकलन, कागदपत्रांचें प्रकाशन आणि स्वतंत्र ग्रंथरचना किंवा स्फुट लेखन असें त्याचें स्वरूप सांगतां येईल; आणि हा त्यांचा उद्योग एकाच वेळीं जोडीनें चालला होता. विवेचनाच्या सोयीकरितां आपण प्रथम लेखन घेऊं.

[१] ग्रंथरचना व अवांतर लेखन:- बापूसाहेबांनीं लिहिलेलीं मराठी पुस्तके त्यांच्या प्रथमप्रकाशनकालासह खालीं देत आहें.

- (१) झांशीच्या महाराणी लक्ष्मीबाईसाहेब यांचें चरित्र. (१८९४)
- (२) मराठ्यांचे पराक्रम - बुंदेलखंड प्रकरण. (१८९५)
- (३) अयोध्येचे नबाब. (१८९९)
- (४) मुसलमानी अमदानीतील मराठे सरदार. (१९००)
- (५) महापुरुष ब्रह्मेन्द्रस्वामी धावडशीकर यांचें चरित्र व पत्रव्यवहार. (१९०१).
- (६) बायजाबाई शिंदे यांचें चरित्र. (१९०२)
- (७) दिल्ली अथवा इंद्रप्रस्थ. (१९०३)
- (८) मराठ्यांचें आरमार. (१९०४)
- (९) स्वल्पमूल्य चरित्रमाला - एकंदर तीन पुष्पे. (१९०४)
- (१०) सवाई माधवराव पेशवे यांचा दरबार. (१९०५)

‘लक्ष्मीबाईचें चरित्र’ लिहिण्याची स्फूर्ति ‘केसरी’ मध्ये तत्संबंधी त्या वेळीं जो पत्रव्यवहार झाला त्यावरून झाली. लक्ष्मीबाईंचे दत्तक पुत्र श्रीमंत दामोदरपंत यांनीं १० जून १८९० च्या केसरींत एक पत्र प्रसिद्ध करून महाराणीसाहेबांबद्दल ‘वसंत व्याख्यानमाले’ मध्ये एका व्याख्यात्यानें केलेल्या भरभसाट विधानांचा त्यांनीं समाचार घेतला. यानंतर श्रीमंत दामोदरपंत आणि बापूसाहेब यांचा परिचय घडून आला आणि श्रीमंतांनीं आपल्याजवळील सर्व चरित्रोपयोगी सामुग्री बापूसाहेबांच्या हवालीं केली. परंतु बापूसाहेब एवढ्याच माहितीवरून संतुष्ट राहिले नाहींत. हिंदुस्थानांत मिळणारी इंग्रजी पुस्तके आणि सरकारी रिपोर्ट यांचा त्यांनीं आधार घेतलाच;

परंतु इंग्लंडमध्ये त्या वेळी १८५७ सालच्या राजकीय घडामोडीसंबंधीचें वाङ्मय पुष्कळच प्रसिद्ध झालें होतें तेंहि आणविण्याची त्यांनीं खटपट केली. तसेंच बंडाची आंच ज्या-ज्या शहरांना लागली तेथील लोकांकडूनहि मिळवितां आली तेवढी माहिती गोळा केली.

हिंदुस्तानच्या प्राचीन व अर्वाचीन इतिहासांत पुरुषांप्रमाणें अनेक कर्तबगार स्त्रियाहि निर्माण झाल्या आहेत. त्यांचीं चरित्रें कोणत्याहि राष्ट्रास आत्मप्रत्ययो-त्पादक वाटतील. परंतु आमच्या राष्ट्रांतील स्त्रीजातीच्या अशा अत्यंत तेजस्वी रत्नावली चरित्रलेखनयोग्य असतांहि विस्मृतीच्या काळांत गडप होऊन राहिल्या आहेत. त्यामुळें स्त्रियांमधील अन्तर्हित तेजाची आम्हांस ओळख पटेनाशी झाली आहे. अशा इतिहासप्रसिद्ध व कर्तृत्वशाली स्त्रियांचीं विस्तृत चरित्रें प्रसिद्ध झाल्याशिवाय आमच्या भगिनीवर्गांत आत्मविश्वास निर्माण होणें दुर्घट आहे. झांशीच्या लक्ष्मीबाईसाहेबांसारख्या तरवारबहादूर शूर अबलेचें चरित्र लिहून महाराष्ट्रइतिहासाप्रमाणेंच महाराष्ट्रमहिलावर्गावरहि बापूसाहेबांनीं उपकार केले आहेत.

महाराष्ट्रभाषेमध्ये या चरित्राचा दर्जा विशेष प्रकारचा आहे. हें चरित्र प्रसिद्ध होण्यापूर्वी लक्ष्मीबाईसंबंधीं विश्वसनीय माहिती फारच थोड्यांना होती. सामान्य जनतेंत प्रसृत झालेल्या माहितींत अतिशयोक्तीचा भाग थोडाथोडका नव्हता. विपर्यस्त माहितीचें जाळें भोंवतीं पसरल्यामुळें लक्ष्मीबाईचें दर्शन विकृत स्वरूपांत होत होतें. ऐतिहासिक पद्धतीनें त्या सत्य स्वरूपाचा ठाव घेण्याचा महाराष्ट्रांत झालेला पहिला असा प्रयत्न म्हणजे बापूसाहेबांचाच. या चरित्राचा बोलबाला महाराष्ट्रांत हां हां म्हणतां झाला; आणि बापूसाहेबांची गणना प्रसिद्ध लेखकांत होऊं लागली. हें चरित्र प्रसिद्ध होण्यापूर्वी मराठीमध्ये ऐतिहासिक चरित्रें अशीं फारच थोडीं प्रसिद्ध झालेलीं होती. शिवाय चरित्राची सामुग्री जितक्या कसोशीनें जमविणें आवश्यक आहे, जितकें संशोधन होणें जरूर आहे तितकें बापूसाहेबांच्या पूर्वीच्या एकाहि चरित्रलेखकाकडून झाल्याचें दिसत नाहीं. डौलदार, आकर्षक व ओजस्वी भाषाशैलीचें चरित्रग्रंथास वावडें नसलें तरी ऐतिहासिक सत्याचा सूर्य चरित्रभर तळपत राहिलाच पाहिजे. ऐतिहासिक संशोधनाची रूक्षता जशी या चरित्रांत टाळली आहे तसेंच चरित्रग्रंथास मनोरंजकता आणण्याकरितां अवास्तव

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

कल्पनेचा लेखकानें कोठेंहि आश्रय केला नसल्यामुळें सामान्य वाचक आणि इतिहासतज्ज्ञ या दोन्ही वर्गांना हें चरित्र सारखेंच प्रिय झालें आहे. आणि हें चरित्र प्रसिद्ध झाल्याला आज चाळीसच्यावर वर्षे होऊन गेली असली, आणि या अवधीत संशोधनाचा प्रांत बराच विस्तृत झालेला असला, तरी या चरित्राची जागा भरून निघेल असा चरित्रग्रंथ अद्याप तरी मराठीत लिहिला गेला नाही. गुजराथी, हिंदी व कानडी या भाषांतून याची भाषांतरे झाली आहेत हाहि या चरित्रग्रंथाच्या लोकप्रियतेचा पुरावा म्हणून देण्यास हरकत नाही.

प्रस्तुत चरित्रग्रंथासंबंधी 'केसरी'मध्ये विस्तृत अभिप्राय आला होता. (७-५-१८९५). त्यांतील कांहीं भाग पुढें देत आहें. "सदह् पुस्तकांत बंडाच्या एका अंगाचीच हकीकत दिली आहे; तथापि ती विस्तृत, साधार व मोठ्या मार्मिक रीतीनें वाचकांपुढें मांडली असल्यामुळें तीवरून एकंदर धामधुमी-विषयी सहज अनुमान करितां येतें. महाराणी लक्ष्मीबाईंवर आणलेल्या अनेक आरोपांचें चरित्रकारांनीं टिकटिकाणीं टीपा देऊन मुद्देसुद्द खंडण केलें आहे. भाषा तर इतकी चटकदार साधली आहे की तें एकदां हातां घेतल्यावर संपविल्या-शिवाय खाली ठेवत नाही. मधूनमधून कादंबरीच्या धर्तीवर रसभरित वर्णनें घालण्याचा ग्रंथकारानें प्रयत्न केलेला दिसतो, व तीं कितपत साधार आहेत हें कळत नसल्यामुळें केवळ ऐतिहासिक चरित्र या न्यायानें पुस्तकाची किंमत कमी वाटण्याचा संभव आहे. पण एक तर अशीं स्थळें थोडीं असून सहज उमगण्या-सारखी आहेत व दुसरें त्यांच्या योगानें पुस्तकास निःसंशय मनोवेधकता आली आहे."

चरित्रामध्ये जें विवेचन आलें आहे त्यासंबंधानें मतभेद होण्याजोगीं कांहीं स्थळें निःसंशय आहेत. ब्रिटिश सरकारसंबंधी फाजील आदरबुद्धि व्यक्त झालेली दृष्ट्येत्तीस येते. लक्ष्मीबाईंचें चरित्र म्हणजे पर्यायानें इंग्रजांच्या तत्कालीन अनन्वित कृत्यांचें वर्णनच म्हणावयाला हरकत नाही. तेव्हां ते करीत असतां त्यांत फाजील कठोरपणा व तीव्रता वाटूं नये म्हणून इंग्लिश ऑफिसर आणि ब्रिटिश सरकार यांच्याबद्दल मजकूर लिहितांना विशेषणांची खैरात जरा सदळ हातानें झाली असावी असा संशय येतो. राणी बंडवाल्यांस सामील कशी झाली हा जो मुख्य मुद्दा आहे त्याचें चरित्रकारानें केलेलें वर्णन आणि समर्थन लंगडें पडतें. राणी प्रथम बंडाला अनुकूल नव्हती, तिनें लिहिलेलीं पत्रे इंग्रजांना पोहोंचलीं नाहीत

त्यामुळे सर्व घोटाळा झाला वगैरे दर्शविलेली कारणपरंपरा खात्री पटविण्यास असमर्थ आहे. तसेच राणी व नानासाहेब पेशवे, तात्या टोपे इत्यादि पुढारी यांच्यामध्ये पुढे एकदिल कां राहिला नाही याचे वर्णन विस्तृत यावयास पाहिजे होते असे वाटते.

‘मराठ्यांचे पराक्रम - बुंदेलखंड प्रकरण’ हे पुस्तक लक्ष्मीबाईंच्या चरित्रानंतर एकच वर्षाने प्रसिद्ध झाले. हे पुस्तक लिहिण्याची स्फूर्ति व कल्पकता न्यायमूर्ति रानडे यांजकडून त्यांना मिळाली. ‘भारतवर्षा’च्या एका अंकांत ते लिहितात (वर्ष १ ले अंक ७) - “महादेव गोविंद रानडे यांनी ‘मराठ्यांच्या इतिहासांतील अप्रसिद्ध भाग’ म्हणून जे काही भाग लिहिण्याचे योजिले आहे. त्यांत तंजावर, बुंदेलखंड, नागपुर वगैरे कित्येक प्रांतांतील मराठ्यांच्या राज्यसत्तेचा अंतर्भाव होतो. त्यांपैकी ज्यांची-ज्यांची माहिती कागदपत्रांच्या द्वारे मिळेल ती मिळवावी असा उद्देश मनांत आल्यावरून आम्हीं बुंदेलखंडांतील कित्येक मित्रांस पत्रे लिहिलीं व तिकडे प्रयत्नहि केला. त्यांमध्ये गोविंदपंत बुंदेले यांचे वंशज, गुलसराईंच्या राजघराण्यांतील पुरुष व सागरचे सुभेदार यांच्या भेटीचा लाभ झाला. त्यांस बुंदेलखंडांतील मराठी राजसत्तेचा इतिहास प्रसिद्ध करण्याची इच्छा दर्शविल्यावरून त्यांनी मोठ्या आनंदाने आपल्याजवळचे जुने कागदपत्र आमच्याजवळ पाठवून दिले. त्यांच्या आधारे ‘मराठ्यांचे पराक्रम - बुंदेलखंड प्रकरण’ नामक पुस्तक लिहिले आहे.” असा या पुस्तकाच्या जन्माचा इतिहास आहे.

लक्ष्मीबाईंच्या चरित्राची सामुग्री जमा करण्याच्या हेतूने मध्यहिंदुस्तानांत प्रयत्न करित असतांना त्यांना राजा छत्रसाल व बुंदेलखंड यांसंबंधी बरीच नवीन माहिती उपलब्ध झाली. त्याच सुमारास मद्रास येथील राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनाकरितां गेले असतांना तंजावर प्रांतांत प्रवास करण्याचा त्यांना योग आला. “सूक्ष्म दृष्टीने पाहू गेलें तर मराठी राज्यसत्तेचा उगम कर्नाटकांत तंजावर प्रांतीं झाला व तिची एक शाखा महाराष्ट्रांत येऊन ती तेथील देशस्थिति व नैसर्गिक गोष्टी यांच्या योगाने बळावत जाऊन इतकी विस्तृत झाली कीं तिच्या योगाने सर्व भरतखंड व्याप्त होऊन तिचा एक अत्युच्च झेंडा बुंदेलखंड आक्रमण करून हिमालयापर्यंत जाऊन पोहोचला.” परंतु मराठ्यांच्या इतिहासांत या दोन्ही प्रांतांतील मराठी राज्यसत्तेच्या उत्कर्षापकर्षाचा इतिहास अनुपलब्ध होता. या

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

प्रांतांप्रमाणेच मराठे नागपुर, बंगाल, गुजराथ, माळवा इत्यादि महाराष्ट्राबाहेरील प्रांतांमध्ये गेले होते व तेथेहि त्यांनी आपली मर्दुमकी गाजविली होती. 'मराठ्यांचे पराक्रम' या नामाभिधानावरून या सदराखाली हिंदुस्तानच्या निरनिराळ्या प्रांतांमध्ये मराठ्यांनी वेळोवेळी जे पराक्रम केले आणि इतिहास निर्माण केला तो सर्व स्फूर्तिदायक वृत्तांत जसजशी माहिती मिळेल त्याप्रमाणे पृथक्-पृथक् खंडांमध्ये द्यावयाचा असा संकल्प असावा असे दिसते. परंतु या सदराखाली हे एकच पुस्तक प्रसिद्ध झाले आहे. 'इतिहाससंग्रह'त 'तंजावरचे राजघराणे' म्हणून कांहीं कागदपत्र त्यांनी पुढे प्रसिद्ध केले आहेत. तथापि या त्यांच्या संकल्पाप्रमाणे मराठ्यांच्या विविध प्रांतांतील पराक्रमांचा इतिहास पृथक् भागांमधून त्यांनी प्रसिद्ध केला असता तर ऐतिहासिक वाङ्मयांत उत्कृष्ट भर पडली असती.

बुंदेलखंडांतील मराठी राज्यसत्तेचा इतिहास प्रस्तुत पुस्तकांत दिला आहे. हा इतिहास स्फूर्तिदायक असून साधार माहिती व ओघवती भाषा यांमुळे तो अधिक मनोवेषक झाले आहे. परंतु 'लक्ष्मीबाईंच्या चरित्रा' इतकी लोकप्रियता या पुस्तकाला लाभली नाही हे खरे ! पुस्तकाच्या पहिल्या कांहीं भागांत राजा छत्रसाल आणि गोविंदपंत बुंदेले या दोन व्यक्तींची चरित्रे प्रामुख्याने आली आहेत. गोविंदपंतांनी पानिपत प्रकरणी कशा प्रकारे वर्तन केले याची हकिकत संक्षिप्त रीतीने या पुस्तकांत आली असली तरी सध्या उपलब्ध झालेल्या ऐतिहासिक कागदपत्रांमुळे तिचे प्रामाण्य पुष्कळच कमी मानावे लागणार हे उघड आहे. गोविंदपंतांचे पुत्रद्वय बाळाजी गोविंद व गंगाधर गोविंद यांनी बुंदेलखंडांत मराठी राज्य कायम टिकविण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला तो इतिहास मात्र दुसरीकडे फारसा उपलब्ध नाही.

'अयोध्येचे नबाब' या पुस्तकाला आधार सर्वस्वी इंग्रजी ग्रंथांचा आहे. वरील दोन्ही पुस्तकांचे मानाने हे पुस्तक चांगले उतरले नाही हे कबूल करणे भाग आहे. महाराष्ट्राचा संपूर्ण इतिहास तयार व्हावयाचा म्हणजे मराठ्यांचा ज्या-ज्या राज्यसत्तांबरोबर संबंध आला त्यांचा-त्यांचाहि इतिहास अवगत असला पाहिजे. दिल्लीचे मोगल बादशाहा, हैदराबाद, बंगाल व अयोध्या व लखनौ येथील मुसलमान सुभेदार, राजस्थानांतील रजपूत राजे, पंजाबांतील शिख, कर्नाटकांतील पाळेगार, आणि कोंकणांतील आंग्रे व हबशी संस्थानिक इत्यादि अनेक

सत्तांचा आणि मराठ्यांचा कसकसा संबंध आला याचा इतिहास उपलब्ध होणे अवश्य आहे. तशा तऱ्हेचा प्रयत्न प्रस्तुत पुस्तकांत केला आहे. हिंदुस्थानचा इतिहास म्हणजे विभिन्न राष्ट्रसमुच्चयाचा इतिहास आहे. त्यांचे प्रकाशन करावयाचे म्हणजे प्रथम त्यांतील निरनिराळ्या भागांची सामुग्री सिद्ध करून ते प्रकाशित केले पाहिजेत. नंतर त्यांची संगति जुळवून सर्व राष्ट्रांचे परस्पर संबंध लक्षांत घेतले पाहिजेत. ही कल्पना मनांत बाळगून प्रस्तुत पुस्तक रचिले आहे; परंतु त्यामध्ये उच्च विवेचन दृष्टि प्रतीत होत नाही. इंग्रजी ग्रंथाच्या आधारे सरळ कथन केलेले आहे. संशोधनाचा काहीच भाग नसल्यामुळे इतिहासाच्या अभ्यासकांचे समाधान होत नाही; आणि एखादी प्रसिद्ध व्यक्ति किंवा रोमांचित करणारा ऐतिहासिक प्रसंग पुस्तकाचा विषय नसल्यामुळे सामान्य वाचकालाहि प्रस्तुत पुस्तक नीरस वाटते. पुस्तकांच्या शेवटी अयोध्या आणि लखनौ या स्थळांचे वर्णन दिले आहे. त्यापैकी काही भाग 'केसरी' मध्ये 'उत्तर हिंदुस्थानांतील प्रवास' या शीर्षकाखाली प्रसिद्ध झालेलाच होता.

'मुसलमानी अमदानींतील मराठे सरदार' आणि 'मराठ्यांचे आरमार' ही दोन निबंधवजा छोटी पुस्तके सरस आणि त्या-त्या विषयावरील उपयुक्त माहिती देणारी आहेत. हे दोन्ही निबंध अनुक्रमे १९०० व १९०४ साली मुंबईच्या 'हेमंतव्याख्यानमाले'त वाचून दाखविण्यांत आले होते. पहिल्या पुस्तकाची कल्पना न्यायमूर्ति रानडे यांच्या 'मराठ्यांच्या सत्तेचा उत्कर्ष' या पुस्तकांतील 'How the ground was prepared' या प्रकरणावरून सुचली आहे. या निबंधाचे - (१) विषयप्रवेश - मराठ्यांचा इतिहास, (२) महाराष्ट्र व मराठे, (३) मुसलमानी अमदानी, (४) मराठे सरदार, आणि (५) उपसंहार - असे पांच भाग असून चौथ्या सदराखाली निंबाळकर, घाटगे, शिकें, मोहिते आणि माने या पांच घराण्यांचीच अल्पशी माहिती दिली आहे. महाराष्ट्रांत स्वराज्याची मुदूर्तेमढ रेंविली जाण्यापूर्वी जो मुसलमानी अंमल होता त्याचे यथातथ्य स्वरूप काय होतें हा एक वादग्रस्त मुद्दा आहे. मुसलमानी राजवटींत ब्राह्मण्य बुडाले, हिंदुधर्म नाममात्र राहिला, स्त्रियांचे पातिव्रत्य केव्हां भ्रष्ट होईल याचा नेम नसे आणि मालमत्ताहि सुरक्षित नव्हती असे महाराष्ट्रांचे चित्र कित्येकदां रंगविले जाते; तर दुसऱ्या एका पक्षाचे मत असे आहे कीं मुसलमानी अंमलामध्ये लक्षावधि हिंदूवर जुलूम झाले असले तरी त्यांनीं सर्वांची उन्नतीची आशा कायम ठेविली होती.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

त्यांनी आपल्या सर्व हिंदुप्रजेस योग्य महत्त्वाकांक्षेचीं फळें उपभोगण्याचा मार्ग खुला ठेविला होता; आणि अधिक बुद्धिमान्, कर्तृत्ववान् आणि साहसी लोकांस मान-मरातब, राजकीय सत्ता, मोठमोठे लष्करी अधिकार आणि त्याबरोबर जहागिरी आणि इनामें मिळण्याचीहि लालसा बाळगण्यास प्रोत्साहन दिलें होतें. वरील निबंधांतील विवेचन या दुसऱ्या पक्षाकडे झुकत आहे. आणि जे मुसलमान राज्यकर्ते आपल्या प्रजेस प्रेमभावानें वागवीत होते त्यांच्याशीं महाराष्ट्रीय प्रजाजनहि अत्यंत राजनिष्ठेनें वागत होते असा निष्कर्ष लेखकानें काढिला आहे.

मराठ्यांच्या राष्ट्रीय संस्कृतीच्या इतिहासांत त्यांचा राज्यकारभार, कायदेकानू, वसुलीची रीत, सैन्य व आरमार यांची रचना, युद्धपद्धति इत्यादि अनेक बाबींचा समावेश होतो; आणि या निरनिराळ्या अंगोपांगांवर विस्तृत ग्रंथ झाले पाहिजेत; त्याखेरीज महाराष्ट्राच्या संस्कृतीची यथार्थ कल्पना यावयाची नाही. यांपैकीं मराठ्यांच्या आरमाराबद्दलची कांहीं माहिती 'मराठ्यांचें आरमार' या निबंधांत दिली आहे. मराठ्यांच्या समरभूवरील लोकोत्तर शौर्यांचे पवाडे बऱ्याच इतिहासकारांनीं गायिले आहेत; परंतु मराठ्यांच्या समुद्रावरील युद्धनैपुण्याची ख्याति आमची आम्हांस सुद्धां नाही. एके काळीं सर्व पश्चिम किनारा आपल्या ताब्यांत ठेवण्याकरितां मराठ्यांनीं पराक्रमाची पराकाष्ठा केली, आणि दर्यावर्दीपणांत ज्यांचा जन्म केला अशा युरोपीय राष्ट्रांना धाकांत ठेविलें ही कामगिरी लहानसहान नव्हे. प्रस्तुतच्या छोट्या पुस्तकांत या महत्त्वाच्या विषयाकडे इतिहासज्ञांचें त्यांनीं लक्ष वेधिलें आहे. (१) शिवाजीमहाराजांच्या कारकीर्दीतील आरमार, (२) इ. स. १६८० ते इ.स. १७५६ पर्यंतचें मराठ्यांचें आरमार, आणि (३) पेशव्यांचे वेळचें आरमार-असे या विषयाचे तीन भाग करून त्यांचें क्रमशः विवेचन केलें आहे. हें विवेचन जसें अभिनव तसेंच मनोरंजक झालें आहे आणि यांत दिलेल्या संक्षिप्त माहितीवरून मराठी राज्यामध्ये आरमारासारख्या महत्त्वाच्या विषयाकडे दुर्लक्ष होत नसून राज्यरक्षणाच्या कार्मी सैन्याप्रमाणें आरमारहि ते आधारस्तंभ मानीत व त्यामध्ये त्यांनीं वेळोवेळां सुधारणा केल्या होत्या असें स्पष्ट निदर्शनास येतें.

अवशिष्ट राहिलेल्या चार पुस्तकांपैकीं 'बायजाबाईसाहेब शिंदे यांचें चरित्र' 'दिल्ली आणि इंद्रप्रस्थ' आणि 'सवाई माधवराव पेशव्यांचा दरबार' हीं तीन पुस्तकें सामान्य दर्जाचीं आहेत. लेखनशैली मोहक

आहे आणि सर्वसाधारण वाचकांस तीं मनोरंजक वाटल्यावांचून राहणार नाहीत; परंतु ऐतिहासिक संशोधनाच्या दृष्टीने यापैकीं एकहि पुस्तक उच्च दर्जाचें नाहीं असें म्हणावें लागतें. बायजाबाई शिंदे या दुसऱ्या बाजीरावाचा हस्तक जो सजेंराव घाटगे यांच्या कन्या आणि दौलतराव शिंदे यांच्या धर्मपत्नी. ही 'दक्षिणची सौंदर्यलतिका' प्राप्त व्हावी म्हणून दौलतरावाला आपल्या दिवाणगिरीचीं वस्त्रे सजेंराव घाटगे याला द्यावीं लागलीं. बाजीरावाला पेशवेपद मिळवून देण्याकरितां दौलतरावानें मदत करावी व या मदतीकरितां बाजीरावानें त्याला दोन कोट रुपये द्यावे असा करारमदार ठरला. हे दोन कोट रुपये वसूल करण्याकरितां सजेंरावानें पुणें शहर लुटलें व अनन्वित प्रकार केले. खुद्द बाजीरावाच्या तोंडून 'सजेंरावाचा छळ आतां माझ्याच्यानें पाहवत नाहीं' असे उद्गार त्यानें काढले इतका त्यानें हलकल्लोळ मांडला. असो. दौलतराव शिंद्याच्या मागून ग्वाल्लेरच्या जहागिरीची सर्व व्यवस्था बायजाबाईकडे आली आणि अनेक गंडातरें आलीं असतांना तिनें खूप शर्थीनें आपली जहागिर कायम राखिली इत्यादि हकीकत रसाळ वाणीनें सांगितली आहे. परंतु असा एक विचार येतो कीं बापूसाहेबांनीं आपला काळ व शक्ति बायजाबाई शिंद्यासारख्या दुय्यम दर्जाच्या स्त्रीचें चरित्र लिहिण्यांत खर्च न करतां त्यांच्या पूर्वमनोदयाप्रमाणें अहल्याबाई होळकर यांचें चरित्र किंवा 'मराठ्यांचे पराक्रम' यांतील इतर भाग लिहिण्याच्या कारणीं लावली असती तर भरीव कामगिरी केल्याचें त्यांना श्रेय मिळालें असतें.

१९०३ सालीं सातवे एडवर्ड बादशाहा यांच्या राज्याभिषेकानिमित्त दिल्ली येथें मोठा समारंभ झाला. या समारंभाचा फायदा घेऊन 'दिल्ली अथवा इंद्र-प्रस्थ' हें पुस्तक लिहिलें आहे. सन १८९३ सालीं स्वतः दिल्ली पाहून मिळविलेली माहिती आणि हंटर, कीन वगैरे ग्रंथकारांनीं करून ठेविलेलीं टांचणें यांच्या योग्य संमिश्रणानें सदरूँ छोटेखानी पुस्तक लिहिलें आहे. दिल्लीची ऐतिहासिक माहिती वीस पानांत आणिली आहे, पुढील साठ पानांत प्रवाशाला उपयुक्त अशी माहिती आहे. आणि शेवटल्या दहा पानांतील पहिल्या परिशिष्टांत युधिष्ठिरापासून पृथ्वीराज चव्हाणपर्यंतच्या प्राचीन हिंदु राजांची नाममालिका आणि दुसऱ्या परिशिष्टांत दिल्लीच्या मुसलमानी बादशाहांच्या वंशावळी दिल्या आहेत. पुस्तकाचें एकंदर स्वरूप पाहतां तें त्रोटक दिसतें आणि प्रसंग साजरा करण्याकरितां घाईघाईनें लिहून प्रसिद्ध केलें आहे. "प्रत्येक रेल्वेकंपनीच्या मार्ग-

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

दर्शिकेमध्ये जो शेवटला स्थलवर्णनाचा भाग जोडलेला असतो त्याच धर्तीवर पण त्यापेक्षा किंचित् विस्तृत आणि मनोरंजक असे प्रस्तुत पुस्तकांतील वर्णन आहे.”- असा अभिप्राय ‘विविधज्ञान विस्तारा’तील लेखकानें दिला आहे तो काहींसा बरोबर वाटतो. एखाद्या नवाशिक्या लेखकानें असे पुस्तक लिहिलें असतें तर त्याचें कौतुक झालें असतें. परंतु हें पुस्तक ज्या वेळीं लिहिलें त्या वेळीं बापूसाहेबांची इतिहाससंशोधक म्हणून प्रसिद्धि झालेली होती. त्यामुळे सखोल आणि सूक्ष्म अभ्यास करून लिहिलेल्या पुस्तकाची अपेक्षा त्यांच्याकडून केली असल्यास वाचकचंद्राचा काय दोष ?

‘सवाई माधवराव पेशव्यांचा दरबार’ ह्या पुस्तकाचें जोडनांव ‘त्या वेळचे पहिले इंग्रज रेसिडेंट सर चार्लस मालेट’ असें आहे; आणि तेंच अधिक सार्थ आहे. कारण या पुस्तकांत सवाई माधवराव यांच्या कारकीर्दीबद्दल विशेष हकीकत येण्याएवजीं मालेट साहेब, त्यांचें पुण्यास वास्तव्य व दहा वर्षांच्या अवधीत त्यांनीं पुण्यास राहून केलेलें कार्य याचीच हकीकत अधिक आहे. ‘सर चार्लस मालेट यांचें चरित्र’ हेंच नांव या पुस्तकाला अधिक शोभलें असतें व तें यथार्थहि पण झालें असतें. इतिहासामधील एखादें विशिष्ट प्रकरण घेऊन तत्संबंधीं जेवढी म्हणून माहिती संकलित करतां येणें शक्य आहे तेवढी जुळवून तिची संगतवार मांडणी करणें व तें ऐतिहासिक प्रकरण सामान्य वाचकालाहि सुबोध व मनोरंजक वाटेल असें लिहिणें हा उद्देश प्रस्तुत पुस्तकाच्या मुळाशीं दिसतो. सर चार्लस मालेट हा काहीं पहिल्या प्रतीचा मुत्सद्दी नव्हता. त्याला जें काहीं महत्त्व आलें त्याचें कारण म्हणजे १७८६ पासून १७९६ पर्यंतच्या पुणें दरबार आणि इंग्रज यांच्या प्रत्येक संबंधांत तो मध्यस्थ होता एवढेंच. त्यानें एखादी प्रसिद्ध लढाई मारली नाहीं किंवा तो मुत्सद्दीपणाचे डावहि खेळला नाहीं. तो मुत्सद्द्यांचा हस्तक होता; परंतु त्या काळीं या रेसिडेंटाची बरदास्त फार ठेवावी लागत असे. कारण ते जसे रिपोर्ट धाडीत तशीं वरून सूत्रें हालविलीं जात. प्रस्तुत पुस्तकांत तत्कालीन राजकारणांत मालेटसाहेबांनीं काय भाग घेतला याची हकीकत आलीच आहे; परंतु त्याबरोबरच — “सर चार्लस मालेट यांच्या आश्रयाखालीं पुण्यांत बऱ्याबऱ्या सरदार घराण्यांत इंग्रजी औषधें कशीं शिरलीं, दुसन्याहि पाश्चात्य उपयुक्त वस्तूंचा कसा प्रसार झाला, चित्रकार मि. वेल्स हा सरदारांत कसा नांवाजला गेला व त्याच्यामुळे व नजरेखालीं पहिल्या चित्रशाळेची स्थापना होऊन पाश्चात्य

चित्रकलेचें ज्ञान पुण्यास कसें फैलावलें” – वगैरे अन्य मनोरंजक माहितीहि आली आहे.

ज्या पुस्तकाबद्दल महाराष्ट्रांत वादाची धुमश्चक्री माजून राहिली होती व ज्याचा निकाल कोणाच्या तर्फे लागला हें अद्यापिहि सांगतां येत नाहीं तो चरित्रग्रंथ म्हणजे ‘महापुरुष ब्रह्मेन्द्रस्वामी धावडशीकर’ हा होय. हा ग्रंथ १९०१ सालच्या प्रारंभी प्रसिद्ध झाला. मराठ्यांच्या इतिहासांत ब्रह्मेन्द्रस्वामीचें काय स्थान असेल तें असो, पण त्याची तितक्रीशी प्रसिद्धी केव्हांहि झालेली नव्हती हें कबूल केलें पाहिजे. ब्रह्मेन्द्रस्वामीच्या अमूल्य पत्रव्यवहाराचा उल्लेख ग्रांट डफनें आपल्या इतिहासांत केला आहे. त्यावरून त्यानें यांपैकीं बरींचशीं पत्रें पाहिलीं होतीं यांत शंका नाहीं. ‘विविधज्ञानविस्तार’ व ‘काव्येतिहाससंग्रह’ या मासिकांनीं जुनीं ऐतिहासिक कागदपत्रें प्रसिद्ध करण्याचें काम अंगावर घेतल्यानंतर स्वामींचीं दहा-वीस किरकोळ पत्रें व एक छोटीशी बखर जनतेपुढें आली. परंतु त्यांचा पत्रव्यवहार विपुल होता. त्या मानानें हीं पत्रें म्हणजे कांहींच नव्हत. इ. स. १८९५ सालीं ऐतिहासिक कागदपत्रांचा शोध करीत असतांना सातारचे छत्रपति प्रतापसिंह महाराज यांच्या दत्तरांत बापूसाहेबांना स्वामीचें निवासस्थान जें धावडशी तेथील पत्रव्यवहाराच्या बारनिशीचें एक पुस्तक उपलब्ध झालें. यामध्ये पुष्कळशीं पत्रें अस्सलबुरहुकुम नकलांच्या रूपानें दाखल केलीं होतीं. तसेंच धावडशी संस्थानांतलें दत्तरांत आणि पिंपरी येथें या पत्रव्यवहाराचा आणखीहि कांहीं भाग मिळाला. येणेंप्रमाणें पांच-सहा वर्षांच्या अवधीत हजार दीड हजार कागद बापूसाहेबांना मिळाले. या पत्रव्यवहारापैकीं ३७५ पत्रें प्रस्तुत पुस्तकाच्या उजुराधांत समाविष्ट केलीं असून पूर्वाधांत तदनुरोधानें त्यानीं स्वामीचें चरित्र लिहिलें आहे.

बापूसाहेबांनीं ब्रह्मेन्द्रस्वामीचें चरित्र व पत्रव्यवहार प्रसिद्ध केला त्याच वेळीं म्हणजे १९०१ सालांतच इतिहासकार्य राजवाडे यांचा ‘मराठ्यांच्या इतिहासाच्या साधना’चा तिसरा खंड ‘ग्रंथमालें’तून प्रसिद्ध झाला. या तिसऱ्या खंडांत एकंदर ५६८ लेखांक असून त्यांपैकीं २३६ पत्रें ब्रह्मेन्द्रस्वामीसंबंधीं आहेत. राजवाडे यांच्या नेहर्मांच्या पद्धतीला अनुसरून या खंडाला त्यांनीं ९४ पृष्ठांची विस्तृत प्रस्तावना लिहिली असून, ब्रह्मेन्द्रस्वामीच्या राजकारणाविषयीं आपलें मत दिलें आहे. बापूसाहेब आणि राजवाडे यांच्या याविषयींच्या मतांत दोन ध्रुवांतकें अंतर

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

आहे हे खाली दिलेल्या उतान्यांवरून स्पष्ट होईल. बापूसाहेब लिहितात—“शिवाजी महाराजांच्या वेळेला रामदासस्वामींनी जें कार्य केलें तेंच कार्य शाहू व बाजीराव यांच्या कारकीर्दीत ब्रह्मेन्द्रस्वामींनी केलें असें म्हणण्यास कोणतीच हरकत नाही. .... रामदासस्वामींच्या कृपासाहाय्यानें मराठी राज्याची संस्थापना झाली. आणि ब्रह्मेन्द्रांच्या कृपाप्रसादानें मराठी राज्याचा अभ्युदय झाला. .... स्वामींच्या चळवळी अनंत असून त्यांच्या राजकारणाचा पसारा उत्तर हिंदुस्थानांतील धारानगरीपासून दक्षिणेंतील गुत्तीपर्यंत होता.” आतां याच ब्रह्मेन्द्रस्वामींबद्दल राजवाडे काय म्हणतात पाहा — “सूत्रधार या नात्यानें मराठ्यांच्या राजकारणांत ब्रह्मेन्द्राचा बिलकुल संबंध नव्हता. ... ब्रह्मेन्द्रस्वामींच्या पत्रांत स्वामींचें वर्तन राष्ट्रीय नीतिमत्तेच्या दृष्टीनें अत्यंत गर्हणीय होतें याचे दाखले पदोपदीं सांपडण्यासारखे आहेत. राष्ट्रीय व वैयक्तिक दृष्टीनें ब्रह्मेन्द्रांचें आंग्रयांशीं वर्तन अत्यंत निंद्य होतें. इस्टेट करण्याचा ब्रह्मेन्द्राला नाद होता. तो खुनशी व तिरसट स्वभावाचा होता; व्याजबट्टा सावकारी करी, अचकट विचकट शिव्या देई व शापाची भीति घाली. ब्रह्मेन्द्राला एक वाक्य शुद्ध व सरळ लिहितां येत नव्हतें; .... ब्रह्मेन्द्रस्वामींची जीं आज सहाशें पत्रें उपलब्ध होऊन प्रसिद्ध झालीं आहेत त्यांपैकीं निम्म्यांत तेल, तूप, चंदन, केशर, किनखाप, घोंगडी, दुलई वगैरे जिनसांची मागणी स्वामीनें त्या वेळच्या मोठमोठ्या लोकांजवळ केली आहे. .... ब्रह्मेन्द्रस्वामी निरिच्छ होता, परमहंस होता, सूत्रधार होता, राज्यकार्यकुशल होता वगैरे नानाप्रकारच्या कल्पना आजपर्यंत प्रचलित होत्या; त्या कितपत खऱ्या आहेत हे दाखवितांना हीं तेलतुपाचीं पत्रें छापणें आवश्यक झालें आहे. ब्रह्मेन्द्रस्वामींच्या आवक व जावक अशा सहाशें पत्रांत ज्यांत कांहीं जिनसांची मागणी केली नाही अशीं पत्रांरहि पत्रें नाहीत. सारांश जिनसांची मागणी हा स्वामींच्या हृदयांतील मोठा हव्यास होता.”

ब्रह्मेन्द्रांच्या चरित्राचें रहस्य व जीवितकार्याचें स्वरूप यासंबंधी या दोघां इतिहासपट्टेच्या दृष्टिकोनांत इतका फरक असल्यामुळे राजवाड्यांनीं जातां-जातां बापूसाहेबांवर कठोर टीका करावी यांत आश्चर्य नाही; पण त्यांनीं केलेली ही कठोर टीका वाजवीपेक्षां फाजील जहाल, तुसडी व बोंचक झाली आहे. ‘ग्रंथमाले’मध्येच राजवाडे यांच्या टीकेला इंदोरचे श्री. वि. आठल्ये यांनीं विस्तृत उत्तर देऊन त्यांतील पुष्कळशा विधानांचा फोलपणा वाचकांच्या निदर्शनास आणला आहे.

या सर्व वादांत शिरण्याचें येथें कारण नाहीं. एवढें मात्र खरें कीं ब्रह्मेन्द्रस्वामीचें चरित्र लिहितांना बापूसाहेबांनीं त्याची अवास्तव स्तुति केली आहे. कोणत्याहि विषयासंबंधीं लिहितांना त्याकडे भक्तियुक्त व प्रेमादरपूर्वक अंतःकरणानें पाहावयाचें हा त्याच्या लेखनांतील दोष येथेंहि प्रतीतीस येतो. त्यामुळें ब्रह्मेन्द्राला रामदासाच्या पंक्तीला नेऊन बसविण्याचा प्रमाद त्यांच्या हातून घडला. परंतु त्याबरोबर हेंहि कबूल केलें पाहिजे कीं राजवाडे म्हणतात त्याप्रमाणें ब्रह्मेन्द्र हा — ‘ भगवीं वस्त्रे पांघरून कृष्ण कर्में करणारा, परस्परांत वैमनस्यें माजविणारा आणि ज्यांनीं विश्वास ठेविला त्यांचे गळे कापण्याचा धडा महाराष्ट्रांत प्रथम घालून देणारा ’ — असा नीचापेक्षां नीचहि नव्हता. शाहू, बाजीराव, चिमाजी अप्पा, आग्ने मंडळी व इतर सरदार ही तत्कालीन पुढारी व राज्यकर्त्री मंडळी ज्याला गुरूस्थानीं मानितात व ज्यानें आपल्या हयातींत देवस्थानें, विहिरी, तलाव इत्यादिकांकरितां सुमारे दहा लक्ष रुपयांची उलाढाल त्या काळीं केली ती व्यक्ति अगदींच दुबळी, ढोंगी व कर्तृत्वशून्य असेल असें म्हणवत नाहीं. असो.

बापूसाहेबांनीं मराठीमध्ये ग्रंथरचना जी केली त्याची हकीकत येथपर्यंत सादर केली. ही सर्व रचना १८९४ ते १९०५ पर्यंतच्या कालावधीमध्ये झालेली आहे. तदनंतरच्या कालांत कांहीं इंग्रजी पुस्तकें खेरीज करून त्यांनीं स्वतंत्र ग्रंथरचना बिलकुल केली नाहीं. ‘इतिहाससंग्रहा’चें प्रकाशन आणि ऐतिहासिक वस्तुसंग्रहालय या कार्याकडे त्यांनीं अधिक लक्ष दिल्यामुळें ते स्वतंत्र ग्रंथरचना करूं शकले नाहींत. परंतु दोन-तीन पुस्तकांकरितां त्यांनीं सामग्रीची जमवाजमव केली होती.

इंग्रजी पुस्तकें — त्यांनीं लिहिलेलीं इंग्रजी पुस्तकें कांहींशीं प्रासंगिक स्वरूपाचीं आहेत. ‘Notes on Satara’ या पुस्तकांत साताऱ्यांतील व साताऱ्याच्या आसपासच्या इतिहासप्रसिद्ध स्थळांची ऐतिहासिक माहिती दिली आहे. महाबळेश्वराला महत्त्व कोणीं आणलें, त्याची ऐतिहासिक परंपरा कशी आहे, आणि महाबळेश्वरावरील नितांतरमणीय व प्रतिक्षणीं नवनवीन भासणाऱ्या सृष्टिदेवीच्या विलासाचें वर्णन प्रसिद्ध पुरुषांनीं कसें केलें आहे वगैरे माहिती त्यांच्या ‘Mahabaleshwar’ या पुस्तकांत मिळते. ‘Sangli State’ या पुस्तकांत सांगली संस्थानाच्या स्थापनेचा इतिहास मुख्यतः दिला आहे. ‘Panhala’ हें पुस्तक कोल्हापुर दरबारच्या खास विनंतीवरून लिहिण्यांत आलें आहे. या सर्व पुस्तकांत सामान्य वाचकांच्या दृष्टीनें महत्त्वाचें व त्यांना विशेष मनोरंजक वाटेल असें पुस्तक म्हटलें म्हणजे

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

‘Poona in bygone days’ हें होय. पुस्तकाचें नांव जरी ‘प्राक्कालीन पुणे’ असें आहे तरी त्यामध्ये सवाई माधवराव पेशव्यांच्या कारकीर्दीतील पुण्याची माहिती प्रामुख्याने आली आहे. याशिवाय किंकेड यांनी ‘History of the Mahrattas’ म्हणून जे तीन भाग लिहिले आहेत त्यांतहि बापूसाहेबांनी पुष्कळच मदत केली आहे. बापूसाहेबांनी लिहिलेल्या इंग्लिश पुस्तकांपैकी महाबळेश्वर आणि पेशवाईतील पुणे हीं त्यांतल्या त्यांत बरीं आहेत. त्यांनी लिहिलेली मराठी पुस्तके नवीन माहिती उपलब्ध झाल्यामुळे कदाचित् मार्गे पडतील. परंतु त्यांचें नांव महाराष्ट्राच्या आधुनिक इतिहासांत चिरस्मरणीय होऊन राहिलें आहे तें ऐतिहासिक साधनें मिळविण्यासाठी व प्रकाशित करण्यासाठी त्यांनी जे दीर्घोद्योग केले त्यामुळेच होय.

(२) ऐतिहासिक कागदपत्रांचें संशोधन व प्रकाशन:- हें कार्य बापूसाहेबांनी ‘भारतवर्ष’ ‘इतिहाससंग्रह’ आणि ‘पेशवे दसरांतील निवडक उतारे’ अशा तीन मार्गांनीं केलें आहे. ‘भारतवर्षा’चा पहिला अंक कार्तिक शुद्ध प्रतिपदा शके १८१८ म्हणजे इ. स. १८९६ साली प्रसिद्ध झाला. पहिल्या वर्षाचे बारा अंक प्रसिद्ध होण्यास मार्च १८९९ उजाडला. कारण मध्यंतरी प्लेगानें पुण्यास एकच कहर उडवून दिला होता. तसेंच रँडसाहेबांच्या खुनामुळे पुण्याचें राजकीय वातावरणहि बरेच प्रक्षुब्ध झालें होतें. ‘भारतवर्ष’ हें मासिक ‘डेक्कन व्हर्नाक्युलर ट्रान्सलेशन सोसायटी’च्या तर्फे पुणे येथे प्रकाशित होत असल्यामुळे पुण्यांतील या आपत्तीचा त्याच्यावर परिणाम झाल्यावांचून राहिला नाहीं. दुसऱ्या वर्षाचा आरंभ एप्रिल १८९९ हा धरून मासिक पुढें चालू ठेविलें; परंतु ‘भारतवर्षा’चे एकंदर २४ अंक निघून तें बंद पडलें. या मासिकाचें प्रथम जें स्वरूप ठरलें त्यांत इतिहासाविषयक कागदपत्रांचें प्रकाशन करणें हा मुख्य हेतु असला तरी केवळ संकलनात्मक असें त्याचें स्वरूप नव्हतें. जवळजवळ निर्मी पृष्ठे वाङ्मयविषयक आणि चर्चात्मक लेखांना वाहण्याचें ठरलें होतें. तथापि पहिल्या वर्षांतील ‘ऋग्वेद’ आणि ‘प्राचीन राज्यपद्धति’ हे दोन लेख सोडले तर बाकी सर्व मजकूर मराठ्यांच्या इतिहासाबद्दलच आहे. ‘डेक्कन व्हर्नाक्युलर सोसायटी’च्या विद्यमानें हें मासिक प्रसिद्ध होण्याचें ठरलें. ‘भारतवर्षा’चे दोन्ही वर्षांचे चौवीस अंक मिळून बरेच कागदपत्र प्रसिद्ध झाले. पहिल्या वर्षी प्रसिद्ध झालेल्या जुन्या कागदपत्रांत विशेष नमूद करण्याजोगी प्रकरणे म्हटली म्हणजे

‘ पंतप्रतिनिधींची बखर ’ ‘ होळकर, बुंदेले, बावडेकर व पानसे या घराण्यांच्या कैफियती ’ ‘ न्यायशास्त्री पंडितराव यांची बखर ’ ‘ शिवछत्रपतीची ९१ कलमी बखर ’ इत्यादि होत. याशिवाय ‘ ऐतिहासिक पत्रे, यादी वगैरे ’ या सदराखाली पहिल्या वर्षी ८४ व दुसऱ्या वर्षी १६२ लेखांक प्रसिद्ध झाले आहेत. दुसऱ्या वर्षीहि असेच महत्त्वाचे जुने कागदपत्र प्रसिद्ध झाले आहेत. वर्षद्वयाची आपली कारकीर्द संपन्न लोकाश्रयांच्या अभावी प्रस्तुत मासिक बंद करावे लागले.

ऐतिहासिक कागदपत्रांच्या प्रकाशनाचा दुसरा प्रयत्न म्हणजे ‘ इतिहाससंग्रह ’ हें मासिक होय. हा प्रयत्न ‘ भारतवर्षा ’च्या मानाने दीर्घजीवि ठरला आणि पुष्कळच ऐतिहासिक माहिती तद्वारा प्रसिद्ध झाली. ऑगस्ट १९०८ पासून जुलै १९१६ पर्यंत म्हणजे सतत सात वर्षे चालून प्रस्तुत मासिक बंद पडले. आठव्या वर्षाचे पहिले तीन अंक प्रसिद्ध झाले होते असे कळते. ‘ इतिहाससंग्रहा ’चा मुख्य उद्देश अस्सल कागदपत्र व अप्रकाशित माहिती प्रकाशित करणे हा होताच; तथापि तो अमलांत आणण्याचा प्रयत्न अव्यवस्थित रीतीने व कंटाळवाण्या पद्धतीने केला जाणार नाही अशी हमी संपादकांनी पहिल्याच अंकांत घेतली आहे. “ आम्हांस प्राप्त झालेला ऐतिहासिक कागदपत्रांचा संचय फार मोठा व विपुल आहे, व तो प्रकाशित करणे आमचे आदिकर्तव्य आहे. तथापि कांहीं विवक्षित इतिहासभक्तांचून सर्वसामान्य वाचकांस वाटेल तो कागद व वाटेल ते पत्र समजण्याची शक्ति अद्यापि प्राप्त झाली नसल्यामुळे आम्ही संगतवार रीतीने ऐतिहासिक प्रकरणे सादर करण्याचे योजिले आहे.” संपादकांच्या या प्रतिज्ञेप्रमाणे ‘ इतिहाससंग्रहा ’त उपयुक्तता, मनोरंजकता व वैचित्र्य शेवटपर्यंत कसे कायम ठेवण्यांत आले आहे हें ते अंक चालून पाहिले म्हणजे प्रत्ययास येते. ‘ इतिहाससंग्रहा ’च्या द्वारा इतकी विविध माहिती वाचकांच्या पुढे आली आहे की त्यांचे संक्षिप्त पर्यालोचन करणे सोपे नाही. महाराष्ट्रातील इतिहाससंशोधनाच्या प्रयत्नांचा कोणी इतिहास लिहिण्याचे मनावर घेतले तर त्या लेखकाला ‘ इतिहाससंग्रहा ’ला अग्रस्थान द्यावे लागेल यांत शंका नाही.

जुन्या कागदपत्रांच्या प्रकाशनाच्या बाबतीतला त्यांचा आणखी एक प्रयत्न म्हणजे पेशवे दप्तरातील प्रकाशित झालेले कांहीं भाग. न्यायमूर्ति रानडे यांच्या प्रोत्साहाने वाड यांनी ते काम आपल्या अंगावर घेतले. पेशवे दप्तरातील सुमारे सत्तावीस हजार रुमाल पुणे येथे सरकारच्या ताब्यांत आहेत. त्यांतील

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

महत्त्वाचे कागदपत्र शोधून काढून प्रकाशित करण्याच्या कार्याचा बोजा वाड, का. ना. साने व पुरुषोत्तम मावजी यांच्याबरोबर बापूसाहेबांनींहि उचलला; खालील आठ भागांचें संशोधन करण्यात त्यांचा हात होता. कित्येक तर त्यांनीं स्वतःच तयार केले होते. ते भाग येणेंप्रमाणें:—

(१) पेशव्यांच्या रोजनिशींतील उतारे : शाहूकालीन; (२) व (३) सदहू : बाळाजी बाजीरावकालीन-दोन भाग; शाहू आणि पेशवे यांच्या दप्तरांतील निवाडे; (४) सनदा व पत्रें; (५) कैफियती, याद्या वगैरे; (६) तह, करारमदार आणि सनदा; (७) तंजावरचें राजघराणें.

‘ इतिहाससंग्रह ’ १९१६ सालीं बंद पडला. यूरोपमधील महायुद्धाची झळ त्याला लागली. त्यानंतर पुढील दहा वर्षे ज्या एका कल्पनेनें प्रेरित होऊन बापूसाहेबांचे उद्योग चालू होते ती म्हटली म्हणजे सातारा येथें ऐतिहासिक वस्तुसंग्रहालयाची स्थापना. १९०२ सालीं कोल्हापुरकर महाराजांच्या बरोबर इंग्लंडला जाण्याची संधि त्यांना मिळाली; या प्रवासाची हकीकत कोल्हापुर येथें प्रसिद्ध होण्याच्या ‘ मराठा दीनबंधु ’ या साप्ताहिकांत विस्तृत रीतीनें त्यांनीं दिली आहे. इंग्लंडमध्ये असतांना निरनिराळीं पदार्थसंग्रहालये त्यांच्या अवलोकनांत आलीं व त्यावरून ऐतिहासिक वस्तुसंग्रहालयाची कल्पना त्यांना स्फुरली. ४ डिसेंबर १९१२ रोजीं सरकारास पाठविलेल्या पत्रांत अशा संस्थेची आवश्यकता प्रतिपादितांना ते लिहितात— “ इतिहाससंशोधकांच्या कार्यांतील पहिली मुख्य अडचण म्हणजे चांगलें ग्रंथालय व वस्तुसंग्रहालय यांची उणीव ही होय. स्वतःस लागणारे जुने कागदपत्र व पुस्तके मिळविण्यास किती आयास पडतात हें मला स्वतःच्या उदाहरणावरून चांगलें ठाऊक आहे. म्हणून माझी उत्कट इच्छा ही आहे कीं मी एवढ्या परिश्रमानें जमविलेल्या संग्रहाचा माझ्या सहकाऱ्यांस उपयोग होऊं देऊन त्यांच्या अडचणी शक्य तितक्या कमी कराव्या. ” मध्यंतरीं सरकारबरोबर बरीच वाटाघाट होऊन संग्रहालयाची स्थापना करण्याबद्दलचा सरकारी ठराव ता. २९ ऑगस्ट १९१४ रोजीं जाहिर झाला. सातारा येथील राजवाड्यासमोरील पटांगणांत दुमजली इमारत बांधून ऐतिहासिक कागदपत्रें, पुस्तके आणि चित्रे या तिन्ही गोष्टींचा समावेश करण्याचें ठरले. परंतु इतक्यांत महायुद्ध सुरू झाल्यामुळें हा प्रश्न कालावधीवर टाकण्यांत आला. युद्धसमाप्तीनंतर या प्रश्नास पुन्हां चालना मिळाली; तथापि पैशांच्या अडचणीमुळें पूर्वीची योजना सरकारासहि अंमलांत आणतां

येईना. तडजोड म्हणून पुढील मार्ग सुचविण्यांत आला. संग्रहालयाचे एक जुन्या चित्रांचा व दुसरा कागदपत्रांचा असे दोन भाग करून फक्त दुसऱ्या भागाचीच व्यवस्था सरकारने करावी. त्याप्रमाणे सरकारने संग्रहालयाकरितां एक इमारत बांधली आणि या इमारतींत ता. ३ नोव्हेंबर १९२५ रोजी मुंबईचे गव्हर्नर नेक नामदार सर लेस्ली विल्सन यांच्या हस्ते म्युझिअमचा उद्घाटन समारंभ झाला. अनेक अडचणींचें निवारण होऊन अखेरीस म्युझिअमची कल्पना साध्य झाली याबद्दल बापूसाहेबांना आनंद व अभिमान खास वाटला असेल. पुढील कार्याची दिशाहि त्यांनी ठरविली होती. लेखन, संशोधन व प्रकाशन हीं कायें पूर्ववत् जोमानें सुरू करावयाचीं असा त्यांचा निश्चय झाला होता. परंतु म्युझिअमच्या स्थापनेला पुरे पांच महिने लोटतात न लोटतात तोंच करणाविमुख मृत्युने त्यांना ओढून नेले. म्युझिअममध्ये तीस हजार मराठी व सुमारे चार हजार इंग्रजी कागदपत्रे आहेत. त्याखेरीज दोन-तीन हजारांपर्यंत ऐतिहासिक ग्रंथ आहेत ते निराळेच.

ग्वाल्लर-दरवारच्या खास विनंतीवरून ग्वाल्लरसंस्थानविषयक जुने ऐतिहासिक कागदपत्र त्यांनी संपादन प्रकाशित केले आहेत त्याचाहि उल्लेख करणे अवश्य आहे. हे भाग संस्थानने आपल्या उपयोगाकरितां प्रसिद्ध केले असल्यामुळे ते सर्वसामान्य जनतेला तितकेसे माहित नाहीत. त्यापैकी एक इंग्रजी कागदपत्रांचा आहे. मराठींत एकंदर पांच भाग आहेत; आणि त्याशिवाय एक लहानसा खंड असून त्यामध्ये संस्थानविषयक महत्त्वाचे कागदपत्र छापिले आहेत.

लेखनकार्य, प्रकाशनकार्य आणि संकलनकार्य या त्रिविध क्षेत्रांतील बापूसाहेबांची कामगिरी येथवर पाहिली. त्यांनी लिहिलेल्या पुस्तकांत 'झांशीच्या राणीचे चरित्र' आणि 'ब्रह्मेन्द्रस्वामीचे चरित्र व पत्रव्यवहार' हीं पुस्तके अद्यापि टिकून राहतील. त्यांची भाषाशैली चित्तवेधक व मनोहारी आहे. जुन्या शब्दांचा निष्कारण भरणा किंवा इंग्रजी धर्तीवरची वाक्यरचना त्यांत नाही. तसेच खडबडीतपणा किंवा राकटपणाहि तिच्यांत दिसून येत नाही. हरिभाऊ आपटे याच्याप्रमाणे त्यांच्या भाषेचे वळण अगदी रोजच्या व्यवहारांतले भासत नसले तरी तिच्यांत फाजील नटवेपणा नाही. उपहास, विनोद व मर्मभेदकता यांचे तिला वावडे आहे. क्वचित् प्रसंगी आवेश दिसून आला तरी ती प्रकृति नव्हे.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

रूक्ष विषयसुद्धां मनोरम भाषेत व सुबोध नि सरळ रीतीनें मांडण्याची त्यांची हातोटी अवर्णनीय होती.

त्यांच्या विवेचनपद्धतीतील ठळक दोष म्हणजे ज्या विषयासंबंधानें लिहावयाचें त्यासंबंधी प्रशंसापर आणि भक्तियुक्त अंतःकरणानें लिहावयाचें. त्यामुळें कित्येक ठिकाणीं ' काशी गये काशीदास, गया गये गयादास ' असा प्रकार झाल्यासारखा वाटतो. ग्रंथकाराला लेखनविषयाबद्दल एक प्रकारची नितांत सहानुभूति वाटली पाहिजे; ती नसेल तर विषयाशीं एकतानता होणें शक्य नसतें. परंतु इतिहासांतील इतर प्रसंग आणि व्यक्ती व वर्णविषय यांचा परस्पर संबंध आणि यथार्थ दर्शन (Proper perspective) याला बाध येतां कामा नये. हा विवेक न राहिल्यामुळें दुय्यम दर्जाच्या ऐतिहासिक व्यक्तींचीं उठावदार चित्रें त्यांनीं रंगाविलीं. दुसरें असें कीं इतिहासविषयक लेखनाचें कथन (narrative) आणि विशिष्ट तत्त्वानुसार मांडणी (interpretation) असे दोन भाग कल्पिले तर त्यांचें बरेंचसें लेखन पहिल्या प्रकारांत मोडण्यासारखेंच आहे. परंतु बापूसाहेबांचें संपादनकार्य विस्तृत व महत्त्वाचें आहे, आणि त्यामुळें त्यांचें नांव चिरस्मरणीय होऊन राहिल असा भरंवसा वाटतो. राजवाडे, साने व खरे यांच्या बरोबरीचें बापूसाहेबांचें संशोधनकार्य आहे. त्यांनीं जमविलेला चित्रसंग्रह तर केवळ अमोलिक आहे. या चित्रसंग्रहाची योग्य ती व्यवस्था त्यांच्या हयातींत झाली नाही ही एक दुर्दैवाची गोष्ट आहे. नाहीतर तें त्यांचें एक जिवंत स्मारक झालें असतें.

प्रो. श्री. रा. पारसनीस

पारसनीस द. व. यांचें वाङ्मयः—मराठी पुस्तकें—(१) कीर्तिमंदिर, १८९०; (२) झांशीच्या महाराणी लक्ष्मीबाईसाहेब यांचें चरित्र, १८९४; (३) मराठ्यांचे पराक्रम — बुंदेलखंड प्रकरण, १८९५; (४) अयोध्येचे नबाब, १८९९; (५) मुसलमानी अमदानीतील मराठे सरदार, १९००; (६) महापुरुष ब्रह्मेन्द्रस्वामी धावडशीकर यांचें चरित्र व पत्रव्यवहार, १९००; (७) बायजाबाई शिंदे यांचें चरित्र, १९०२; (८) दिल्ली अथवा इंद्रप्रस्थ, १९०२; (९) मराठ्यांचें आरमार, १९०४; (१०) सवाई माधवराव पेशव्यांचा दरबार, १९०५; (११) स्वल्पमूल्य चरित्रमाला — (अ) परशुरामपंत प्रतिनिधि, (ब) नाभाजी, (क) मुधोळ संस्थानचे घोरपडे; (१२) बाळाजी बाजीराव पेशवे यांची रोजनिशी — भा. १-२ (वाड यांच्या जोडीनें); (१३) महेश्वर

पारसनीस दत्तात्रय बळवंत

दरबारचीं बातमीपत्रें-भाग १-२; कारकीर्द - अहिल्याबाई होळकर, १९१०, १९११; (९४) वतनपत्रें, निवाडपत्रें वगैरे, १९०९; (१५) सनदापत्रांतील माहिती, १९१३; (१६) पं. अयोध्यानाथ - चरित्र, १८९२; (१७) वामन शिवराम आपटे - चरित्र; (१८) ए. ओ. ह्यूम यांचें चरित्र, १८९३; (१९) भारतभाग्योदय; (२०) वाक्पुष्पांजली (कविता), १८८९; (२१) तह व करारमदार १९१४.

मासिकें - (१) सुभाष्यचंद्रिका; (२) महाराष्ट्रकोकिल; (३) भारतवर्ष; (४) इतिहाससंग्रह.

ऐतिहासिक कागदपत्रांचे खंड - (१) पेशवे दसरांतील निवडक उतान्यांचे आठ खंड; (२) ग्वालेरदरबारसंबंधी कागदपत्रांचे सात खंड.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास:—

- (१) दत्तात्रय बळवंत पारसनीस यांचें चरित्र. रत्नाकर - नोव्हेंबर १९२६, श्री. रा. पारसनीस.
- (२) D. B. Parasnis. Jadunath Sarkar, Modern Review, June 1926.
- (३) D. B. Parasnis, D. R. Bhandarkar, Bengal past and present.
- (४) Main Currents of Maratha History, G. S. Sardesai.
- (५) झांशीची राणी, 'लो. टिळकांचे केसरील लेख', खंड ४ था, पृष्ठ १७८-१८३.
- (६) ब्रह्मोद्वस्वामींचें चरित्र, बा. ना. देव, विविधज्ञानविस्तार, फेब्रुवारी १९०२.
- (७) बायजाबाई शिंदे, विविधज्ञानविस्तार, ऑक्टोबर १९०२.
- (८) दिल्ली अथवा इंद्रप्रस्थ, 'प्रज्ञाकर' विविधज्ञानविस्तार, एप्रिल १९८३.
- (९) सवाई माधवराव पेशव्यांचा दरबार, विविधज्ञानविस्तार, फेब्रुवारी १९०८.
- (१०) अहिल्याबाई होळकर, बा. ना. देव, विविधज्ञानविस्तार, सप्टेंबर १९१०.
- (११) राजवाडे खंड तिसरा - प्रस्तावना.
- (१२) राजवाडे यांच्या 'ब्रह्मोद्वस्वामी' वरील टीकेस उत्तर, श्री. वि. आळ्ये, 'ग्रंथमाला'.

चरित्रसूचि

	पृष्ठ		पृष्ठ
टिळक बाळ गंगाधर ...	१	दीक्षित शंकर बाळकृष्ण ...	६२
टिळक लक्ष्मीबाई ...	१५	देव गजानन चिंतामण ...	६६
ठेंगे गोविंद मल्लिनाथ ...	१६	देव बाळकृष्ण नारायण ...	६६
ठोमरे त्र्यंबक बापूजी (बालकवि)	१७	देवधर सीताराम गणेश ...	७०
डुकले अनंत चंद्रोबा ...	३५	देवल गोविंद बल्लाळ ...	७१
डुकले माधव चंद्रोबा ...	३६	देशपांडे रामचंद्र भोजराव ..	८३
डोंगरे पुरुषोत्तम भास्कर ...	३७	देशपांडे वाग्भट नारायण ...	८३
डोंगरे वासुदेव नारायण ...	३८	देशपांडे सर्वोत्तम वासुदेव ...	८७
ढवळे परशुराम ...	३९	देशपांडे सूर्याजी आनंदराव... ८७	
तर्खडकर दादोबा पांडुरंग ...	३९	देशपांडे वामन नानाजी ...	८८
तळेकर श्रीकृष्णशास्त्री ...	४२	देशमुख गो. हरि (लोकहितवादी)	८९
तेलंग मंगेश जिवाजी ...	४२	देसाई गजानन त्र्यंबक ...	११२
तेंडोकर बाबाजी अनंत ...	४३	देसाई वामन गणेश ...	११२
त्रिलोकेकर सोकर बापूजी ...	४३	देसाई शांताराम अनंत ...	११३
दडकर पांडुरंग बाळकृष्ण ...	४६	'धनुर्धारी' ...	११४
दत्तरदार विठोबाअण्णा ...	४६	नवलकर गणपत रघुनाथ ...	१२९
दात्ये रघुनाथशास्त्री ...	४७	नवाथे विष्णु गोपाळ ...	१२९
दामले मोरो केशव ...	४८	नागपुरकर वैजनाथशास्त्री ...	१३०
दामले सीताराम केशव ...	५३	नाडकर्णी पुरुषोत्तम गोविंद... १३१	
दामले हरि कृष्ण ...	५४	नाडकर्णी रामचंद्र वामन ...	१३२
दिवाकर ...	५६	नाडकर्णी विठ्ठल जिवाजी ...	१३६
दिवेकर सदाशिव महादेव ...	६१	नातू काशीनाथ गोविंद ...	१३८

	पृष्ठ		पृष्ठ
नातू विनायक महादेव ...	१३९	परांजपे कृष्णाजी शिवराम ...	१६८
'नाथमाधव' ...	१३९	परांजपे नारायण माधव ...	१६९
नेने विष्णु गणेश ...	१५५	परांजपे शिवराम महादेव ...	१६९
नित्सुरे शिवराम रामकृष्ण ...	१५७	पाटणकर परशुराम नारायण...	१७९
पटवर्धन काशीनाथ नारायण	१५७	पाटणकर माधवराव ...	१८१
पटवर्धन पांडुरंग नरसिंह ...	१५९	पाठोरे आत्माराम मोरेश्वर ...	१८२
पटवर्धन वासुदेव बळवंत ...	१६०	पाध्ये पांडुरंग जनार्दन ...	१८४
पदमनजी बाबा ...	१६२	पारख बळवंत खंडूजी ...	१८५
पदे शंकर दाजीशास्त्री ...	१६८	पारखी पांडुरंग गोविंदशास्त्री	१८६
परचुरे हरि बल्लाळ ...	१६८	पारसनीस दत्तात्रय बळवंत...	१८७

